

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE'DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜNÜN
DEMOKRASİNİN GELİŞİMİNE VE SİYASİ
KÜLTÜRE ETKİSİ**

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN **HAZIRLAYAN**
Prof. Dr. Abdulkadir BAHARÇİÇEK Göksel TÜRKER

MALATYA 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ve KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİSYASET VE SOSYAL BİLİMLER BİLİM DALI

**TÜRKİYE'DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜNÜN DEMOKRASİNİN
GELİŞİMİNE VE SİYASİ KÜLTÜRE ETKİSİ**

DOKTORA TEZİ

HAZIRLAYAN

Göksel TÜRKER

DANIŞMAN

Prof. Dr. Abdulkadir BAHARÇİÇEK

MALATYA 2022

ONUR SÖZÜ

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Göksel TÜRKER

ÖZET

Türkiye’de devlet, Osmanlı döneminden itibaren ekonomi, siyaset ve toplumsal yaşam gibi birçok alanda kendine has ve belirgin bir rol üstlenmiştir. Bu nedenle, devletin özellikle ekonomideki söz konusu rolü, çalışmanın kapsamındaki siyasi kültür ve demokrasinin gelişimi alanlarında önemli etkilerde bulunmuştur. Ortaya çıkan etkileri tespit edebilmek üzere, öncelikle Türkiye’de devletin ekonomide nasıl bir rol üstlendiği ortaya konmuştur. Buna göre, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Dönemi’nde ekonomide aktif bir rol alan, ekonomiyi belirgin bir şekilde kontrol altında tutan ve yönlendiren devlet, belli bir siyasi kültürün oluşmasına ve demokrasinin gelişiminde bu rolün etkilerinin görüldüğü bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Devletin ekonomideki rolünün etkisiyle siyasi kültürde paternalizm ve nepotizm kavramı etrafındaki özellikler belirginleşmiş, demokrasinin gelişiminde ise, incelenen ekonomik yapıdan dolayı Batı’nın aksine daha yukarıdan ve devletin müdahaleleriyle gerçekleşen bir süreç ortaya çıkmıştır. Bu süreç çalışmanın konusuna en uygun bakış açısı olan siyasi iktisat yaklaşımıyla incelenmiştir.

Anahtar kelime: Siyasi iktisat, siyasi kültür, paternalizm, nepotizm, demokrasi

ABSTRACT

In Turkey, the state has assumed a distinctive and prominent role in many areas such as economy, politics and social life since the Ottoman period. Therefore, the role of the state, especially in the economy, has had a significant impact on the development of political culture and democracy within the scope of the study. In order to determine the resulting effects, first of all, the role of the state in the economy in Turkey has been revealed. Accordingly, the state, which took an active role in the economy and kept the economy under control in both the Ottoman and Republican Periods, caused the formation of a certain political culture. In addition, there has been a process in which the effects of this role in the development of democracy have been observed. With the effect of the role of the state in the economy, the features around the concept of paternalism and nepotism in political culture became clear, and in the development of democracy, a process that took place from above and with the intervention of the state, unlike the West, emerged due to the economic structure examined. This process has been examined with the political economy approach, which is the most appropriate point of view for the subject of the study.

Keywords: Political economy, political culture, paternalism, nepotism, democracy

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. Araştırmanın Konusu	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
1.3. Araştırmanın Kapsamı	2
1.4. Araştırmanın Hipotezleri	2

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Siyaset.....	4
2.2. Demokrasi	8
2.3. İdeoloji.....	12
2.4. Siyasi Kültür	13
2.5. İktisat ve Siyasi İktisat.....	16

3. DEVLETİN ROLÜNE GÖRE EKONOMİK SİSTEMLER

3.1. Liberal Sistem.....	23
3.2. Sosyalist Sistem.....	30

3.3. Devletçi Sistem.....	35
---------------------------	----

4. TÜRKİYE’DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ

4.1. Osmanlı Dönemi	41
4.2. 1923-1950 Dönemi	56
4.3. 1950-1980 Dönemi	77
4.4. 1980-2002 Dönemi	90
4.5. Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolüne Yönelik Bölüm Değerlendirmesi.....	101
4.5.1. Merkeziyetçilik-Bahşedicilik (1299-1922)	101
4.5.2. Üretim Devletçiliği (1923-1980)	103
4.5.3. Neoliberalizm (1980-2002)	106
4.5.4. Tüketim Devletçiliği (2002 ve Sonrası)	108

5. TÜRKİYE’DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE SİYASİ KÜLTÜR İLİŞKİSİ

5.1. Paternalizm	114
5.1.1. Paternalizm Kavramı	114
5.1.2. Türkiye’de Paternalist Siyasi Kültür.....	115
5.2. Nepotizm	129
5.2.1. Rasyonel Tercih Kavramı.....	130
5.2.2. Nepotizm Kavramı	133
5.2.3. Türkiye’de Nepotist Siyasi Kültür	135

6. TÜRKİYE'DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE DEMOKRASİNİN GELİŞİMİ: YUKARIDAN DEMOKRASİ

6.1. Dünyada Demokrasinin Gelişiminde Ekonominin Etkisi	147
6.1.1. Avcı-Toplayıcı Dönem.....	147
6.1.2. Feodal Dönem	150
6.1.3. Sanayi Devrimi Dönemi	153
6.1.4. Asya Tipi Üretim Tarzı.....	164
6.2. Türkiye'de Yukarıdan Demokrasi	165
6.2.1. Osmanlı Döneminde Anayasacılık Hareketleri Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü.....	168
6.2.1.1. Sened-i İttifak.....	169
6.2.1.2. Tanzimat Fermanı	170
6.2.1.3. Islahat Fermanı	171
6.2.1.4. Kanun-i Esasi	172
6.2.1.5. Kanun-i Esasi'de 1909 Değişiklikleri	174
6.2.2. Cumhuriyet Döneminde Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü	176
6.2.3. Batıcılık Düşüncesi Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü	183
6.2.4. Nicel Veriler Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü	188
7. SONUÇ	195
KAYNAKÇA.....	208

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Ülkelere göre 1929-1939 Yılı Kişi Başı GSYH	65
Tablo 2. Türkiye’de 1950-1960 Yıllarına Göre Kamu ve Özel Kesim Sanayi Yatırımları	79
Tablo 3. Türkiye’de 1950-1960 Yıllarına Göre Kişi Başı GSYH’deki Değişimler	81
Tablo 4. Türkiye’de Yıllara Göre Cari Transferlerin GSYH İçindeki Payı.....	111
Tablo 5. Yolsuzluk Endeksi	145
Tablo 6. İstikrarlı Demokrasiler ve Diktatörlüklerde Ekonomi-Demokrasi İlişkisi	190
Tablo 7. Devletin Ekonomideki Rolü ve Demokrasinin Düzeyi	193

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolü ve Paternalizm İlişkisi 128

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AK Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
EMP	: Enflasyon ile Mücadele Programı
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MKK	: Milli Korunma Kanunu
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
YTP	: Yeni Türkiye Partisi

1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi ve kapsamı ile ilgili genel bir bilgilendirme yapılacaktır. Daha sonra ise, araştırmanın hipotezlerinin ne olduğuna değinilecektir.

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu araştırmanın konusu, Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün siyasi kültüre ve demokrasinin gelişimine etkisidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kendisinden önceki Osmanlı Devleti de dâhil olmak üzere, devletin güçlü bir merkezîyetçi yapıyı benimsediğı, devletin ekonomik hayatta önemli rolünün olduğu bir özellik göstermiştir. Devletin böylesi bir yapıda olması siyasetin de belli bir çerçevede şekillenmesini sağlamıştır. Buna göre, ekonomi ve siyaset arasındaki yakın ilişki gereğince, ekonomide önemli bir rolü olan devletin, siyasette de önemli bir konumu olmuştur.

Devletin ekonomideki önemli rolünün izleri, hem siyasi kültür hem de demokrasinin gelişiminden takip edilebilmektedir. Siyasi kültür, bu anlamda paternalist ve nepotist özellikler göstermiş, demokrasi ise, bireyci ve serbest piyasacı Batı’ya göre daha farklı bir gelişim süreci seyretmiştir. Bu araştırmada, ekonomi ve siyaset arasındaki ilişki, söz konusu kavramlar etrafında incelenecektir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı, Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün demokrasinin gelişimine ve siyasi kültüre etkisini ele almaktır. Böylece Türkiye’de demokrasinin gelişiminde, siyasi kültürde, bireyin devleti, devletin de bireyi algılamasında, uygulanan ekonomik yaklaşımın ve devletin ekonomideki rolünün ne gibi etkileri olduğunu ortaya koyma imkânı doğacaktır.

Liberalizmin aksine devleti adalet, güvenlik gibi alanlarla sınırlandırmayan, devletin de ekonomide önemli bir aktör ve üretici olduğu karma bir ekonomik modeli savunan devletçilik, 1937 yılında anayasaya girmiştir. Ancak devletçi uygulamalar 1929 Buhranı’nın da etkisiyle bundan daha önce başlamıştır. Ekonomiye yönelik olarak

devletçi, sosyalist, liberal birçok yaklaşım öne sürülmüş, her bir ekonomik yaklaşımın sadece ekonomi üzerinde değil, aynı zamanda siyaset, kültür, toplum vb. alanlarda etkisi olduğu savunulmuştur. Örneğin Karl Marx ekonominin siyaseti etkilediğini belirtmiştir. Çünkü insanların bilinçlerini belirleyen asıl şey maddi yaşamdır. Diğer taraftan liberalizm ise ekonominin serbest piyasa düzeninde işleminin bireysel özgürlüğün ve demokrasinin sağlıklı bir şekilde işlemesi için gerekli olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla çeşitli yazarların ve ideolojilerin de dikkat çektiği ekonomi-siyaset ilişkisinin incelenmesi, alandaki çalışmalara katkı sağlayacaktır. Ayrıca bu araştırmayla birlikte, hem siyaset biliminden hem de ekonomi biliminden yararlanılarak, konu hakkında daha geniş bir perspektif ortaya koymak mümkün hale gelecektir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Araştırmada yer, dönem ve konu açısından bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Araştırma dönem olarak Cumhuriyet Dönemi'ni kapsamaktadır. Ancak tarihsel sürece değinilmeden, araştırmayı doğrudan bu dönemden başlatmak, Türkiye'nin bu açıdan eksik olarak çalışılmasına neden olacağından, Cumhuriyet'in, mirasçısı olduğu Osmanlı dönemine de yeri geldikçe değinilecektir. Kapsam dahilindeki dönemin incelenmesi, hem devletçi ekonominin etkilerini görme imkânını hem de liberal ekonominin etkilerini görme imkânını sağlayarak, bir karşılaştırma yapılmasına da olanak sağlayacaktır.

Araştırmanın konu açısından kapsamı ise, devletin ekonomideki rolünün siyasi kültüre ve demokrasinin gelişimine etkisi ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda, siyasi kültür ve demokrasi kavramları, ekonominin etkileri açısından incelenmiştir. Belirtmek gerekir ki, siyaseti etkileyen tek unsur ekonomi değildir, aynı zamanda kültür, din, toplum vb. unsurlar da siyaseti etkilemektedir. Ancak araştırmanın konusu ekonominin etkisi ile sınırlandırıldığından, buradaki esas odak noktası da ekonomi ve siyaset arasındaki ilişki olacaktır.

1.4. Araştırmanın Hipotezleri

1. Ekonomi, bir ülkede demokrasinin gelişimini ve siyasi kültürü etkilemektedir. Bu nedenle, ekonomi ve siyaset arasında yakın bir ilişki vardır.
2. Devletçi ekonomi, paternalist ve nepotist bir siyasi kültüre yol açmaktadır.
3. Devletin ekonomideki önemli rolü, demokrasinin gelişiminde yavaşlatıcı ve olumsuz etkilere neden olmaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün, demokrasinin gelişimine, siyasi kültüre ve birey-devlet ilişkisine olan etkisinin inceleneceği bir çalışmada, öncelikle bazı temel kavramlar tanımlanmalıdır. Bu temel kavramların tanımlanmasıyla birlikte, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenecek olan ilişkinin daha sağlam bir temele oturması sağlanacaktır. Gerekli temelin oluşturulabilmesi için Türkiye’de bu kavramların birbirleriyle olan ilişkileri ele alınmadan önce, ne ifade ettikleri açık bir biçimde ortaya konmalıdır.

Bu bölümde, siyaset, demokrasi, ideoloji, siyasi kültür, siyasi iktisat gibi temel kavramlar tanımlanmaya çalışılacaktır. Bu kavramlar, çalışmanın temelini şekillendirecektir. Temelde siyaset ve ekonomi ilişkisini ele almayı amaçlayan bu çalışmada öncelikle incelenmesi gereken kavramlardan biri siyasettir. Bu sayede siyaset ve ekonomi arasındaki etkileşimi değerlendirmek söz konusu olduğunda, siyaset denince neyin kastedildiğini, siyasetin neyi ifade ettiğini göz önünde bulundurmak mümkün olacaktır. Ayrıca bu çalışmada siyaset kavramı “politika” kavramı ile eş anlamlı kullanıldığından, politika için ayrı bir alt başlığa gerek görülmemiştir.

İkinci olarak “demokrasi” kavramı tanımlanmadan ve özellikleri açığa çıkartılmadan, bu kavramın söz konusu ilişkiden nasıl etkilendiğine geçilmesi, konu ele alınırken bazı eksikliklere yol açma ihtimalini doğuracağından, öncelikle bu kavramının incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle bölümün ikinci alt başlığı demokrasi kavramına ayrılmıştır.

Üçüncü olarak, ideoloji kavramı incelenmiştir. Çünkü ekonomik sistemlerin şekillenmesinde ideolojilerin önemli etkileri olmuştur. Hatta en çok bilinen ekonomik sistemler genellikle bir ideolojinin adıyla anılmaktadır. Örnek verilecek olursa, liberal ekonomik sistem, liberalizm adlı ideolojinin, sosyalist ekonomik sistem ise, sosyalizm adlı ideolojinin adıyla anılmaktadır. Bu nedenle, çeşitli ekonomik sistemlerden bahsedilirken, onları şekillendiren ideolojilere de değinileceğinden, bu kavramın ne anlama geldiğinin bilinmesi gerekmektedir.

Dördüncü olarak, “siyasi kültür” kavramı ele alınacaktır. Çalışmanın başlığında da ifade edildiği gibi, devletin ekonomideki rolünün etkilediği varsayılan alanlardan biri de siyasi kültürdür. İleride, Türkiye’de siyasi kültürün bu ilişkiden nasıl etkilendiğine değinilirken, kavramın ne ifade ettiğini bilmek bu ilişkinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Son olarak ise “iktisat” ve “siyasi iktisat” kavramı incelenecektir. Bu alt başlık, siyaset ve iktisat arasındaki ilişkiyi, aslında siyaset ve iktisat gibi iki ayrı kavramı birleştirerek inceleyeceğinden, konuya dair daha geniş bir perspektif kazandıracaktır. Burada söz konusu alt başlıkla ilgili iki ayrıntıdan bahsetmek gerekmektedir. İlk olarak, bu çalışmada, iktisat ve ekonomi kavramı da siyaset ile politikada olduğu gibi eş anlamlı olarak kullanılacaktır.

Bu bölümde, bahsi geçen kavramlara ek olarak başka kavramlara da yer verilmesi mümkündür. Ancak bölümü uzatmamak adına, en gerekli kavramların incelenmesi tercih edilmiştir. Gerek duyulan durumlarda ise, diğer kavramlardan da yer yer bahsedilecektir.

2.1. Siyaset

Sosyal bilimlerin birçok alanında olduğu gibi, siyaset biliminde de kavramların tanımlanmasında bazı zorluklarla karşılaşılmaktadır. Bir kavram tanımlanırken karşılaşılan zorlukların başında, söz konusu kavramın üzerinde uzlaşmış bir tanımının olmaması gelmektedir. Kavramın tanımı, onu tanımlamaya çalışan kişinin bakış açısına göre bazı değişiklikler içerebilmektedir. İnanç, değerler, ideoloji, mensup olunan medeniyet gibi faktörler aynı kavrama farklı bir şekilde bakılmasını ve dolayısıyla farklı tanımlar yapılmasını sağlamaktadır.

İfade edilen nedenlerin de işaret ettiği gibi, sosyal bilimler ve fen bilimleri arasında bazı farklılıklar vardır. Bu nedenle sosyal bilimler ve dolayısıyla siyaset bilimi, bazı fen bilimciler tarafından, bir bilim olmadığı yönünde eleştiriler almaktadır. Thomas Kuhn’un “The Structure of Scientific Revolutions (Bilimsel Devrimlerin Yapısı)” adlı kitabında tam bir bilimden bahsedebilmek için dört temel unsur üzerinde genel bir uzlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Bu unsurlardan ilki, önemli olayları tanımlayan temel kavramlardır. İkincisi, belirli kavramlar arasındaki bağlantılar hakkında açıklama ve tahminler sağlayan sistematik olarak ilgili genellemeler dizisi olan teorilerdir. Üçüncüsü,

teorinin ortaya koyduğu açıklamaların ve tahminlerin doğru mu yanlış mı olduğunu belirleyecek yöntemleri belirten yorumlama kurallarıdır. Dördüncüsü ise, soruşturma kapsamında çözülmeye değer soruların veya sorunların bir listesidir. Bu dört unsur, fen bilimleri açısından iyi bir şekilde geliştirilmiş ve genel olarak kabul görmüştür. Fen bilimlerinin aksine sosyal bilimlerde temel kavramlar ve teoriler üzerinde böyle bir uzlaşma yoktur (Danziger, 2009: 18). Siyasetin bir bilim olup olmadığı tartışılrsa da, bu durum, siyasete yönelik tanımlama ve açıklamaların yapılmasına engel değildir. Bu nedenle, siyaseti bir bilim olarak kabul edenler başta olmak üzere, bu kavrama yönelik çok sayıda tanım yapılmıştır.

Siyaset, günlük hayatta ve siyaset bilimcilerin yazılarında farklı anlamlar ifade edecek şekilde kullanılmaktadır. Bu kavram günlük hayatta çoğu zaman olumsuz bir anlama sahiptir. İki insan tartışırken birbirini “siyaset yapmakla” suçlayabilmektedir. Siyaset kelimesinin eş anlamlısı olarak kullanılan “politika” kelimesi, cümle içerisinde şöyle geçebilmektedir: “Politik cevaplar vermek yerine, daha açık konuşmalısın”. Burada politika kelimesi yine olumsuz olarak kullanılmış, niyetini gizlemek ve lafı dolandırmak gibi bir anlamı ifade etmiştir. Ayrıca siyaset olumsuz algılandığı gibi siyasetçiler de olumsuz algılanabilmektedir. Birçok siyasetçi seçmenlerin gözünde sadece kendi çıkarını düşünmekle suçlanabilmektedir.

Siyasetin günlük kullanımdaki bu anlamı yerine, kelimenin tarihteki köklerine gidilecek olursa bu kavram Antik Yunan dönemine kadar götürülebilmektedir. Kavramın Antik Yunan dönemindeki kullanımı “politika” şeklindedir ve politika kelimesi ise “polis” kavramından gelmiştir. Polis, Antik Yunancada şehir devletini ifade etmektedir. Buna göre politika ise şehri veya şehir devletini ilgilendiren işler anlamında kullanılmıştır. Yani Antik Yunan anlayışına göre, siyasetten bahsedebilmek için bir devletin olması gerekmektedir. Siyaset, yalnızca bir devlet içinde gerçekleşmektedir.

Türkçeye Arapçadan geçen siyaset kelimesi, anadilinde vali ve hâkim olmak anlamına gelmektedir. Ayrıca seyis (atları tımar eden kişi) kelimesi de siyaset kelimesi ile aynı kökten gelmektedir ve atların eğitilmesini ifade etmektedir (www.kamus.yek.gov.tr 07.06.2020). Arapçadaki kullanımı da Antik Yunanca da olduğu gibi devlet yönetimiyle ilgilidir. Aynı şekilde seyis kelimesi de atların yönetimi anlamında da olsa bir yönetme özelliği içermektedir.

Türk Dil Kurumu'na göre ise siyaset, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış, manasına gelmektedir (sozluk.gov.tr 07.06.2020). Buradaki tanım da yine siyasetin devlet yönetimi ile ilgili tarafına değinmektedir.

Siyaset kavramı, sözlüklerde böyle tanımlansa da çeşitli siyaset bilimciler, kavramın farklı yönlerine değinerek, değışen şekillerde tanımlar ve açıklamalar yapmıştır. Örneğin, siyasetin farklı kullanım şekillerini bir araya getiren Heywood (2016: 64-65), siyasete yönelik şu kullanımları tespit etmiştir: kıt kaynakların dağıtılması, güç ve otorite kullanımı, hileyle yönlendirme ve aldatma, toplu karar verme süreci, yönetme sanatı, uzlaş ve uyum ya da çatışma. Aynı eserinde Heywood, Bismarck'ın siyaseti bir bilim olarak değil, bir sanat olarak tanımladığını belirtmiştir. Burada Bismarck'ın sanat ile kastettiği şey, idare sanatıdır. Bismarck'a göre, toplumun kontrolü ortak kararların verilmesi ve uygulanması ile sağlanır.

Magstadt'a göre (2006: 4-13) siyaset, insanların yönetme ve yönetilme şekliyle ilgilidir. Siyaset, mümkün olanın sanatı, kimin neyi, ne zaman ve nasıl elde ettiğini, değerlerin paylaşımını çalışan bir alandır. Ona göre, bugün, siyasetin en iyi nasıl incelenebileceği konusunda fikir birliği yoktur. Sonuç, farklı yaklaşımlar seçen, farklı sorular soran ve farklı kitlelere hitap eden farklı siyaset bilimcileriyle çok yönlü bir disiplindir.

Danziger'e göre (2009: 4-5), siyasetin en yaygın olarak kullanılan tanımlarından bazıları şunlardır: iktidarın kullanımı, değerli olan şeylerin kamuya tahsis edilmesi, çatışmanın çözülmesi, kendi çıkarlarını gözeten bireyler ve gruplar arasındaki rekabet, kimin neyi alacağına karar verilmesidir. Tüm bu tanımların paylaştığı ana fikre göre, siyaset, belirli değer ve çıkarların geliştirilmesinde güç ve etkinin kullanıldığı süreçtir. Bireyler, gruplar ve hükümet aktörleri toplum için neyin iyi neyin kötü olduğuna karar verirken ve kararlarını uygulamaya çalışırken siyaset iş başındadır. Amaçlarımız için siyaset, yaşamın kamusal önemi olan yönleriyle ilişkilidir. Kamusal yaşamın aksine, hayatın diğer yönlerinin özel olduğu ve siyasetin ötesinde olduğu var sayılmaktadır. Ancak, bir ülkede "özel" olarak kabul edilen şey, bir başka ülkede "kamu" olarak değerlendirilebilmektedir. İnsanların meslekleri, dini pratikleri ve dinlediği müzikler bile kamu veya özel olabilmektedir. Günümüzde çoğu toplumda, siyasete konu olan alanlar oldukça geniştir. Siyaset, genellikle hükümet aracılığıyla, insanların ne kadar eğitim

alması gerektiğini ve eğitimin içeriğinin ne olacağını belirleyecek kadar geniş alanı etkilemektedir.

Siyasetin tanımı konusunda bir uzlaşının olmamasına ek olarak, üzerinde uzlaşılabilen bir başka konu ise, siyasetin gerçekleştiği yer ve koşullarla ilgilidir. Bu konuda temel olarak iki görüş mevcuttur. İlk görüş, siyasetin yalnızca devletli toplumlarda görüldüğünü savunmaktadır. İkinci görüşe göre ise, siyaset insanın olduğu her yerde vardır ve evrensel bir süreçtir (Leftwich, 2015: 2). Antik Yunan döneminin ünlü düşünürlerinden Aristo'nun insan tanımı şu şekildedir: "İnsan doğası gereği bir poliste yaşamak zorunda kalan hayvandır" (Heater, 2007: 31). Aristo'nun yaptığı bu tanım, onun sadece insana yönelik görüşlerini yansıtmamakta, bununla birlikte siyasete yönelik görüşlerini de yansıtmaktadır. Aristo bu tanımıyla, siyasetin de insanlar gibi sadece devletli toplumlarda ortaya çıkacağını savunmuştur. Onun bu görüşü, yukarıda belirtilen görüşlerden ilkinin desteklemektir.

Burada bir başka konu ise, ideolojiler konusudur. Siyasetin tanımı konusunda anlayamayan bilim insanları gibi çeşitli ideolojiler de siyasete yönelik farklı bakış açıları ve farklı tanımlamalar gerçekleştirmiştir. Örneğin, liberaller genellikle siyasetin fikir alışverişinde bulunma, ödün ve uzlaşma aracılığıyla çatışmaları çözme yönüne değinmiştir. Ayrıca liberaller, siyaseti olanaklı olanın sanatı şeklinde görmüş ve dolayısıyla aslında uzlaşma sağlanamayacak çatışmanın olmadığını savunmuşlardır (Heywood, 2016: 66). Liberalizme zıt bir şekilde Marxizm, siyaset yoluyla uzlaşmazlıkların çözülebileceği fikrine karşı çıkmıştır (Callinicos, 2015: 61) ve siyaseti çatışma temelinde açıklamıştır. Komünist Manifesto'nun yazarları Marx ve Engels (2003: 115-117), eserlerinde siyaseti "bir toplumsal sınıfın diğer bir toplumsal sınıfı ezmek amacıyla örgütlemiş olduğu güç" olarak tanımlamıştır. Marx için siyaset, toplumsal hayatın asıl temelini meydana getiren iktisadi yapının değil, üstyapının bir parçası olarak görülmüştür (Heywood, 2016: 73).

Siyasetin tanımı hakkında bir uzlaşma bulunmasa da Kapani'ye göre (2014: 19-21), yapılan siyaset tanımları için bazı ortak noktalar belirlemek mümkündür. Bunlardan birincisi, siyaset her şeyden önce, yer ve zaman açısından süreklilik ve evrensellik özelliğine sahiptir. Tarih öncesi çağlardan günümüze, en ilkel toplumlardan en gelişmiş toplumlara değin, tarihsel süreç içerisinde insanlar ve toplumlar siyasi bir özellik

taşımıştır. Ona göre, bireyler arasında fikir ve çıkar farklılıkları var olduğu müddetçe bu farklılıkların ortaya çıkardığı çatışmalar da mevcut olacaktır ve dolayısıyla siyaset de var olmaya devam edecektir. İkincisi, siyasetin temelinde bir iktidar mücadelesi mevcuttur. Üçüncüsü, siyasetin sadece çatışma yönü değil, aynı zamanda bir uzlaşma yönü de mevcuttur. Dördüncüsü, siyaset insanların hayatlarını doğrudan ve yakından ilgilendirmektedir.

Heywood'un (2016: 64) siyaset tanımları ile ilgili saptadığı ortak noktalar ise şu şekildedir:

I. Siyaset bir faaliyettir.

II. Siyaset toplumsal bir faaliyettir.

III. Siyaset, çeşitli fikir, talep, gereksinim veya ilginin mevcut olmasıyla gelişmektedir.

2.2. Demokrasi

Siyaset kavramı gibi, üzerinde uzlaşının olmadığı bir diğer kavram da demokrasidir. Demokrasi, tarihsel süreçte çeşitli özellikler taşımış, bir sistemin demokrasi olarak kabul edilmesi için gereken koşullara yönelik çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Demokrasi kavramının daha iyi anlaşılabilmesi, bu kavramın tarihi köklerine inilmesiyle mümkün olacaktır. Bunun için de kavramın doğduğu dilin ve toplumun incelenmesi gerekmektedir.

Demokrasi, Antik Yunancaya ait bir sözcüktür. Bu sözcük, iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bunlardan ilki “demos”, ikincisi de “kratos”tur. Demos kelimesi Antik Yunancada halk anlamına gelmektedir. Kratos kelimesi ise yönetmek anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşimiyle ortaya “halkın yönetimi” anlamına gelen demokrasi kavramı çıkmıştır (Jent, 1967: 242). Ancak buradaki halk kavramının kapsamı ile günümüzdeki kapsamı arasında önemli farklar vardır.

Antik Yunan şehir devletlerinden Atina'da halk kavramı, günümüzdeki gibi geniş kesimleri kapsayan bir kavram olmak yerine sınırlı bir kesimi kapsamıştır. Held (2006: 19), “Models of Democracy” adlı eserinde, Antik Yunan toplumunda halkı oluşturanın kimler olduğuna açıklık getirmiştir. Buna göre halk kavramına dâhil olmak için öncelikle

Atina kökenli olmak gerekmektedir. Bu durum aslında günümüz demokrasileriyle çok büyük bir farklılık içermemektedir. Günümüzde de birçok demokratik ülkede oy kullananların çoğunun kökeni yine o ülkedir. Halk kavramına dâhil olmak için ikinci şart 20 yaşını doldurmuş olmaktır. Günümüz demokrasileriyle asıl fark üçüncü şartta ortaya çıkmaktadır. Bu şart da erkek olma şartıdır. Sadece 20 yaşını doldurmuş, Atina kökenli, özgür erkekler yönetime katılabilmektedir. Bu durum, günümüzle karşılaştırıldığında, nüfusun yaklaşık olarak yarısı yönetimin dışında bırakılmıştır.

Antik Yunan demokrasisinin özellikleri ve yapısı, Pericles'in ünlü cenaze konuşmasında dile getirilmiştir. Konuşmanın içeriği şu şekildedir: "...Bizim yönetim şeklimiz komşularımızın bir taklidi değil, onlara bir örnektir. Yönetim şeklimizin adı demokrasidir. Yönetim, azınlığın değil, çoğunluğun elindedir. Yoksulluk yönetime katılmak için bir engel değildir. ...Yetkililere ve yasalara karşı suç işlememiz, yasalara ve otoriteye saygımız tarafından engellenmektedir. ...Özel hayatımızda özgürüz ve toleranslıyız, ancak kamusal meselelerde hukuk kurallarıyla bağlıyız." (hrlibrary.umn.edu/education/thucydides.html 11.06.2020). Bu konuşmada, Antik Yunan demokrasisinin, azınlığın değil çoğunluğun yönetimine önem verdiğine, hukuk kurallarının önemli olduğuna, kişilerin özel yaşamlarında özgür olduğuna, bireylere özel alanlarında hoşgörü gösterildiğine değinilmiş ve dönemin demokrasi anlayışının temel özellikleri ortaya konmuştur.

David Held (2006: 27) bu klasik demokrasi biçiminin temel özelliklerini şu şekilde tespit etmiştir: Vatandaşlar yönetime doğrudan katılmaktadır; egemen güç halk meclisidir; Sıradan vatandaşlar ve kamu görevlilerini birbirinden farklı kılacak ayrıcalıklar bulunmamaktadır; Savaş şartları haricinde bir kişi aynı göreve ikiden fazla defa seçilememektedir; Kamusal hizmetler için ödeme yapılmaktadır; Tarımsal üretime dayanan küçük şehir devletlerinde ortaya çıkmıştır; Vatandaşların yönetime katılabilmesi için özgür zamana bunun için de köle ekonomisine ihtiyaç vardır; Ev işlerinde kadın işgücünden yararlanılmakta, böylelikle erkeklere yönetime katılabilmeleri için boş zaman yaratılmaktadır; Vatandaş olarak kabul edilenler, göreceli olarak düşük sayıdadır.

Antik Yunan döneminde demokrasi olarak kabul edilen sistemler bu şekildeyken, tarih boyunca hem demokrasinin kapsamı hem de demokratik haklardan yararlananların oranı değişmiştir. Demokratik haklardan ilk olarak erkekler, daha sonra ise bütün

vatandaşlar yararlanır hale gelmiştir. Bütün vatandaşlar ifadesi aslında o ülkede yaşayan nüfusun tamamını kapsamamaktadır. Bunun belli bir yaşı doldurmak, kısıtlanmış olmamak gibi bazı istisnaları mevcuttur.

Antik Yunan sistemi ile eş anlamlı hale gelen klasik demokrasiden bahsederken, aslında çoğu yazar benzer şeyleri söylemektedir. Ancak günümüze gelindiğinde, demokrasinin ne olduğu, hangi sistemlerin demokratik olduğu, hangi ülkelerde demokratik bir sistemin var olduğu kesin değildir. Burada, demokratiklik kavramı, bir sistemin, tanımlanmış olan demokrasi kavramına ve onun özelliklerine uygun olma durumunu ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Ayrıca demokrasi günümüzde büyük bir öneme sahip olduğundan, birçok ülke meşruluğu sağlamak için demokratik olduğunu ifade etmektedir. Fakat bazı ülkeler, demokratik bir sistemle yönetildiğini iddia etseler de diğerleri onların görünüşte demokrasi olduğunu ya da gerçek bir demokrasinin özelliklerini taşımadığını iddia etmektedir.

Bu duruma örnek olarak, Charles Tilly (2011: 13), Kazakistan'ı göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, 1996 yılında, devlet başkanı Nursultan Nazarbayev, danışmanlarından bir anayasa hazırlamalarını istemiştir. Hazırlanan anayasa, halkoyu ile kabul edilmiş ve birinci maddesinde de Kazakistan Cumhuriyeti'nin demokratik bir hukuk devleti olduğu belirtilmiştir. Ancak Tilly'ye göre, Kazakistan gerçek bir demokrasi olarak kabul edilmemektedir. Benzer şekilde Kuzey Kore de, resmi adının Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti olmasına rağmen, birçok yazar tarafından demokratik bir ülke olarak kabul edilmemektedir. Bu tip ülkeler incelendiğinde, hepsinde yönetime katılımı sağlamak amacıyla seçimler uygulanmaktadır. Ancak buna rağmen, bu ülkeler demokratik olarak sınıflandırılmak için gerekli niteliklere sahip olmadığı yönünde eleştirilmektedir. Demokrasi konusundaki anlaşmazlık burada ortaya çıkmaktadır. Bir sistemin demokratik olarak tanımlanması için neler gerektiği konusunda, farklı yazarlar veya kurumların, farklı düşünceleri mevcuttur. "Demokrasi nedir? Bir demokrasi hangi özelliklere sahip olmalıdır?" gibi sorular, çeşitli şekillerde yanıtlanmakta ve bu nedenle demokrasi kavramı üzerinde bir uzlaşma bulunmamaktadır.

"Demokrasi Üzerine" adlı kitabında, Robert Dahl'ın (2010: 99-100) bu soruya verdiği yanıtta göre, demokrasiden söz edebilmek için sadece seçimler yeterli değildir. Elbette demokrasilerin temelinde seçimler vardır ve seçim demokrasinin olmazsa olmaz

şartıdır. Ancak bunun yanında, demokratik bir sistemden söz edebilmek için başka niteliklere de ihtiyaç vardır. Demokratik bir sistem için ilk olarak özgürce, adilce ve sıklıkla yenilenen seçimlere ihtiyaç vardır. İkinci olarak vatandaşlara siyasi parti vb. örgütleri kurmada serbestlik tanınmalıdır. Üçüncü olarak, vatandaşların tamamı, oy verme bakımından eşit olmalıdır. Dördüncü olarak bireyler farklı bilgi kaynaklarına ulaşabilmeli ve son olarak ise bahsedilen sistemde ifade özgürlüğü bulunmalıdır.

1941 yılında kurulan Freedom House örgütü ise (freedomhouse.org/about-us 31.05.2020), demokrasi için geniş kapsamlı bir şartlar listesi belirlemiştir. Buna göre bir demokrasi, seçim süreci, siyasal çoğulculuk ve katılım, hükümetin işleyişi, inanç ve ifade özgürlüğü, örgütlenme hakları, hukukun üstünlüğü ve bireysel haklar başlıkları altında incelenmelidir. Bu başlıklar altında demokrasilerin taşıması gereken özellikler tespit edilmiştir. Seçim süreci başlığına göre, seçimler adil ve özgürce yapılmalıdır. Siyasal çoğulculuk ve katılım başlığına göre, insanlar farklı partilere katılabilmeli ve toplumun bütün kesimleri siyasal haklara sahip olmalıdır. Hükümetin işleyişi başlığına göre, hükümet politikaları seçilmiş yöneticiler tarafından belirlenmeli ve sistem bu yöneticilerin yozlaşmasını engelleyecek araçlara sahip olmalıdır. İnanç ve ifade özgürlüğü başlığına göre, medya bağımsız olmalı, bireyler inançlarını ve düşüncelerini özgürce açıklayabilmeli ve akademik özgürlük bulunmalıdır. Örgütlenme hakları başlığına göre, toplanma özgürlüğü ve hükümet dışı örgütlere katılmada özgürlük bulunmalıdır. Hukukun üstünlüğü başlığına göre, bağımsız bir yargı olmalı ve hukuk kuralları bireylere eşit olarak uygulanmalıdır. Son olarak haklar başlığına göre, bireyler seyahat özgürlüğüne, eğitim ve çalışma hakkına, özel mülkiyet hakkına ve sosyal haklara sahip olmalıdır (freedomhouse.org/country/turkey/freedom-world/2020 31.05.2020).

Demokrasinin ne olduğuna ve hangi özelliklere sahip olması gerektiğine dair, yukarıdakilerin dışında, daha pek çok örnek verilebilir. Bu örneklerde birbirinden farklı açıklamalar ve tanımlamalar bulunmasına, demokrasi kavramı hakkında bir uzlaşma olmamasına rağmen yine de bazı ortak özellikler tespit etmek mümkündür. Bütün örneklerde ortak olan özellik seçimlerdir. Seçimler, adil ve özgürce yapılmalıdır. Bireyler farklı siyasi partiler gibi örgütlere katılmada özgür olmalıdır ve düşüncelerini özgürce ifade edebilmelidir. Toplumun hiçbir kesimi seçme hakkından mahrum bırakılmamalıdır. Son olarak farklı bilgi kaynaklarına ulaşmak mümkün olmalıdır.

Sonuç olarak, tespit edilen ortak noktalara göre, demokrasi, halkın yönetime katılmasını sağlayan, belli aralıklarla ve adil bir şekilde yapılan seçimlere dayanan, bireylerin ve grupların siyasi görüşlerini özgürce ifade edebildiği, siyasi parti gibi yapılara katılmakta, bu yapıları kurmakta serbest olduğu ve seçme ile seçilme hakkından toplumun tüm kesimlerinin din, ırk, cinsiyet gibi ayrımlara tabi tutulmadan yararlanabildiği bir sistem olarak tanımlanabilir.

2.3. İdeoloji

İdeoloji sözcüğü, kendi içinde farklı ve birbirine rakip düşünce yapılarını barındıran, insan hayatını, siyaseti ve ekonomik düzeni etkileyen bir kavram olarak, bu bölümde, ele alınması gereken kavramlardan bir diğeridir. Çünkü çalışma temelde ekonomi-siyaset ilişkisini incelediğinden, bu ilişkiyi önemli oranda etkileyebilen ideoloji kavramından bahsedilmeden çalışma eksik kalacaktır. Devletin ekonomideki rolü çeşitli ideolojilerin önemli bir konusudur. Devletin ekonomide önemli bir aktör olarak yer alması gerektiğini savunan, devletin ekonomiye müdahale etmeden sadece güvenlik ve adalet gibi hizmetlerle sınırlı kalmasını savunan ya da devletin bu iki zıt görüş arasında orta bir yerde rol alması gerektiğini savunan farklı ideolojiler mevcuttur. Bu nedenle, devletin ekonomideki rolünü etkileyebilen böylesi bir kavramın ele alınması gerekmektedir.

İdeoloji, ilk olarak Fransız düşünür Destutt de Tracy tarafından, 19. yüzyıla girerken kullanılmıştır. Tracy için ideoloji, fikirler ve onların kökenlerini inceleyen bir bilim dalını ifade etmiştir. Tracy, ideoloji konusunda, akıl ya da bilinçten gelişigüzel değil, insanların maddi düşüncelerini şekillendiren, maddi ortamdaki güçlerin sonucu olarak ortaya çıkacak fikirleri anlamıştır (stanford.library.sydney.edu.au/entries/law-ideology 14.06.2020). Tracy'ye göre ideolojinin gayesi, toplumun tamamının daha iyi hale getirilebilmesi için insani ilişkilerin yönetilmesinde aklın kullanımını özendirecek biçimde doğru düşüncelerin bilimsel anlamda tanımlanabildiği, sorgulanamaz ve sağlam bir metot oluşturmaktır (MacKenzie, 2003: 3).

Tracy'den sonra, ideolojinin siyaset bilimi alanında önemli bir kavram haline gelmesi, Karl Marx'ın ideoloji kavramını yazılarında kullanması ile gerçekleşmiştir. Marx, ideoloji ile ilgili olarak üç özellik tespit etmiştir. Birincisi, ideoloji gizemli ve

yanıltıcıdır. İkincisi, ideoloji sınıfsal sistem ile ilgilidir. Üçüncüsü, ideoloji, iktidarın bir görünümüdür (Heywood, 2013: 24).

İdeolojinin modern tanımlarına bakılacak olursa, Erikson ve Tedin'e göre ideoloji, toplum için en iyi düzenin ne olduğuna ve nasıl elde edileceğine dair bir dizi inançtır. Denzau ve North'a göre, ideolojiler, bir grup insanın çevreyi yorumlamasına ve çevrelerini nasıl şekillendireceğine dair bir reçete sağlayan zihinsel modellerin ortak çerçevesidir (Jost vd., 2009: 309). Heywood'a göre (2013: 23) ise, ideoloji, bir siyasi inanç sistemi, siyasi düşünceler kümesi, belirli bir toplumsal grubun ya da toplumsal sınıfın dünya görüşü olarak tanımlanmaktadır.

İdeolojilerin işlevlerine bakılacak olursa, beş temel işlevden söz edilebilir. Çetin'e göre (2016: 174-175), ideolojilerin beş temel işlevi şunlardır: İlk olarak, ideoloji, insanlara dünyayı anlamada ve açıklamada kullanacakları bir bakış açısı veya bir dünya görüşü sağlar. İkinci olarak, ideolojiler, siyasi ve iktisadi sistemi biçimlendirirler. Üçüncü olarak, ideolojiler, şekillendirdikleri iktisadi ve siyasi sistemleri meşrulaştırmaya çalışırlar. Dördüncü olarak, ideolojiler, insanlara ortak bir kimlik sağlar, aynı ideolojiye mensup olanlar arasında bir dayanışma hissi geliştirir. Beşinci olarak, ideolojiler, insanların, davranışlarını, tutumlarını, yaşam şekillerini ve tercihlerini şekillendirirler.

Yukarıda özellikleri ve işlevleri ifade edilen ideoloji kavramı için özetleyici bir tanım ortaya konulacak olursa, ideoloji, insanların toplum içerisinde tespit ettikleri sorunlara bulduğu çözümleri içeren, bu çözümlerin nasıl uygulanacağını yöntemlerini veren, ulaşılması gereken düzeni tarif eden, bireyleri etrafında toplayan, siyaset ve ekonomi gibi alanları etkileyen fikirler olarak tanımlanabilir.

2.4. Siyasi Kültür

Kültür kavramı sosyal bilimler alanında ilk olarak, 1871 yılında Edward Burnett Tylor tarafından tanımlanmıştır. Tylor'a (2016: 1) göre, kültür, bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, gelenek ve insanın toplumun bir üyesi olarak edindiği diğer yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bütündür. Kültür, normlar, değerler, inançlar ve etkileyici semboller olmak üzere dört çeşit unsurdan oluşmaktadır (Peterson, 1979: 137).

Siyasi kültür kavramı ise farklı düşünürler tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, Danziger'e (2009: 43) göre, siyasi kültür, normalde belirli bir

halkın siyasi yönelimlerinin konfigürasyonu olarak tanımlanır. White'a (1979: 1) göre, siyasal kültür, siyasal sistemin içinde bulunduğu tutumsal ve davranışsal matris olarak tanımlanabilir. Siyasi kültür, belirli bir siyasal sistem içinde siyasi inanç ve davranış kalıplarını ifade eder ve etkiler: siyasi aktörlerin eylemlerini bildirir; siyasal sembolleri, temel inanç ve değerleri kavrar ve genel olarak, hükümetin kurum ve uygulamalarına yönelik popüler yönelimleri hem yansıtır hem de etkiler.

Siyasi kültüre yönelik yapılmış araştırmalar toplumun siyasi yapısından daha çok, toplumdaki bireylerin bu yapıya yönelik inançlarını incelemeyi amaçlamıştır. Diğer bir ifadeyle, siyasi kültür ele alınırken, iktidar, baskı grupları, devlet, siyasi partiler, meclis gibi kurumların yerine çoğunlukla bireylerin bu kurumlara yönelik düşünceleri, algılama şekilleri ve beklentileri daha önemli hale gelmektedir (Özer, 1996: 84).

Siyasi kültür çalışmalarına yönelik en geleneksel yaklaşım, ulusal karakter çalışmalarıdır (Danziger, 2009: 43). Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, Türklerin misafirlerini iyi bir şekilde ağırlamak için çok sayıda yemek yapan bir millet olduğunu söylemiştir (atam.gov.tr/wp-content/uploads/SÖYLEV-ORJİNAL.pdf 21.06.2020). Atatürk (2010: 44), Türk siyasi kültürüyle ilgili bir başka sözünde ise, Türk milletinin, milli duyguyu; insani duyguyla yan yana düşünmekten zevk aldığını, vicdanında milli duygunun yanında insani duygunun onurlu yerini korumakla övündüğünü söylemiştir.

Liderlerin, ulusların siyasi kültürüne yönelik söylediği sözler yanında, siyaset bilimi yazarları da ulusların siyasi kültürü hakkında bazı tespitlerde bulunmuştur. Abrahamian (1993: 111), İran'ın siyasi kültüründe, paranoyanın önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Ona göre, İran'daki siyasi tartışmalar, komplo, casusluk, ihanet, yabancı tehlikesi, yabancı eller, dış güçlerin etkisi, sırlar, emperyalizm, perde arkasındakiler gibi terimlerle doludur.

Abrahamian'ın çalışmasından farklı olarak, çok daha geniş kapsamlı bir çalışma yapan Hofstede vd. (2010: 53-296), "Cultures and Organizations: Software of the Mind" adlı eserinde, farklı ülkelerden ve milletlerden IBM çalışanları üzerine yapılan bir çalışmanın verilerini temel alarak, kültürleri altı farklı ölçüt kapsamında incelemiştir. Bunlar: güç mesafesi, bireycilik, maskülenlik, belirsizlikten kaçınma, uzun dönemli uyum sağlama ve hoşgörüdür. Hofstede vd. bu ölçütleri 0 ile 100 puan arasında

değerlendirmiştir. Örneğin, bireycilik ölçütünde 100 puan alan bir ülkede, siyasi kültür son derece bireyci iken, 0 alan bir ülkede ise son derece kolektivisttir. Bu ölçütlerin ne ifade ettiği kısaca ele alınacak olursa:

I. Güç Mesafesi: Bu ölçüt toplumun bütün bireylerinin eşit olmadığını ve kültürün bu eşitsizliklere karşı tutumunu ifade etmektedir. Bu ölçütten yüksek puan alan ülkelerin kültürü, bağımlı ve hiyerarşiktir. Güç merkezileşmiştir ve baba figürü önemlidir. Örneğin Türkiye, bu ölçüte göre 66 puan almıştır.

II. Bireycilik: Bu ölçütte ele alınan temel konu, bir toplumun üyeleri arasında sürdürdüğü karşılıklı bağımlılık derecesidir. İnsanların, kendilerini “ben” ve “biz” kavramı içinde tanımlayıp tanımlamadığı önemlidir. Türkiye, bu ölçütten 37 puan almıştır. Bu durum Türkiye’nin kolektivist özellikleri daha ağır basan bir toplum olduğunu göstermektedir.

III. Maskülenlik: Bu ölçütten yüksek alan bir toplum maskülen olarak tanımlanmaktadır. Maskülen toplumlarda rekabet ve başarı ön plandadır. Düşük puan alan toplumlar ise feminen olarak tanımlanmaktadır. Feminen bir toplumda başkalarını önemseme ve değer verme daha ön plandadır. Türkiye, bu ölçüte göre 45 puanla değerlendirilmiştir. Bu durum Türkiye’de fikir birliği, çatışmadan kaçınma gibi konuların önemli olduğunu göstermektedir.

IV. Belirsizlikten Kaçınma: Bu ölçütte, farklı toplumların belirsizlik ve onun getirdiği kaygıya nasıl tepki verdiği ele alınmaktadır. Bu ölçüte göre, Türkiye, 85 puan almıştır. Bu nedenle Türkiye’de yasalara ve kurallara büyük ihtiyaç vardır. Türkiye’den farklı olarak, Birleşik Krallık, bu ölçütten 35 puan almıştır. Yazısız bir anayasaya sahip olan Birleşik Krallık için bu sonuç şaşırtıcı değildir.

V. Uzun Dönemli Uyum Sağlama: Bu ölçüt, toplumların bugünün ve geleceğin zorluklarıyla uğraşırken, geçmişleriyle sürdürdükleri bağın nasıl olduğunu ele alır. Bu ölçütten düşük puan alan ülkelerde, değişime şüphe ile bakılır, geleneklerin korunması tercih edilir. Yüksek puan alan ülkelerde ise daha faydacı bir yaklaşım benimsenerek, eğitimde modernleşme, geleceğe hazırlanmanın bir yolu olarak teşvik edilir. Türkiye, bu ölçütten 46 puan almıştır. Bu da her iki uçtan birinin baskın olmadığını, Türkiye’nin orta bir noktada yer aldığını göstermektedir.

VI. Hoşgörü: Bu ölçütte toplumların hoşgörülü veya kısıtlayıcı olup olmadıkları ele alınır. Toplum daha az kontrolcü ise hoşgörülü, daha çok kontrolcü ise kısıtlayıcı olarak tanımlanır. Türkiye, bu ölçütten 49 almıştır. Bu nedenle, bir önceki ölçütte olduğu gibi burada da Türkiye'nin baskın özelliğinden söz edilememektedir.

Burada son olarak, Weber'in ideal tiplerine benzer bir biçimde sınıflandırılmış ve Almond A. ile S. Verba'nın (1965: 18-19) "The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations" adlı eserinde ortaya konmuş olan üç tip siyasi kültür düzeyinden söz edilmesi gerekmektedir. Bunlar: yerel (sınırlı), tebaa ve katılımcı siyasi kültürdür.

Yerel (sınırlı) siyasi kültür düzeyi, genellikle Afrika kabile topluluklarında görülmektedir. Bu topluluklarda özelleşmiş siyasi roller bulunmamaktadır. Şeflik, şamanlık yaygın siyasi, ekonomik ve dini rollerdendir. Bu toplumların üyeleri için, bu rollerin siyasi yönü, dini veya sosyal yönünden ayrı değildir. Tebaa siyasi kültür düzeyi, burada, farklılaşmış bir siyasi sisteme ve sistemin çıktı yönlerine doğru yüksek bir yönelim vardır, ancak özel olarak girdi nesnelere ve aktif bir katılımcı olarak benliğe yönelimler sifıra yakındır. Burada tebaa, yerel kültür düzeyindeki toplumlardan ayrılarak, devlet otoritesinin farkındadır. Devlet ve tebaa arasındaki ilişki yukarıdan aşağıya şeklindedir. Tebaa burada pasif konumdadır. Son olarak katılımcı siyasi kültür düzeyinde, toplumun üyeleri siyasi ve idari süreçlere açık bir şekilde katılabilmektedir. Bazı siyasi konuları kabul ederken, bazılarını ise reddedebilmektedir. Burada toplumun üyeleri daha aktif bir rol içerisindedir (Almond A. ve S. Verba, 1965: 18-19). Tekrardan hatırlatılmalıdır ki, buradaki üç tip kültür düzeyi, tıpkı Weber'in ideal tipleri gibidir. Bu nedenle bütün toplumların siyasi kültürünün bu üç tipten birine saf bir şekilde uyması mümkün değildir. Örneğin bir toplum tebaa siyasi kültürü ağırlıklı olup, aynı zamanda yerel siyasi kültürden bazı izler de taşıyabilmektedir.

2.5. İktisat ve Siyasi İktisat

Çalışmanın başlığında da geçtiği gibi, ana konu, siyaset ve iktisat arasındaki ilişkinin Türkiye'de belirtilen dönem özelinde ele alınmasıdır. Bu nedenle, siyaset ve iktisat arasındaki ilişkiyi inceleyen bir alan olan 'siyasi iktisat' kavramının tanımlanması, özelliklerinin ortaya konması ve öneminden bahsedilmesi gerekmektedir. Ancak siyasi iktisat kavramına geçmeden önce, bu kavramı oluşturan parçalardan olan, 'siyaset' ve

'iktisat' kavramlarına değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki olan siyaset kavramı yukarıda incelenmiştir. İktisat kavramına ise aşağıda kısaca değinilecektir.

İktisat, klasik olarak, toplumların kısıtlı kaynakları, sınırsız isteklerin karşılanmasında nasıl kullandıklarını inceleyen bir sosyal bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Ünsal, 2011: 11). İktisat kendi içinde iki teoriye ayrılmaktadır. Bunlar mikro iktisat ve makro iktisattır. Mikro iktisat, tüketici, işçi, birikim sahibi, işletmeci, şirket gibi küçük birimlerin davranışlarını analiz ederken; makro iktisat, öncelikle toplumun ürettiği toplam mal ve hizmet miktarı ile mutlak fiyat seviyesi gibi toplamlarla ilgilendir (Browning ve Zupan, 2020: 2).

Siyasi iktisat kavramı, günümüzde çoğunlukla uluslararası düzeyde incelenmekte ve bu nedenle yapılan çalışmalar da 'uluslararası politik ekonomi' şeklinde adlandırılmaktadır. Şen'e (1998: 393) göre, uluslararası politik ekonomi, uluslararası ilişkiler, iktisat ve siyaset bilimini içinde barındıran bütünleşmiş bir alandır. Uluslararası politik ekonomi, dünyadaki piyasaların ve devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini araştırdığı için siyaset ve iktisat biliminin kendine ait dar sınırlarını aşmaktadır.

Genç bir alan olarak kabul edilebilecek uluslararası politik ekonomi, 1970'lere kadar pek bir varlık gösterememiştir. Ancak günümüzde hem lisans hem de lisansüstü düzeyde popüler bir alan haline gelmiş ve 30 yıldan fazla bir süredir de önemli bir gelişme kaydetmiştir (Frieden J. A. ve D. A. Lake, 2014: 1).

Uluslararası politik ekonominin 1970'lere kadar fazla varlık gösterememesinin nedenini, Al (2015: 144), soğuk savaş dönemindeki güvenlik endişelerine bağlamıştır. Buna göre, soğuk savaş döneminde, realizm yaklaşımı önem kazanmıştır ve dolayısıyla yapılan çalışmalar, güvenlik, ittifak, caydırıcılık, savaş gibi konulara sıkışıp kalmıştır. Ancak soğuk savaşın şiddetinin azalmaya başlamasıyla beraber yeni bir çalışma yöntemine ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaca cevap uluslararası politik ekonomiden gelmiştir. UPE (uluslararası politik ekonomi), realist düşüncenin aksine tek siyasi aktör olarak devleti görmemiş ve devletlerin yalnızca güvenlik kaygıları veya güç arayışı içindeki varlıklar olarak incelenemeyeceğini savunmuştur. UPE, artık her bir siyasi eylemin iktisadi bir nedeninin bulunabileceği gibi, her bir iktisadi eylemin de siyasi bir karşılığının olabileceğini kabul etmektedir. Bu nedenle, uluslararası politik ekonomi alanında çalışanlar, siyasi sistem ile iktisadi sistem arasında birinin diğerine öncelikli

veya ondan daha üstün olduğunu savunan hiçbir anlayışın doğru olmadığını ve doğru olanın bu iki alanı birbiriyle etkileşim içinde olan iki alan olarak görmek gerektiğini ifade etmişlerdir.

Siyasi iktisadı, uluslararası formu olan uluslararası politik ekonomiden ayırt edebilmek için öncelikle UPE ele alınmıştır. UPE'nin ne olduğuna değinildiği için bundan sonraki bölümde siyasi iktisadın ne olduğuna geçilebilir.

Gilpin'e (2016: 8) göre, siyasi iktisat kavramı belirsizliklerle doludur. Bu kavram, Adam Smith ve klasik iktisatçılar tarafından da kullanılmasına rağmen, o dönemin siyasi iktisat kitaplarının içeriği günümüzdeki iktisat kitapları ile neredeyse aynıdır. Yani günümüzde siyasi iktisat denilince kastedilenle, klasik dönemde kastedilen farklı anlamlar ifade etmektedir. Örneğin, klasik iktisatçılardan David Ricardo, "Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri" adlı eserinde, bugünkü iktisat bilimine daha yakın olan kavramlardan bahsetmiştir.

Heywood (2018: 203), siyasi iktisadı, siyaset ve iktisadın etkileşiminin incelendiği bir alan olarak tanımlamaktadır. Ona göre, siyasi iktisat, piyasalar ve devlet arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır. Kargı'ya (2013: 129-134) göre ise siyasi iktisadın çerçevesini toplum oluşturmaktadır ve toplumsal yapılanmanın karakteri de iktisadi ilişkiler tarafından biçimlendirilmektedir. Siyasi iktisatta çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu yüzden, siyasi iktisat alanında bir çalışma yapılacağı zaman, bu çalışma hem siyaset ile hem de iktisat ile ilgili kavramları içermelidir. Ayrıca bu kavramlar birbirine bağlanmalı ve karşılıklı olarak etkileşimleri ortaya konmalıdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, siyasi iktisat kavramının kullanımı eski olsa da kavramın bugünkü anlamında ve popülerliğinde kullanımı yenidir. Bir istisna olarak belirtmek gerekir ki, kavramın iktisat ve siyaset arasındaki ilişkiyi incelemek için kullanımı 1970'lerden eskiye, Marx'a kadar geriye gitmektedir. Ancak bu alan 1970'lere kadar Marx'a veya Marxist yazarlara özgü bir alan olarak kalmış, diğer iktisatçılar bu alana yeterince ilgi göstermemiştir. J. A. Frieden ve D. A. Lake'in de (2014: 3-4) ortaya koyduğu gibi, 20. yüzyıl boyunca (1970'lere kadar), iktisat ve siyaset kavramları arasındaki ayırım giderek artmıştır. İktisatçılar, iktisadın nasıl işlediğine dair daha ayrıntılı ve sofistike modeller geliştirmiş, benzer şekilde, siyaset bilimciler de siyasete dair daha karmaşık kuramlar geliştirmiştir. Ancak her ne kadar daha ayrıntılı ve karmaşık kuramlar

geliştirilse de iki kavram arasındaki bu belirgin ayrım, siyaseti ve iktisadı sadece kendi alanları içine hapsedmiş ve iki kavram arasındaki etkileşimin yeterince hesaba katılmaması nedeniyle daha iyi analizler yapılmasının önüne geçmiştir.

Siyasi iktisat kavramının tanımı, tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve diğer formlarından farkı ortaya konduktan sonra, kavramın özelliklerine de değinmek gerekmektedir. Kargı'ya (2013: 98-134) göre siyasi iktisadın özellikleri şunlardır:

I. Siyaset ve iktisat gibi birbirinden farklı iki sosyal bilim bir arada ele alınmaktadır.

II. Siyasi iktisat alanında çalışılırken, siyaset veya iktisat kavramlarından biri merkeze konmak yerine, iki kavramın birbiriyle etkileşimi incelenmelidir.

III. Siyasi iktisat, ekonomik faktörlerin toplumsal yapılar üzerinde etkisi olduğunu kabul etmektedir.

IV. Siyasi iktisada göre, toplumsal düzen, siyasi ve iktisadi unsurların bir bileşenidir.

Bu çalışmada öncelik tanınacak olan siyasi iktisat yaklaşımı Marx'ın ve Marx'ı temel alan yazarların ortaya koyduğu yaklaşımdır. Çünkü genellikle, iktisat ve siyaset ilişkisini en çok dile getiren, bu konuya en çok ağırlık verenler, Marx ve Marxist yazarlar olmuştur. Bu yaklaşım, çalışmanın hipotezleri açısından da en uygun olan yaklaşımdır. Çalışmanın hipotezleri iktisadi yapının, siyaset (siyasi kültür, demokrasi, birey-devlet ilişkisi) üzerinde önemli bir etkisi olduğunu savunmaktadır. Bu tezi en belirgin şekilde dile getiren de, Marx ve onu temel alan yazarlardır. Ayrıca, bu yaklaşımın tercih edilmesinin nedeninin, siyasi veya ideolojik bir taraftarlık olmadığını ve bunun sadece bir çalışma yöntemi olduğunun ifade edilmesi gerekmektedir.

Örneğin, Nikitin (2012: 29), siyasi iktisadı incelediği "Ekonomi Politik" adlı eserinde, siyasi iktisadın, sosyalizmin ve komünizmin kurulması için sermayenin esaretinden kendini kurtaran ülkelerin takip etmesi gereken yolu gösterdiğini; sosyalist iktisadi sistemin kapitalizme üstün olduğunu ve komünizmin zaferinin kaçınılmaz olduğunu öğrettiğini söylemiştir. Ayrıca siyasi iktisadın, insanları komünist toplumun aktif kurucuları yaptığını ifade etmiştir. Burada Nikitin'in siyasi iktisada taraflı bir şekilde yaklaştığı açıktır. Ancak yukarıda da ortaya konduğu gibi, bu çalışmada tercih edilen

siyasi iktisat yaklaşımı, taraflı bir şekilde değil, çalışmanın bilimsel yöntemine ve hipotezlerine uygun olduğu için seçilmiştir. Zaten Marx'ın kendisi bile Komünist Manifesto'daki ilkelerin tarihsel koşullara bağlı olduğunu, bu eseri daha sonra yazsaydı farklı bir şekilde yazacağını belirterek, kendi ortaya koymuş olduğu fikirler olsa da, bunları körü körüne savunmayacağını ortaya koymuştur (Marx, 2020: 18).

Marx, toplumu altyapı ve üstyapıdan oluşan bir bütün olarak ele almıştır. Ona göre, toplumun temelini altyapı oluşturmaktadır. Üretim güçleri ve ilişkileri altyapı içerisinde yer almaktadır. Marx, üretim güçleriyle, üretim için ihtiyaç duyulan araçları, aletleri, toprağı, yer altı kaynaklarını, teknikleri ve emeği kastetmiştir. Üretim ilişkileri derken de toplumun içindeki insanların, üretim sürecinde aralarında kurdukları ilişkiyi ifade etmiştir. Marx için üretim ilişkilerini tespit etmek önemlidir. Çünkü toplumun yapısı üretim ilişkileri tarafından biçimlendirilmektedir. Altyapı ve üstyapı şeklindeki ikili ayrımı açıklamak gerekirse, altyapı ekonomiyi içermektedir, üstyapı ise kültür, siyaset, hukuk, din, ahlak vb. oluşmaktadır. Buradan da anlaşılacağı gibi, üstyapı altyapı ile bir ilişki içerisinde (Vergin, 2010: 80).

Marx (1904: 11-12), bu konudaki düşüncelerini en net biçimde "A Contribution to the Conclusion of Political Economy" adlı eserinin önsözünde ortaya koymuştur. Çalışmalarından vardığı sonuca göre, hem hukuki ilişkilerin hem de devlet biçimlerinin ne kendi başına ne de insan aklının genel ilerlemesi ile açıklanamayacağı, ancak hayatın maddi koşulları ile açıklanabileceğini belirtmiştir. Marx için, üretim ilişkileri, toplumun ekonomik altyapısını meydana getirir, ki bu toplumun gerçek temelidir. Bu temel ise siyasi üstyapıyı oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, yaşamın toplumsal, siyasal, düşünsel süreçlerinin genel karakterini belirler.

Buradan da anlaşılacağı gibi, Marx, iktisat ve siyaset arasındaki ilişkiyi kendine temel almış ve bu ilişkiye son derece önem vermiştir. Çalışmada, Marx'ın yaklaşımının tercih edilmesinin esas nedeni de budur. Ancak belirtmek gerekir ki, ekonominin önemine bu derece ağırlık veren ve onu neredeyse tek belirleyici olarak kabul eden anlayışa karşı da mesafeliyiz. Bu nedenle, çalışmada, ekonomi tek belirleyici olarak kabul edilmemekte, aynı zamanda siyaset tarafından da etkilenebilen bir unsur olarak kabul edilmektedir. Aynı düşünce, Marx'ı temel alan bazı yazarlar, örneğin, A.Gramsci ve L. Althusser tarafından da benimsenmiş, bu yazarlar da her ne kadar ekonomiyi daha

öncelikli görse de, siyaset ve iktisat arasında Marx'a göre daha karşılıklı bir ilişkiyi savunmuştur.

İtalyan Marxist Gramsci, yalnızca altyapıyı öne çıkarıp, onu tek belirleyici olarak kabul etmenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Ancak bu durum benzeri şekilde üstyapının da tek belirleyici olamayacağı anlamına gelmektedir (Vergin, 2010: 85). Gramsci (1999: 401), tarihsel-siyasi analizlerde yapılan yaygın bir hataya değinmiştir. Bu hata, altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiyi doğru okuyamamaktır. Altyapıya aşırı önem vermek ekonomizme, siyasete aşırı önem vermek ideolojizme götürmektedir. İlk durum, yani ekonomiye aşırı önem verilmesi, hatalı tahminlere yol açmakta: ikinci durum ise, bireysel elementlerin abartılmasına sebep olmaktadır.

Althusser de Gramsci gibi ekonominin tek belirleyici olarak görülmesine karşı çıkmıştır. Toplumun yapısının, ekonomist bir tarih bakış açısıyla ele alınmasını irrasyonel bir davranış olarak bulmuştur. Ona göre, üstyapı, basitçe altyapının bir yansıması değildir. Bazı durumlarda, altyapının var olması için üstyapı gerekmektedir. Althusser'e göre, üstyapının altyapıya karşı görece özerkliği vardır. Ancak son belirleyicilik yine de ekonomiye aittir (McLennan vd., 2007: 77-79).

Bu alt başlığı, son olarak siyasi iktisat çalışmalarının önemine değinerek bitirmek daha yerinde olacaktır. Bunun için ise, en iyi yöntem Avrupa Birliği örneğini kısaca ele almaktır. Bilindiği gibi, Avrupa tarihinde savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Birçok büyük savaş, dünyanın gördüğü en büyük savaşlardan olan I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı, bu coğrafyada ortaya çıkmıştır. Savaşların, karakteristik bir özellik olduğu Avrupa'da, II. Dünya Savaşı'ndan beri büyük bir savaş çıkmamasında ve Avrupa'nın bu kaderinin değişmesinde, başka faktörlerle birlikte, en önemli etkenlerden biri Avrupa Birliği projesidir.

Karluk'un (2014: 6-7), Robert Schuman'ın 1950 Bildirisi'nden aktardığı üzere, soğuk savaş, Fransa ile Almanya arasındaki ilişkiler ve bir üçüncü dünya savaşı ihtimali gibi bazı tehlikeler dünya barışını tehlikeye atmaktadır ve bu tehlikeler, gerekli gayret gösterilmeden engellenemez. Buna göre, organize olmuş bir Avrupa'nın medeniyete sağlayacağı fayda, dünya barışının muhafaza edilmesi için son derece önemlidir. Kömür ve çelik üretiminin bir araya getirilmesi ile Avrupa Federasyonu'nun ilk adımları atılmış olacak ve yıllardır savaş araç gereçleri imalatının yapıldığı, bundan sürekli zarar gören

bölgelerin kaderi deęiŒecektir. Üretimde bu yönde sağlanacak bir dayanışma, Almanya ve Fransa'nın savaşma ihtimalini hafızalardan silerek, olanaksız hale getirecektir. Bu Şekilde, uzun bir dönemden beri büyük savaşların neden olduğu düşmanlıklar ortadan kalkacak ve derin bir birlikteliğin temeli atılacaktır.

Clausewitz (1873: 12) gibi, savaşı, siyasetin başka araçlarla yürütüldüğü bir alan olarak kabul edersek, Schuman'ın da öngördüğü gibi, Avrupa'da kurulan bu iktisadi birlik, büyük savaşların ortaya çıkmasını engellemiş ve iktisat, siyaset üzerinde önemli bir etkide bulunmuştur. Bu örneğin de ortaya koyduğu gibi, iktisat ve siyaset arasındaki ilişkiyi incelemek, son derece önemlidir.

3. DEVLETİN ROLÜNE GÖRE EKONOMİK SİSTEMLER

Tarihin çeşitli zaman dilimlerinde, ülkelerde farklı ekonomik sistemler uygulanmıştır. Uygulanan bu ekonomik sistemlerin hepsinin tercih edilmesinde tarihsel, siyasal, kültürel, bilimsel, ideolojik ve dönemin koşulları gibi birtakım etkenler bulunmaktadır. Bu etkenler, uygulanmakta olan ekonomik sistemin özelliklerini ve ekonomide kime ne tür bir rolün düştüğünü belirlemektedir.

Ekonomideki farklı kesimlerin rolü, sistemden sisteme değişiklik göstermektedir. Bazı ekonomik sistemler, ekonomide devletin yerine bireysel girişimleri ve özel sektörü önelemektedir; diğer ekonomik sistemlerde ise kolektivist özellikler ön plana çıkmakta, bireysel girişim ve özel sektörün yerine devlet tercih edilmektedir. Buna ek olarak, bireysel girişim ve devlet arasında bir denge kurmaya çalışan ekonomik sistemler de mevcuttur. Bu nedenle, özellikleri kabaca verilen ekonomik sistemlerden, en temel olarak gördüğümüz üç tanesi ele alınacak ve bu sistemlerde devletin ekonomideki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır. Öncelikle bireyi ve özel sektörü öncelleyen, devletin rolünü küçülten liberal sistem, daha sonra devleti öncelleyen sosyalist sistem ve son olarak da devletçi sistem (ikisi arasında bir denge kurmaya çalışan) incelenecektir.

Çalışmanın bu bölümü, Türkiye'nin bu sistemlerden hangisine daha yakın olduğunu ortaya koyma konusunda yol gösterici olacaktır. Ayrıca, farklı tipteki ekonomik sistemlerin hangi özelliklere sahip olduğunun açıklanmasıyla birlikte, bu özelliklerin etkisini Türkiye açısından incelemek daha kolay hale gelecektir.

3.1. Liberal Sistem

Bu bölümde liberalizm bütün çeşitleriyle değil, temellerinde yer alan klasik liberalizm çerçevesinde ele alınacaktır. Kavramın kökenine bakılacak olursa, liberal sözcüğü, İspanyolcadan türetilmesine rağmen, köken olarak Latince'dir (Yayla, 2015: 28). Sözcük, Latince'de "özgürlük" kavramını ifade edecek şekilde kullanılmıştır (www.perseus.tufts.edu/hopper 13.10.2020).

Tarihsel verilere göre, klasik liberalizmin kökleri İngiltere'ye dayanmakta ve bir siyasi düşünce şekli olarak 17. yüzyılın sonlarına kadar geriye gitmektedir. Kavramın

İngiltere'deki tarihi daha geriye doğru takip edilecek olursa, bu kavramın izleri Magna Carta'ya kadar sürülebilmektedir (Butler, 2018: 12).

Liberalizmin ilkeleri özet bir biçimde ortaya konulacak olursa bunlar: bireyin özgürlüğü, akla olan inanç, bireylerin eşit haklara sahip olması, çoğulculuk, anayasal yönetim, demokratik yönetim, sınırlı devlet ve serbest piyasadır. Liberalizmin en ayırt edici özelliklerinden biri, bireye verdiği önemdir. Birey, liberal anlayış için en temel varlıktır ve toplum gibi çeşitli kolektif varlıklardan daha değerlidir. Birey, toplumdan daha önce ortaya çıkmıştır ve birey olmadan toplumun hiçbir anlamı yoktur (Yayla, 2015: 155). Çünkü bu bakış açısına göre, toplumun bireyden bağımsız ve kendine has bir akli yoktur. Çeşitli konularda karar veren, akıl yürüten, değerlendirme yapanlar bireylerdir. Bu nedenle bireye toplum veya toplumsal yapılardan daha fazla değer verilmektedir. Diğer bir sebep ise her bireyin farklı çıkarlara sahip olabileceği düşüncesidir. Bu yüzden, eğer çok sağlam bir haklılaştırma mevcut değilse, liberaller toplumun faydası için bireyin feda edilmesini kabul etmezler (Butler, 2018: 23).

Bireye verilen bu düzeydeki önem, beraberinde “bireysel özgürlüğün” de varlığını zorunlu kılmaktadır. Özgürlüğe verilen önem, hemen hemen bütün liberallerin gündeminde olmuştur. Bu durum tarihsel süreçte, liberalizmin kurucusu olarak kabul edilen Locke'tan, Smith'e, Humboldt'a, Mill'e, Hayek'e ve diğer pek çok liberal yazara kadar takip edilebilir. Bu nedenle, özgürlük kavramının liberalizmdeki yeri, burada iyi bir şekilde incelenmelidir. Çünkü bu kavram, devletin rolü ve sınırları hakkında bir fikir verme noktasında önem arz etmektedir.

Liberalizmin kurucusu, İngiliz düşünür John Locke, insanların vazgeçilmez doğal haklara sahip olduğunu ve siyasi sistemin amacının özgürlüğü korumak olduğunu savunmuştur (Yayla, 2015: 41). Locke'un bu düşüncesi, bir ideolojinin kurucusu olma kimliği göz önünde tutulduğunda, liberal anlayışta özgürlüğün yerini anlamak için önemli bir giriş cümlesidir.

Locke'un ardından, 1767 doğumlu Alman düşünür Wilhelm von Humboldt, “Devlet Faaliyetinin Sınırları” adlı eserinde, kendisinden sonra Mill'e de ilham olacak bir özgürlük savunusu yapmıştır. Humboldt (2013: 117), özgürlüğün vazgeçilmez bir koşul olduğunu ve özgürlük olmadan insan tabiatına en uygun şeylerin dahi, yararlı neticeler ortaya çıkaramayacağını savunmuştur. Bireylerin kendi özgür tercihlerinden

kaynaklanmayan ya da sadece bir emir veya rehberlik sonucu ortaya çıkan şeyler, her ne olursa olsunlar, bireyin kendi benliğine etki edemediği gibi, gerçek doğasıyla da bağdaşamaz. Bu nedenle, bireyin özgürlüğüne müdahaleden kaçınılmalı ve bireyin kendi özgür tercihlerinin insan doğasına daha uygun olduğu göz önünde tutulmalıdır.

“On Liberty” adlı eserin yazarı ve bir başka İngiliz liberal olan John Stuart Mill, yazdığı özgürlük savunusunda, özellikle özgürlüğe müdahale konusunda kendisinden sonraki yazarlara da örnek olacak bazı ilkeler ortaya koymuştur. Mill’e göre (2017: 13), medeni bir toplumda, bir kişinin özgürlüğüne müdahale etmenin tek haklı gerekçesi, başkalarına zarar gelmesini önlemektir. Kişinin iyiliği için (bu ister fiziksel anlamda ister ahlaki anlamda olsun) müdahale yeterli bir sebep değildir. Yapılan müdahaleyi, “bu onun için daha iyi olacak, bu onu daha mutlu hissettirecek ya da başkalarının görüşüne göre bu daha mantıklı” gibi cümlelerle gerekçelendirmek mümkün değildir.

Mill, aynı zamanda özgürlük konusunda, siyasi yöneticilerin tiranlığına da dikkat çekmiştir. Çünkü özgürlüğün şartlarından biri de yöneticilerin baskısına karşı korunmaktır. Ancak tiranlık sadece siyasetçilere has değildir. Toplumsal çoğunluk gibi çeşitli kolektif yapıların tiranlığı da söz konusu olabilmektedir (Mill, 2017: 7). Bu nedenle, Mill (2017: 93), özgürlüğün ve müdahalenin sınırları konusunda bazı sorular sormuş ve bu soruların cevabını da yine kendisi vermiştir. “Bireysel özgürlüğün sınırı nedir? Toplumun otoritesi nerede başlamaktadır? İnsan hayatının ne kadarı bireyi ne kadarı toplumu ilgilendirmektedir?” gibi sorulara Mill’in cevabı, “Eğer konu esasen bireyi ilgilendiriyorsa orada bireysellik söz konusudur ancak esasen toplumu ilgilendiriyorsa orada toplumsallık söz konusudur” şeklinde olmuştur.

Liberal yazarlar özgürlük savunusu yaparken, aynı zamanda kavramı daha sistemli bir şekilde incelemeyi de ihmal etmemişlerdir. “Two Concepts of Liberty” adlı eseri kaleme alan, 1909 doğumlu İngiliz filozof Isaiah Berlin, özgürlüğü “pozitif” ve “negatif olmak üzere iki tür altında incelemiştir.

Berlin (2002: 169), İngilizcedeki karşılıkları “freedom” ve “liberty” olan özgürlük ve serbestiyet kavramlarını eş anlamlı olarak kabul etmiştir. Ona göre özgürlük, negatif açıdan, bir bireyin başkalarının müdahalesi olmadan hareket edebileceği alanı ifade etmektedir. Pozitif açıdan ise, başkalarının müdahalesini içermektedir.

Berlin'e göre (2002: 169) eğer bir kişinin hareketleri herhangi biri veya organ tarafından engellenmiyorsa o kişi özgür olarak kabul edilmektedir. Ancak kişi diğerleri tarafından engelleniyorsa ve baskı altına alınıyorsa o kişi özgür değildir, hatta köleleştirilmiştir. Ancak örneğin bir kişinin 1 metreden fazla yükseğe zıplayamaması, görme engelli olduğu için kitap okuyamaması gibi engellerin özgür olmamaya ilgisi yoktur. Burada negatif özgürlüğün mevcut olması için bahsedilen engeller başkalarının bireyi engellemesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Buraya kadar olan bölüme göre, liberal yazarların özgürlük hakkındaki düşünceleri özetlenecek olursa, ilk olarak, bütün yazarlar özgürlüğün olmazsa olmaz bir şart olduğu ve önemi konusunda hemfikirdir. İkinci olarak, özgürlüğün en temel koşulunun müdahaleden uzak olmaktan geçtiği ifade edilmiştir. Üçüncü olarak, özgürlük temel insan haklarından biridir ve insanın doğası bunu gerektirmektedir. Çünkü baskı, müdahale ve engellemeler gibi özgürlük dışı durumlar, insan doğası tarafından reddedilmekte ve insanın gelişimini kesintiye uğratmaktadır.

Liberalizmin çok önem verdiği birey ve özgürlük kavramlarına göre, nasıl ki bireyin önemi aynı zamanda özgürlüğü de gerekli kılıyorsa, özgürlüğü güvence altına almak için de bazı gereklilikler mevcuttur. Bunlar hoşgörü, hukukun üstünlüğü, özel mülkiyet, sınırlı devlet gibi kavramlardır. Liberallere göre bir toplum farklılıklara hoşgörüyle yaklaşmalıdır. Çünkü hoşgörünün yokluğu özgürlüğe karşı bir tehdit oluşturmaktadır. Sırf, bir kişinin davranışları onaylanmıyor veya hoş gitmiyor diye o kişiye müdahale etmek, liberallerin kabul etmeyeceği bir yöntemdir (Butler, 2018: 24).

Benzeri bir biçimde, Yayla'ya göre (2015: 202), liberallerin kabul etmeyeceği bir diğer yöntem hukukun üstünlüğünün yokluğudur. Çünkü hukuk kurallarıyla sınırlandırılmamış bir devlet, özgürlüğe karşı en büyük tehditlerden biridir. Böylesi bir devlet, sınırlandırılmadığı için çeşitli kılıflar bularak, insanlara birtakım zorbalıklarda bulunabilir.

Özgürlüğün şartlarından bir başkası ve liberaller için en önemlilerinden birisi olan özel mülkiyet konusuna gelindiğinde, liberal anlayışta özgürlük ve özel mülkiyet çok yakından ilişkili olan iki kavramdır. Özel mülkiyete dayalı bir ekonomik sistem, tutarlı bir şekilde bireysel özgürlüğü de artırmaktadır. Çünkü mülkiyet, bir insanın istediği şekilde yaşayabilmesine imkân tanımaktadır. Eğer bir insan sözleşme yapma, emeğini

satma, yatırım yapma, girişimde bulunma, sermayesini artırma gibi konularda serbest değilse, aynı zamanda o insanın özgür olmadığı da söylenebilir. Liberallerin bu konudaki ikinci argümanı ise, özel mülkiyetin özgürlüğü korumanın en etkili yolu olduğudur. Hayek'in örneği takip edilecek olursa, özel mülkiyetin yerine devlet mülkiyetinin olduğu bir durumda, eğer bir taşıtın mülkiyeti devlete aitse insanların seyahat özgürlüğünün olmadığından söz edilir. Çünkü mülkiyet devlette olduğundan, o taşıtı kullanarak seyahat etmeye de yine birey değil devlet karar vermektedir (plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/liberalism 01.09.2020).

Bireye önem veren ve bireysel özgürlük alanını genişletmeyi arzulayan, devlet mülkiyeti yerine özel mülkiyeti savunan, devletin alanını olabildiğince sınırlandırmayı amaçlayan bir ideoloji, ekonomik anlamda da benzeri bir yolu takip ederek, devletin ekonomik alana müdahalesini mümkün olduğu kadar kısıtlamayı tercih etmiştir. Bunda düşünce yapısının etkisi kadar, liberal sistemlerin temelinde kapitalist ekonomik anlayışın bulunması da etkili olmuştur.

Kapitalizm, dört temel özellikle karakterize edilen, belli bir üretim tarzına sahip ekonomik bir sistemdir. Bu özelliklerden ilki, üretimin piyasa odaklı yapılmasıdır. İkincisi, üretim araçlarının özel mülkiyette olmasıdır. Üçüncüsü, nüfusun önemli bir bölümü emek karşılığı çalışmaktadır. Dördüncüsü ise, sistem bireyci ve kâr odaklıdır (Tutan, M. U., ve B. R., Bowen, 2005: 27). Buradan da kapitalist ekonomik sistem ile liberal sistemin uyumu anlaşılabilir.

Liberaller, belirtildiği gibi, devletin ekonomiye müdahalesine karşı çıkmakta ve piyasa temelli bir ekonomiye güvenmektedirler. Bu düşüncenin temelini, Adam Smith'in "görünmez el" kavramında yattığı söylenebilir.

Smith, kavramı, insanlar tarafından algılanamayan bazı süreçlerin, insanlar istemese bile, bazı olumlu sonuçlar meydana getiren bir mekanizma anlamında kullanmıştır. Buradaki anahtar ifade, istemeden de olsa ortaya çıkan, amaçlanmasa bile meydana gelen, toplumsal açıdan yararlı sonuçlardır. Görünmez elin mekanizması, kendiliğinden oluşan bir düzen yaratmaktadır ve bu düzen, amaçlanmamış insan eylemlerinin eşgüdümü ile ortaya çıkmaktadır (Smith, 2006: 13). Bu cümle, daha iyi anlaşılması için, Smith'in klasik fırıncı, kasap ve biracı örneğiyle açıklanabilir (Paganelli, 2009: 74). Örneğe göre, akşam yemeğinde yenilecek ekmek ve et, içilecek bira, bu

saticıların iyi niyetlerinden değil, kişisel çıkar elde etme isteklerinden kaynaklanmaktadır. Bu kişilerin kişisel çıkar elde etme istekleri, hiç amaçlanmamış bile olsa, bir araya gelmiş ve insanların akşam yemeği yiyebilmesi anlamında faydalı bir sonuç ortaya çıkarmıştır.

Klasik liberalizmin temelinde, yukarıda da belirtildiği gibi, Smith'in bu anlayışı, yani doğal bir düzen anlayışı bulunmaktadır. Klasik liberalizme göre, eğer devlet ekonomiye müdahalede bulunmazsa, ekonomik eylemler kendiliğinden oluşur ve gelişir. Üreticiler kârlarını en üst seviyeye, tüketiciler de faydalarını en üst düzeye çıkarmaya çalışırken, diğer bir deyişle bireysel çıkarları peşinde koşarken, farkında olmadan ya da hiç amaçlamadıkları halde, görünmez bir el tarafından sosyal yarar da en üst seviyeye çıkarılmaktadır. Ancak görünmez el, sosyal faydayı en üst düzeye getirebilmek için, akılcı varlıklar olduğu düşünülen bireylerin ekonomik eylemlerini devlet müdahalesi olmadan yapmasına, bu eylemlerin serbestlik içerisinde gerçekleşmesine ve iktisadi özgürlüklerin sınırlanmamasına ihtiyaç duymaktadır (Tayyar ve Çetin, 2013: 113).

Bu nedenle, liberaller fiyat mekanizmasına son derece önem vermekte ve güvenmektedir. Fiyat mekanizması, piyasada dengenin oluşmasını, gelir dağılımını, kaynak dağılımını, üretim ve tüketim dengesini ustaca sağlayan bir sistemdir. Serbest piyasada tam rekabet gibi bazı koşullar mevcut olduğunda, ekonomide kendiliğinden bir düzen olacaktır. Bu nedenle devletin sosyal adalet, geliri yeniden dağıtma gibi hedefler izlemesine karşı çıkmaktadır. Çünkü devletin bu yöndeki müdahaleleri ekonomideki doğal düzenin bozulmasına yol açmaktadır. Fiyat mekanizması ya da görünmez el zaten sosyal refahı en iyi şekilde sağlayacaktır. Bu yüzden devletin müdahalesi gereksiz ve istenmeyen bir durumdur (Tayyar ve Çetin, 2013: 114).

Smith'in görüşleri yüzlerce yıl sonra da savunulmaya devam etmektedir. “Vahşi Ormanda Denge” adlı eserin yazarı Ariel Rubinstein (2004: 19-25), bireylerin kendileri için daha fazlasını elde etmek amacıyla güçlerini kullanmalarının verimli sonuçlar doğurduğunu, bu sayede “müsrif” ve “yozlaşmış” hükümetin müdahalesinden kaçınılacağını veya bu yöndeki bir müdahalenin olabildiğince aza indirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu nedenle “merkezi planlama” denilen, devlet müdahalesine dayanan sistemlere karşı çıkmakta ve Smith'in görünmez el kavramına göndermede bulunarak “Vahşi Orman Sistemi” olarak adlandırdığı kavramın en iyi ekonomik sistem olduğunu

savunmaktadır. Ancak vahşi orman sisteminin başarısına rağmen bazı sıra dışı durumlarda devlet müdahalesine ihtiyaç duyulabileceğini de belirtmiştir. Bu tip durumlar haricinde devletin rolü olabildiğince kısıtlı tutulmalıdır.

Rubinstein'a göre (2004: 25-32), devletin müdahalesi arızı durumlarda gereklidir. Bunun dışında görünmez el en verimli sonuçları ortaya koyacaktır. Bu nedenle genellikle piyasa güçlerinin işleyişine bir müdahaleye ihtiyaç yoktur. Piyasa ekonomisinin müdahaleye ihtiyaç duyduğu durumlarda ise sistemin verimli dağıtımını sağlama özelliği geçici bir süreyle ortadan kalkabilir. Bu gibi durumlarda devlet, örneğin, vergiler getirme ya da bazı faaliyetleri destekleme gibi yöntemlerle müdahale edebilir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, bu tip arızı durumlar dışında piyasa hiçbir müdahale olmadan da zaten en verimli şekilde işlemektedir.

Devletin sınırları konusu, liberal sistem için o kadar önemlidir ki, yukarıda da adı geçtiği gibi, Humboldt, "Devlet Faaliyetinin Sınırları" adlı bir kitabı kaleme almıştır. Burada savunulan görüşlerinde Humboldt (2013: 14-15), devletin vatandaşlara sağlayacağı mutluluğun negatif mutluluk olduğunu dile getirmiştir. Bu anlayışa göre devlet, sadece bireylerin güvenliğini sağlamalı, bunun ötesine geçip müdahale etmemelidir. Bu da aslında liberalizmdeki klasik devlet anlayışını yansıtmaktadır. Devlet, güvenlik ve yargı gibi faaliyetlerle sınırlandırılmalıdır. Çünkü diğerleri bireyler tarafından sağlanabilirken, güvenlik gibi konular bireylerin yalnız başlarına sağlayamayacağı hizmetlerdendir. Devlet faaliyeti zorunluluk ilkesiyle sınırlıdır. Dolayısıyla güvenlik gibi hizmetlerin dışında, bireylerin "kendi iyiliği" için denilerek yapılacak bütün düzenlemeler ve kurumlar devletin müdahale alanının dışında bırakılmalıdır.

Ayrıca devletin ekonomiye müdahalesinin bir sakıncası da, piyasa gibi işleyemeyeceği için bireysel sorunlara çözüm üretmemesidir. Devlet merkezi bir yerden yapacağı ekonomik planlarda, hem piyasa gibi hızlı hem de verimli olamayacaktır. Ekonomide nasıl davranacağını kestirmek için çok sayıda görevliye ihtiyaç duyacak, bu da kaynak israfına sebep olacaktır. Aynı zamanda devletin ekonomide bir karar alması bürokratik bir takım süreçleri gerektireceğinden işleyiş de liberallerin önem verdiği piyasa sisteminden çok daha yavaş olacaktır.

Liberal sistemde devletin ekonomideki rolü özetlenecek olursa, öncelikle müdahale eden, baskı kuran bir devlet yerine sınırlandırılmış bir devlet anlayışının savunulduğu söylenmelidir. Adaletin yeniden dağıtımçı devlet anlayışı yerine piyasa ekonomisinin kendi haline bırakılması sonucu oluşan düzeniyle gerçekleşeceği kabul edilmektedir. Devlet bir baskı ve zorlama aracı olarak görüldüğünden, devletin ekonomideki asıl görevi piyasaya müdahalede bulunmak değil, piyasa ekonomisinin korunmasını ve düzgün bir şekilde işlemlerini sağlamaktır. Piyasa bir takım suç örgütleri, çeşitli düşmanlar sebebiyle saldırıya uğrayabilir, bu nedenle piyasanın işleyişinde aksamalar meydana gelebilir. Devletin buradaki görevi, bu tip zararlı eylemleri engelleyerek piyasa ekonomisini yeniden işler hale getirmektir (Yayla, 2015: 38-195).

Liberallere göre, ekonomide zenginlik devletlerce değil, yalnızca özgür insanlar tarafından yaratılır. Refahı meydana getiren asıl taraf, icatlar yapan, tasarruf eden, yatırım yapan bireylerdir. Bu nedenle devletin rolü sınırlı tutulmuş ve piyasanın kendiliğinden doğan düzeni savunulmuştur (Butler, 2018: 16).

3.2. Sosyalist Sistem

Sosyalizm de liberalizm gibi kendi içinde farklı kollara ayrılmaktadır. Ancak burada esas olarak Marx ve onun etrafında gelişen sosyalizm anlayışı incelenecektir. Çünkü liberalizmde “klasik liberalizm” olarak adlandırılan bir tür olduğu gibi, sosyalizmin klasik türünün de Marx’ın görüşlerinden etkilenen sosyalizm olduğu söylenebilir. Böylece sosyalizmin bu klasik biçiminin incelenmesi, sosyalist sistem hakkında genel bir fikir edinilmesini sağlayacaktır.

Sosyalist kavramının kökenleri Latince bulunabilir. Kavram, “sociare” kelimesinden türemiştir ve birleşmek, paylaşmak gibi anlamlara gelmektedir. İlk kullanımı ise 1827 yılında bir İngiliz dergisi olan “Co-operative Magazine”de gerçekleşmiştir. Birçok ideoloji gibi, örneğin liberalizm ve muhafazakârlık, sosyalizm de 19. yüzyılda gelişmiştir. İdeolojilerin gelişmesinin çoğu zaman bu yüzyıla rastlamasının kökeninde, Avrupa’da yaşanan ve sanayi kapitalizminden kaynaklanan toplumsal ve ekonomik koşullar bulunmaktadır. Sosyalist düşünce de hızlı bir şekilde, değişen bu toplumsal ve ekonomik şartlardan olumsuz etkilenen, yeni yeni büyümeye başlayan işçi sınıfı arasında yayılmış ve genellikle de bu sınıfla ilişkilendirilmiştir. Sosyalizm işte böylesi bir liberal piyasa ekonomisinin ve onun getirdiği koşulların bir eleştirisi olarak

ortaya çıkmış ve sanayi kapitalizmine alternatif bir sistem ortaya koyma girişimi şeklinde tanımlanmıştır. En temel değerleri ise, liberalizmdeki bireyin aksine toplumu öncelemesi, rekabet yerine işbirliğine önem vermesi, eşitlik, toplumsal sınıf ve özel mülkiyet yerine toplumsal mülkiyeti savunmasıdır (Heywood, 2013: 117-119).

Farklı sosyalizm biçimleri olsa da, sosyalizmi asıl şekillendiren Marx'ın görüşleri olmuştur. "On the Economic Theory of Socialism" adlı eserin editörü Benjamin E Lippincott'a göre de (1964: 5), neredeyse bütün sosyalistler oranı değişse de, Marx'ın görüşlerinden etkilenmiştir. Marx'a göre toplumsal ve ekonomik problemlerin çözümü sosyalist bir ekonomiden geçmektedir ve buna ulaşmak için de sosyalistler devletin kontrolünü ele geçirmelidir. Buradan özellikle şu iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi, Lippincott'un da belirttiği gibi, sosyalizmin temellerini anlamak için öncelikle Marx'ın görüşlerini anlamak gerekmektedir. İkincisi, liberalizmin aksine sosyalizmde, devlete daha büyük işler düşmektedir ve devletin rolü çok daha fazladır.

Marx ve yakın arkadaşı Engels, sosyalist ekonomik sistemin nasıl olması gerektiğine dair ilkeleri ortaya koymadan önce, işe ilk olarak kapitalist sistemin analizini yaparak başlamışlardır. Liberal ekonomik (kapitalist) sisteme nasıl gelindiğinden ve bu sistemle gelen sorunlardan bahsetmişlerdir. Daha sonra ise sosyalist ekonomik sistemin nasıl olacağına dair açıklamalarda bulunmuşlardır.

"Komünist Manifesto"da, Marx ve Engels, kapitalist sistemin gelişimini özetlemiştir. Marx ve Engels'e göre (2020: 53-57), sanayi devriminden önceki feodal ve loncalara dayalı sistem artık yeni pazarlarla büyüyen talebe yetmemeye başlamıştı. Bu nedenle feodal sistemin yerini manüfaktür sistemi aldı ve işletmelerin kendi içindeki işbölümü arttı. Pazarların giderek büyümesi talebi daha fazla büyüttü ve manüfaktür de yetersiz kalmaya başladı. Bu nedenle makineye dayalı sanayi üretimi, diğer üretim biçimlerinin yerini aldı. Bu yeni üretim biçimiyle birlikte burjuvazi gelişmeye başladı, buna da bir takım siyasi ilerlemeler eşlik etti. Feodal sistemde geri planda kalmış bir sınıfkken, yeni sistemde siyasi egemenliği eline geçiren bir sınıfa dönüştü. Aynı zamanda burjuvazi, nüfusu kütleleştirmiş, üretim araçlarını merkezileştirmiş, mülkiyeti birkaç elde yoğunlaştırmıştır.

Yukarıdaki paragrafın da ortaya koyduğu gibi, Marx'ın ekonomik analizinde toplumsal sınıfların önemli bir yeri vardır. Marx, toplumsal sınıfların özel mülkiyetin

gelişmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir. Özel mülkiyetin mevcut olmadığı ilkel-komünal toplumsal yapıda bireyler arasında eşitlik bulunmaktaydı. Burada üretim gelişmiş değildi. Avcılık ve toplayıcılık, temel geçim kaynağı konumundaydı. Bu nedenle insanlar arasında eşitliğe ve kolektif bir yapıya dayalı yaşam biçimi mevcuttu. Ancak insanların yerleşik hayata geçmesi ve özel mülkiyeti geliştirmesi sonucu iki sınıf ortaya çıkmıştır. Bunlar mülkiyete sahip olan sermaye sınıfı ve zamanla bunlara hizmet eden emekçi sınıftır. Bu ikili yapı, Marx'a göre toplumsal yaşama da yansımış ve toplumsal yaşam alt yapı ve üst yapıya ayrılmıştır. Alt yapıyı meydana getiren ekonomidir, üst yapı ise devlet, aile, din, kültür, ahlak gibi kurumlardan oluşmaktadır (Çaha, 2010: 158-159). Dolayısıyla devletin ekonomideki rolünden bahsederken de, Marx'a göre, aslında üstyapı ve altyapı arasındaki ilişkiden bahsedilmektedir.

Marx'a göre üstyapıdaki bütün kurumlar sermaye sınıfının geliştirmiş olduğu kurumlardır ve bu kurumların amacı da sermaye sınıfına hizmet etmektir. Devlet, aile, din gibi kurumların varlık nedeni budur. Bu nedenle Marx, devleti sermaye sınıfının hizmetindeki bir kurum olarak görmüştür. Dolayısıyla sosyalist sisteme geçiş için, proletarya denen işçi sınıfının devleti ele geçirmesi ve üretim araçlarına el koyması gerekmektedir. Bu geçiş sosyalist bir devrimle sağlanacak ve bir proletarya diktatörlüğü kurulacaktır (Çaha, 2010: 162).

Liberalizmde devlet olabildiğince sınırlanması gereken zorunlu bir kötülük olarak görülmektedir. Çünkü liberallere göre, bireye her ne kadar saygı duyulsa ve önem verilse de, bireyleri diğer bireylerin saldırılarına karşı koruyabilecek bir yapıya da ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yapı devlettir ve her ne kadar liberalleri tedirgin eden bir yapı olsa da varlığı gereklidir. Sosyalizm de devlete karşı olumsuz bir bakışa sahiptir. Çünkü devlet, bir sınıfın çıkarlarına hizmet etmek için oluşturulmuş bir kurumdur ancak aynı zamanda liberalizmdeki gibi bir zorunluluktur. Sosyalist sisteme geçmek için proletarya diktatörlüğü denilen bir döneme ihtiyaç vardır. Bu dönem devletin proletarya tarafından ele geçirildiği bir dönemdir. Proletarya devletle birlikte üretim araçlarını da ele geçirecek, daha sonra ise devlet de dâhil olmak üzere bütün üstyapısal kurumları tasfiye edecektir ve devlete ihtiyaç duyulmayan bir toplum oluşacaktır. Dolayısıyla sosyalist sistemde devlet, ekonomide doğrudan bir rolü bulunan zorunlu ama bu rolü bir süreliğine devam ettirmesi gereken geçici bir kötülük olarak görülmektedir.

Peki, Marx ve Engels'e göre sosyalist ekonomik sistem nasıl bir sistem olacaktır? Söz konusu yazarlar, Komünist Manifesto'da bu soruyu cevaplandırmıştır. Buna göre, toprağın mülkiyeti kamuya geçmeli ve toprak rantı devlet harcamaları için kullanılmalıdır. Müterakki vergiler artırılmalıdır ve miras hakkı ortadan kaldırılmalıdır. İltica edenler ve asilerin mülklerine el konmalıdır. Devlet sermayesine dayalı ve tekel özelliğinde bir milli banka aracılığıyla kredi işleri devlet elinde merkezi bir hale getirilmelidir. Ulaşım, arazilerin ziraata elverişli hale getirilmesi gibi konular devlet tarafından merkezi bir şekilde yönetilmelidir. Herkes için zorunlu çalışma getirilmelidir. Kırsal kesimler ve şehir arasındaki farkın giderek ortadan kaldırılmasına çalışılmalıdır. Son olarak da tüm çocuklar için kamusal ve parasız eğitim getirilmeli, fabrikada çocuk emeği ortadan kaldırılmalıdır (Marx ve Engels, 2020: 76). Buradan da görülebileceği gibi, liberal ekonomik sistemle sosyalist ekonomik sistem arasında belirgin bir karşıtlık vardır. Liberal sistemin aksine, özel mülkiyet yerine kamusal mülkiyet, birey yerine devlet ön plandadır.

Marx, liberal sistemden sosyalist ekonomik sisteme geçişi savunmuştur, çünkü liberal sistemde birçok sakınca görmüştür. Bunların en önemlileri arasında rekabetin ve sermaye birikiminin sonuçları bulunmaktadır. Böylesi bir sermaye birikiminin sonucunda, zenginlik belli ellerde toplanacak ve eşitsizlik giderek daha yoğun bir hale gelecektir. İşçi kendi emeğine yabancılaştacak ve yoksulluk artacaktır. Sektörel dengesizlik artan oranlarda belirginleşecek ve kârlılık da uzun dönemde düşecektir (Tutan ve Bowen, 2005: 99).

Marx'ın ortaya koymuş olduğu çalışmalardan sonra, bu sistem olduğu yerde kalmamış, özellikle liberal yazarlar tarafından eleştirilmiş ve sosyalizme diğer sosyalist yazarlar tarafından katkılar yapılmaya devam etmiştir. Hatırlanacağı gibi, yukarıda liberal ekonomide piyasa sisteminin öneminden bahsedilmişti. Liberal sistemde, hangi maldan ne kadar üretileceğine piyasanın görünmez eli tarafından ustalıklı karar verildiği var sayılmaktadır. Bu nedenle, sosyalist ekonomide bir piyasa mekanizması olmadığından kaynakların verimsiz kullanılacağı, sistemin kötü işleyeceği savunulmaktadır. Buna sosyalist yazar Fred M. Taylor (1964: 42), "The Guidance of Production in a Socialist State" başlıklı yazısında, liberal ekonomideki piyasa sistemini andıran bir yöntemle cevap vermiştir. Ona göre, sosyalist bir devlette, böylesi bir konu için uygun metot, iki koşulun sağlanmasıyla gerçekleştirilebilecektir. İlk olarak devlet vatandaşlarına belirli bir parasal

gelir sağlamalı, ikinci olarak da vatandaşlara devlet tarafından üretilen ürünleri tercih ettikleri şekilde satın alma yetkisi verilmelidir. Böylelikle, devlet hangi maldan ne kadar üreteceğine doğru biçimde karar verebilecektir.

Sosyalist sistem, dışarıdan bir gözün, önemli bir liberal yazar, Ludwig von Mises'in "Socialism: An Economic and Sociological Analysis" adlı eserinde ortaya koymuş olduğu düşüncelerle özetlenecek olursa, sosyalizmin temel amacı, üretim araçlarının sahipliğini özel mülkiyetten örgütlü topluma, yani devlete geçirmektir. Sosyalist devlet bütün üretim araçlarına sahip olacak ve bu sayede de ekonomiye yön verecektir (Mises, 1981: 56).

Sosyalist ekonominin özeti yapılırken liberal bir yazarı örnek göstermemiz rastgele değildir. Oskar Lange gibi önemli bir sosyalist yazar da Mises'in sosyalizme önemli katkılar yaptığını ve sosyalizmi iyi bir şekilde analiz ettiğini kabul etmektedir. Lange (1964: 58), sosyalistlerin Mises'e minnettar olması gerektiğini savunmuştur. Çünkü sosyalizme meydan okuyarak, sosyalistleri, farkında olmadıkları bazı konularda harekete geçirmiştir. Bunlardan en önemlisi, sosyalistlerin ekonomide kaynakların tahsisine rehberlik edecek yeterli bir ekonomik muhasebe sisteminin önemini farkında olmamasıdır. Sosyalistlerin bu soruna sistematik bir şekilde yaklaşımlarını sağlayan Mises'tir. Bu nedenle Lange, bir liberal olmasına rağmen, Mises'in heykelinin Sosyalizasyon Bakanlığı'na ya da sosyalist devletin Merkezi Planlama Kurulu'na yerleştirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Mises'in özetine birkaç cümle daha ekleme yapmak gerekmektedir. Mises zaten devletin üretim araçlarına sahip olmasından bahsetmişti. Bu sahipliğin getirisi olarak sosyalist sistemlerde önemli bir kavram olan "planlama" kavramına da değinmek gerekmektedir. Sosyalistler için, gerçek bir ekonomik planlama yalnızca sosyalist bir ekonomik sistemde gerçekleşebilir. Çünkü üretim araçlarının ne yönde ve nasıl kullanılacağına, ona sahip olan taraf karar verebilir. Eğer bu araçlar bireylere ait olursa, bireyler onları arzu ettiği biçimde kullanacaktır. Ancak üretim araçları devlete ya da topluma ait olursa bunların kullanımına da devlet karar verecektir. Bu nedenle gerçek bir ekonomik planlamadan söz edebilmek sadece sosyalist bir ekonomik sistemde mümkün olmaktadır (Tuncer, 1962: 41).

Yukarıda sosyalist sisteme nasıl geçileceği ve bu sistemin özelliklerinin neler olduğuna değinilmiş, ayrıca verilen bilgiler özetlenmiştir. Burada son olarak, sosyalizm sonrasından da kısa bir şekilde bahsetmek gerekmektedir. Sosyalizm, ciddi bir devlet müdahalesini öngörse de bu durumu geçici olarak kabul etmiştir. Çünkü sosyalizmin belirli bir aşamasından sonra tamamen sınıfsız bir toplum yapısını içeren komünizme geçilecektir, bu nedenle devlet de bütünüyle ortadan kalkacaktır. “Herkesin kapasitesine göre, herkese ihtiyacı kadar” ilkesi yürürlüğe gireceğinden devlet veya herhangi bir hukuksal kuruma ihtiyaç kalmayacaktır (Işık, 2013: 107-108). Buradan da liberal sistem ve sosyalist sistem arasındaki bir anlayış farklılığı daha açığa çıkmaktadır. Liberal sistem, devleti tehlikeli bir varlık olarak gördüğünden, onu zincirlemeyi istemekte ancak aynı zamanda bu tehlikeli varlığı gerekli de gördüğünden ortadan kalkmasını amaçlamamaktadır. Sosyalist sistem ise, devlete geçici bir süreliğine büyük bir rol biçmekte fakat son aşamada onu ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

3.3. Devletçi Sistem

Devletin rolünü mümkün olduğunca sınırlı tutan liberal sistem ve devlete ciddi oranda müdahaleci bir rol biçen sosyalist sistem dışında, zamanla üçüncü bir sistem olarak, ne liberal sistem kadar bireyci, ne de sosyalist sistem kadar kolektif bir yapıda olan, bu iki sistemin karması olarak da görülen “devletçi sistem” ortaya çıkmıştır. Devletçi sistemin neyi ifade ettiği incelenmeden önce, devletçi sistemi ortaya çıkaran sürecin ele alınmasında yarar vardır. Bilindiği gibi, liberaller en verimli ekonomik sistemin, piyasaya ve onun görünmez eline dayanan sistem olduğunu savunmaktaydı. Sosyalistler ise, bu sisteme toplumun farklı kesimleri arasındaki eşitsizliği artırdığı, adaletsizleştirdiği, yoksullaştırdığı ve sınıfsal sorunları artırdığı nedeniyle karşı çıkmaktaydı. Bu nedenle liberal sisteme karşı duran en büyük rakip olarak ekonomik sahnede yerini almaktaydı. Ancak 1929 yılına gelindiğinde, “Büyük Bunalım” ya da “Büyük Buhan” adı verilen ekonomik bir kriz meydana gelmiş ve ekonomide alternatif yaklaşımlar gücünü artırmaya başlamıştır.

Büyük Buhan, 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde meydana gelen bir ekonomik krizdir. Bu krizin hemen öncesinde ABD’deki durum, “Rethinking the Great Depression” adlı eserin yazarı Gene Smiley’nin (2002: 3) betimleyici bir romanın girişi vari cümlelerindeki gibi ifade edilecek olursa, 4 Mart 1929 Pazartesi günü, yağmurlu bir

havada, Herbert Clark Hoover ABD başkanlığı yeminini etmiştir. Açılış konuşmasında 1920'lerin cumhuriyetçi yönetimlerinden coşkulu bir şekilde bahsetmiştir. Bu dönemde ABD dünyanın herhangi bir yerinden daha yüksek bir düzeyde refaha erişmiştir. Aslında Hoover'a göre Amerika büyük oranda yoksulluktan kurtarılmıştır. 1928 boyunca yaptığı başkanlık kampanyası broşürlerinde her tencereye bir tavuk, her gara bir araba sözü vermiştir.

Ancak bu vaatlere rağmen Amerika'daki iktisadi faaliyetler yavaşlamaya başlamıştır. İktisadi daralma 1929 yılının yazından sonbaharına kadar yayılmaya devam etmiştir. Ekim ayının son haftasında ise, borsa çökmüş ve ekonomik faaliyetler hızla azalmıştır. 1929 yazında başlayan bunalım 4 yıl sürmüştür ve Hoover'ın iddialarının aksine yoksulluk Amerikan halkını sarmıştır. Buhran'dan kurtulmak o kadar uzun sürmüştür ki 1930'lu yılların tamamı Buhran yılları olarak anılmıştır. 1930'lu yıllar ABD tarihinde büyümenin olmadığı tek on yıldır. Hatta 1939'daki kişi başı gelir 1929'dan daha düşük olmuştur (Smiley, 2002: 3-4).

1930'lu yıllar boyunca süren Büyük Buhran döneminde, var olan ekonomik teoriler dünya çapında yaşanan iktisadi çöküşün nedenlerini açıklamada ya da ekonomiyi yeniden düzelterek, işsizliği azaltacak ve üretimi artıracak çözümler sunmada yetersiz kaldı. İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes, ekonomi anlayışında bir devrim yaparak, serbest piyasa ekonomilerinde her zaman otomatik olarak tam istihdamın sağlanacağı anlayışına karşı çıktı ve serbest piyasaların tam istihdama götüren kendi kendini dengeleyen mekanizmalara sahip olmadığını iddia etti. Keynesçi iktisatçılar, bu nedenle, tam istihdam ve fiyat istikrarını sağlamayı amaçlayan kamu politikaları yoluyla hükümetin müdahalesini haklı çıkarmaktadır (Jahan vd., 2017: 4). Bu anlayışa göre, ekonomik gerileme dönemlerinde belirsizlik çoğu zaman tüketicinin güvenini zayıflatmaktadır ve bilhassa isteğe bağlı satın almaları ve harcamaları önemli ölçüde azaltmaktadır. Firmalar da talebin azalması sonucu üretimlerini düşürmektedir. Bu durum da üretimi artırma görevini devletin omuzlarına yüklemektedir. Keynesyen ekonomiye göre, ekonomik faaliyetlerdeki aşırı yükselme ve çökmeleri yumuşatmak için devletin müdahalesi gereklidir (Jahan vd., 2017: 4).

Keynes, yeni bir ekonomik yaklaşımın öncüsü olan düşüncelerini, 1936 yılında "The General Theory of Employment, Interest and Money" adlı eserinde ortaya

koymuştur. Keynes'in ana tezi ise, laissez-faire ekonomisinin giderek geçersiz hale geldiği ve aktif bir devlet müdahalesine ihtiyaç olduğudur. Devlet, yatırımları canlandırmak için faizleri düşürmede, kasıtlı olarak bütçe açığı harcamalarına girişerek ve tüketim harcamalarını canlandırarak ekonomiyi tam gücüne döndürmede etkili bir araç olarak kullanılabilir (Tutan ve Bowen, 2005: 155-156).

Piyasa ekonomisi fiyatı temel aracı olarak kullanmakta ve ekonomik faaliyetleri bu fiyat aracılığıyla koordine etmektedir. Bu tip sistemlerde, kaynakları ayarlamak ve üretim düzeylerini belirlemek için merkezi bir yönetim yerine, desantralize edilmiş ve piyasadaki fiyatlara göre işleyen bir düzen bulunmaktadır. Bu nedenle de, piyasa sisteminin genellikle iyi bir şekilde işlediği, değişen taleplere ve arzın durumuna göre kendini ayarlayabildiği varsayılmaktadır. Hatta iyi işleyen bir piyasa ekonomisinde işsizlik de en düşük seviyelere getirilebilmektedir. Ancak bir sorun meydana gelip bu sistemin işleyişini bozabilmekte ve bir kriz meydana gelebilmektedir (Smiley, 2002: 33).

Gerçek yaşam deneyimleri göstermiştir ki, piyasa her zaman mükemmel bir şekilde işlememektedir ve bir takım sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle Keynes'e göre, uzun dönemde piyasa güçlerinin sorunları çözmesini beklemek yerine, kısa dönemde devlet müdahalesiyle sorunlar çözümlenmelidir. Çünkü onun ifadesiyle "Uzun dönemde hepimiz ölüyoruz" (Jahan vd., 2017: 5). Ancak Keynes devlet müdahalesinin gerekliliğini savunsa da onun bir sosyalist olmadığı ve her ne kadar klasik liberallerle ayrışsa bile, yine de liberalizmin farklı bir biçimini temsil ettiği unutulmamalıdır.

Batının liberal ekonomileri, yaşanan ekonomik kriz sonucunda iktisadi anlayışlarında bir yenilemeye gitmiş ve onlarca yıl boyunca Keynesyen ekonomik anlayışı temel alan yeni bir düzene geçmişlerdir. Bu ülkeler, sanayi, özel sektör ve kapitalist sistem açısından gelişmiş ülkelerdir. Dolayısıyla krizin ve yeni ekonomik anlayışın etkisiyle devletin rolü artmış olsa da hiçbir zaman devletçi ekonomiler olarak anılmamışlardır. Asıl devletçi olarak anılan ve bizzat bu ada sahip bir ekonomik sistemi uyguladığını belirten ülkeler, Batılı olmayan devletlerden çıkmıştır. Bu devletlerden biri de Türkiye olmuştur.

Akkor'a (2018:135) göre de sanayiye dayanan, devletin öncülüğünde ortaya çıkan ekonomik bir gelişim hamlesi şeklinde tanımlanan devletçilik, ülkede mevcut olan koşullar sonucu ortaya çıkmış ve Türkiye'ye özgü bir sistem olarak görülmüştür.

Devletçilik, ekonomiye bazı konularda müdahaleci bir tavır sergilese de özel girişimi reddetmemiş, hatta krediler yoluyla desteklemiştir.

Türkiye’de devletçilik kavramı, ilk defa Kadro Dergisi’nde (1932-1935 arasında yayımlanmıştır) kullanılmıştır. Atatürk ise, devletçiliği liberal veya sosyalist olmayan bir sistem olarak açıklamış ve milli sanayinin oluşması için önemli olduğunu ifade etmiştir. Anayasal olarak 1937 sonrasında ifade eden devletçilik döneminde, devlet temel sanayileri bizzat kurma ve işletme yoluna giderek, ihtiyaç duyulan sermaye birikimini ve teknik altyapıyı sağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca eleman gereksiniminin karşılanması vazifesini de kendi üzerine almayı tercih etmiştir (Akdoğan, 2014: 350-353).

Türkiye, Cumhuriyet’in ilk yıllarından 1930’a kadar daha liberal ve özel girişimi esas alan bir ekonomi politikasını hedeflemişse de, 1929 yılında meydana gelen Buhran, Türkiye’nin iktisadi düzeninde bazı değişiklikler yapılmasına neden olmuştur. Bu değişiklik devletin ekonomiye müdahale ettiği bir sistem öngörmüştür. Ancak yeni sistem, yani devletçi ekonomik sistem, devlet müdahalesini öngörse de özel sektörü de ortadan kaldırmamaktaydı ve karma bir sistem getirmekteydi. Özel sektöre istediği kadar yatırım yapma imkânı tanınmakta, devlete ise özel sektörün eksik kaldığı konuları tamamlama görevi verilmekteydi (Akkor, 2018: 137).

Genç Cumhuriyet’in inşası sürecinde devletin böyle bir müdahalesine ihtiyaç olduğu düşünülmüştür. Çünkü ülkede girişimcilik ve sermaye birikimi yeterince gelişmemişti. Bu nedenle, devletçi sistemde az sayıda girişimci ve devlet aynı anda faaliyet göstermiştir ancak girişimciler devletin desteğine ihtiyaç duymuştur. 1929 Krizi, ülkede girişimciliğin gelişmemesi, sermaye eksikliği vb. nedenlerle başlatılan devletçilik, giderek Türkiye’de bir gelenek haline almış ve Cumhuriyet’in ilk siyasi partisi CHP’nin en önemli ilkelerinden biri haline gelmiştir. Zaten 1937 yılında da bu ilke anayasallaşmıştır. Ayrıca Atatürk’ün 1931 yılında yapılan CHP İzmir Kongresi’nde, “halkımız bütün ihtiyaçlarını devletten talep ettiği için aslında devletçidir” (Bakan ve Birdişi, 2010: 366-370) şeklindeki ifadesi, bunun halk için zaten bir gelenek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu ifade, çalışma açısından da önem taşımaktadır. İleride Türkiye’de bireyin ve devletin ne anlam ifade ettiği ele alınırken, bu cümlenin akılda tutulması gerekmektedir.

Devletçiliğe götüren süreç ve devletçiliğin özelliklerinden bahsettikten sonra, kısaca devletçi sisteme yönelik eleştiriler ve çekincelerden de bahsetmekte yarar vardır. Örneğin, Bakan, “İktisadi Düşünceler ve Devlet: Devletin İktisadi Eylemlerinin Etkileşimi” adlı eserinde, devletçi ekonomik sistemlerin serbest piyasaya ve ekonomik çoğulculuğa dayalı yapıyı bozduğunu, bu nedenle, devletçiliğin uygulandığı ülkelerde demokrasiye zarar veren uygulamaların ortaya çıktığını belirtmiştir. Ayrıca devletçi ekonomilerin bireyleri atalet ve tembelliğe ittiğini ifade etmiştir. Bunlara ek olarak, 1929 krizinin bir dünya krizi olmadığını ve yalnızca vahşi kapitalizmin uygulandığı ABD, İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde yaşandığını savunmuştur (Bakan, 2019: 7-9). Bu ifadeler yorumlandığında, bir liberalin gözünden, vahşi kapitalizmin olmadığı Türkiye’de katı devletçi uygulamalara gerek olmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Ian (2009: 3) ise, hükümetlerin devletçiliği piyasayı manipüle etmek ve bazı siyasi amaçlara ulaşmak için uyguladığını savunmaktadır. Ona göre, hükümetler devletçiliği refaha ulaşmak için değil, bazı siyasi hedefleri gerçekleştirmek için kullanmıştır.

Bölümü bitirmeden devlet kapitalizmi kavramına da değinmek gerekmektedir. Çünkü devletçilikle ilgili literatür taraması yapılırken bu kavramla da karşılaşılmaktadır. Devlet kapitalizmi kavramı, devletin kapitalist işveren rolünü üstlendiği ve işçileri devletin çıkarına kullandığı bir ekonomik sistem olarak ifade edilmektedir. Ulusal bir posta sistemi ya da devlet sahipliğindeki bir demiryolu, bu sistemin uygulandığı örneklerdir (www.marxists.org/archive/pannekoew/1936/dictatorship.htm 07.10.2020).

Kurlantzick (2006: 8-10), günümüzde devlet kapitalizminin uygulandığı ülkelere örnek olarak Birleşik Arap Emirlikleri, Venezuela ve Rusya’yı göstermiştir. Ona göre neredeyse bütün devletler ekonomiye belli bir oranda müdahale etmektedir. Açıkçası devlet kavramı ortaya çıktığından beri devletlerin ekonomiye müdahalesi söz konusudur. Kurlantzick devlet kapitalizminin uygulandığı ülkeleri diğerlerinden ayırt etmek için bir ölçüt belirlemiştir. Buna göre, eğer devlet ülkedeki en büyük 500 şirketin üçte birinden fazlasına sahipse bu ülkeler devletçi kapitalizmin uygulandığı ülkelerdendir.

Devletçilikle ilgili değinilmesi gereken son kavram ise “sosyal devlet”tir. Çünkü bu iki kavram birbirinden farklı özellikler içerse de zaman zaman karıştırılmaktadır. Sosyal devlet, bireylerin insan onuruna uygun bir yaşam sürebileceği şartları sağlamak üzere, devletin ekonomiye müdahale etmesini içeren bir kavramdır (Gümüş, 2010: 121).

Sosyal devlet anlayışı kapsamında yapılan müdahaleler, gelir dağılımında adaleti sağlamak ve dar gelirliileri korumak üzere yapılmaktadır (Aydın ve Çakmak, 2017: 2). Görüleceği gibi, sosyal devletin kısıtlı hedefleri bulunmaktadır (Albayrak ve Birinci, 2017: 67).

Devletçilik kavramına geçildiğindeyse, sosyal devletten daha kapsamlı hedeflerle ve müdahalelerle karşılaşmaktadır. Bu doğrultuda yapılan müdahaleler yalnızca belli ekonomik durumdaki insanları değil bütün ülkeyi etkileyebilmektedir. Dolayısıyla sanayi tesisleri kuran, ekonomideki diğer aktörlerle rekabet eden devletçi ekonomi kavramının sosyal devlet kavramından farklı olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Ayrıca söz konusu iki kavram hedefleri açısından farklı kategorilerde olduğu gibi, yapılan müdahalelerin sonuçları bakımından da önemli farklılıklar arz etmektedir. Çalışma açısından önemli olan farklılık aşağıda ayrıntılı olarak değinileceği üzere siyasi kültür ve demokrasinin gelişimi alanlarında ortaya çıkmaktadır.

4. TÜRKİYE’DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ

Bu bölümde, Türkiye’de devletin ekonomideki rolü belli alt dönemler halinde incelenecektir. Bu, çalışma Cumhuriyet Dönemi’ni incelemektedir. Ancak devletin ekonomideki rolünü doğrudan 1923 yılından itibaren incelemek hatalı bir yaklaşım olacaktır. Çünkü geçmişin etkisi göz önünde bulundurulamayacağından, çalışmanın daha sağlam temellere oturması mümkün olmayacaktır.

Bu nedenle, ilk olarak, geçmişin sonraki dönemler üzerindeki etkilerini de daha iyi görebilmek amacıyla, özellikle Osmanlı’nın son dönemi esas alınarak, devletin ekonomideki rolü incelenmeye başlanacaktır. Daha sonra ise 1923-1950, 1950-1980 ve 1980-2002 alt başlıkları üzerinden incelemeye devam edilecektir.

Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün çeşitli alanlara etkisini belirleyebilmek için, öncelikle devletin ekonomideki rolünün ne olduğunun ortaya konması gerekmektedir. Bu rol tespit edildikten sonra, siyaset, birey ve demokrasi gibi alanlarda devletin ekonomideki rolünün ne tür sonuçlar ortaya çıkardığını tarihsel süreç içerisinde değerlendirmek daha mümkün olacaktır.

Ayrıca bu bölümün sonunda bir alt başlık olarak “Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolüne Yönelik Bölüm Değerlendirmesi” yapılacaktır. Bölüm değerlendirmesi ile çeşitli dönemlerde devletin ekonomide almış olduğu roller daha genel kategoriler altında sınıflandırılacak ve bölüm boyunca elde edilmiş bulgular özetlenecektir.

4.1. Osmanlı Dönemi

Tarihte bütün devletler, ekonomiye belli bir ölçüde müdahale etmişlerdir. Benimsenen ekonomik yaklaşıma göre, dönemin siyasi koşullarına göre ya da kültür ve gelenek gibi etkilere göre, bu müdahalenin ölçüsü ve devletin ekonomide aldığı rol artmış ya da azalmıştır. Örneğin, eğer bir devlet liberal bir yaklaşımı benimsemişse, devletin ekonomideki rolü daha az olup, bireylerin rolü daha fazla olacaktır. Bunun aksine sosyalist bir yaklaşım benimsenmişse, bu sefer de devletin ekonomideki rolü artıp, bireylerinki azalacaktır. Osmanlı da devlet ömrü boyunca diğer bütün devletler gibi,

çeşitli dönemlerde ölçüsü değişebilmekle birlikte, ekonomide belli roller almış ve ekonominin işleyişine bazı müdahalelerde bulunmuştur.

1299 yılında Osman Bey tarafından kurulan Osmanlı Devleti, büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomik yapıya sahipti. Bu da, nasıl ki sanayiye dayalı ekonomilerde emek ve sermayenin çok önemli bir konuma sahip olmasını sağlıyorsa, tarıma dayalı bir ekonomide de toprağın çok önemli bir yere sahip olmasını sağlamaktaydı.

Osmanlı'da temelde tarıma, dolayısıyla da toprağa dayanan ekonomik düzende, toprak da temel olarak "tımara sistemine" dayanmaktaydı. Tımar sisteminde toprağın mülkiyeti bir şahsa değil devlete aitti. Devlet, sipahi adı verilen kişilere belli ölçüde araziyi, mülkiyeti devlete ait olmakla birlikte, tımar olarak vermiş ve karşılığında da savaş zamanında devlete asker sağlamasını istemiştir (Üçok, 1944: 529). Tımar sahipleri ise araziyi işlemleri için çiftçilere vermiş, elde edilen ürünün bir bölümünü de devlet adına toplamıştır (Karadağ ve Şit, 2016: 56).

Toprağın mülkiyetinin devlete ait olduğu bu sistemin amaçları arasında, daha önce de belirtildiği gibi, devletin savaş zamanlarında ihtiyaç duyduğu askeri güce ulaşmak ve vergi toplanmasını sağlamak bulunmakla birlikte, bunlardan daha önemli bir amaç olarak merkezi hükümeti güçlü kılmak bulunmaktadır. Çünkü Pamuk'un (2020: 52) da belirttiği gibi, merkezi hükümet, Osmanlı toplumunda en üst konumda yer aldığı bir sosyal yapıyı kurmayı amaçlamaktaydı. Bu bölümde, Osmanlı döneminde devletin ekonomide aldığı rol incelenirken, çoğu durumda devletin ekonomideki rolünün bu amaç, yani merkezi hükümeti güçlü kılmak, etrafında şekillendiği görülecektir.

Osmanlı'nın tarıma dayalı bir ekonomik sisteme sahip olduğu yukarıda belirtilmişti. Bu nedenle özellikle merkezi hükümeti güçlü kılmayı amaçlayan bir devlet düzeninde, merkezin dışında bulunan, toprağa bağlı, Türk kökenli aristokrasi ve merkezi bürokrasi (burada belirtmek gerekir ki merkezi bürokrasinin çoğunluğu devşirmelerden oluşmaktadır) arasında ciddi bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadele 1400'lü yılların ikinci yarısında, bilhassa II. Mehmet merkezileşme yönündeki önemli hamleleriyle, merkezi hükümet lehine sonuçlanmıştır. Toprağa dayanan taşra aristokrasisinin topraklarına devlet tarafından el konmuş ve böylelikle güç merkezde toplanmıştır (Pamuk, 2020: 51-52).

Merkezi hükümet, bu mücadelede kendisini güçlü kılmak ve kendisi dışındaki herhangi bir aktörün güçlenmesini engellemek için, özellikle II. Mehmet dönemiyle birlikte bazı uygulamalara gitmiştir. Bunlara örnek olarak, başta, çok güçlenen bir aristokrat aile olan Çandarlılar olmak üzere, aristokrasiye gözdağı vermek amacıyla, Çandarlı Halil Paşa'nın idam edilmesi gösterilebilir. Diğer bir örnek olarak da devşirme (kul) sistemi verilebilir. Bu sistemde, Hıristiyan ailelerin çocukları belli aralıklarla devlet tarafından alınıp Müslümanlaştırılarak, devletin ihtiyaç duyduğu çeşitli kadrolara yerleştirilmiştir. Burada amaç Türk ailelerin aşırı güçlenerek merkezi hükümet üzerine baskı kurmasını engellemektir. Öyle ki bu sistemden sonra yönetici sınıf, ulema hariç tutulursa, neredeyse tamamen devşirmelerden oluşmuştur (Karataş, 2020: 159-161).

Osmanlı'da kurulan, merkezi hükümetin gücünü muhafaza etmeyi amaçlayan bu toplumsal düzen, Osmanlı'nın en temel ekonomik alanını, yani tarımsal üretim alanını önemli ölçüde şekillendirmiştir. Toprağın özel mülkiyetini kısıtlayan bu düzen, bireylerin veya çeşitli grupların toprak dolayısıyla aşırı güç kazanmasını engellemiş, tarımsal üretim genelde ailenin tüketimi için ya da yerel pazarlar için yapılmıştır. Bu nedenle, tarımsal üretimde yüksek verim elde etmek için ileri tekniklerin geliştirilmesi veya kullanılmasına çok fazla ihtiyaç duyulmamış ve üretim geleneksel olarak uygulanan, yüzyıllardır değişmemiş yöntemlerle gerçekleştirilmiştir (Şahin, 2012: 7).

Görüldüğü gibi, devletin ekonomideki bu baskın rolü, tarımsal ekonominin hem belli bir yönde gelişmesini (küçük çaplı ve ticarete daha az yönelik) sağlamış hem de uygulanan üretim yöntemlerinin ilkel ve gelişmemiş olarak kalmasına neden olmuştur. Devletin toprakta özel mülkiyeti kısıtlayıcı bu rolü, aynı zamanda Pamuk'a göre (2020: 52-53), Osmanlı Devleti'nin uzun ömrünün de en önemli sebepleri arasındadır. Bu sayede, devlet, gücünü uzun bir süre koruyabilmiş ve potansiyel olarak güçlenebilecek kesimlerin, merkezi hükümetin karşısına bir rakip olarak çıkmasını önleyebilmiştir.

Devletin ekonomide aldığı bu rol yalnızca tarımla sınırlı kalmamış, aynı zamanda, ithalat, ihracat, ticaret vb. tüm alanlarda geçerli olmuştur. Bütün bu alanlarda temel amaç, devletin ekonomideki rolünü merkezi hükümetin gücünü muhafaza edecek şekilde ayarlamaktır. Bu amacı gerçekleştirmek üzere, devletin uyguladığı temel ekonomik politika olarak, "iaşe" ilkesi kullanılmıştır.

İaşe ilkesi, ekonomik faaliyetlerde tüketici yanlı uygulamaların tercih edildiği yaklaşımdır. Buna göre, ekonomik etkinliklerin temel amacı, bireysel ihtiyaçların karşılanmasıdır (Genç, 1989: 178). Devlet, kâr etme amacını ikinci plana atmış, ürünlerin olabildiğince bol, ucuz ve ulaşılabilir olmasını tercih etmiştir. Bu sayede ülkede açlık ve kıtlık gibi, toplumsal düzeni bozma potansiyeli taşıyan kötü senaryoların önüne geçmeye çalışmıştır (Cihan ve Doğan, 2006: 61-63). Ayrıca kârı ikinci plana atan, tüketiciyi temel alan bu yaklaşımla ülkede bazı kesimlerin, örneğin Avrupa’da önemli bir güç haline gelip, siyasi sistemi değiştirebilecek güce ulaşan burjuvazi gibi, aşırı güçlenmelerini engelleyerek merkezi hükümetin gücünü uzun süreler muhafaza edebilmiştir.

İfade edildiği gibi, bu ekonomik yaklaşımda üretimin temel amacı ülke içindeki ihtiyaçları karşılamak ve bu sayede düzeni devam ettirebilmektir. Bu sebeple, ekonomide uygulanan genel dış ticaret yaklaşımının aksine, Osmanlı Devleti, ithalatı teşvik edici ve kolaylaştırıcı bir politika benimserken, ihracatı ise sınırlayan ve zorlaştıran bir yaklaşımı uygulamıştır. Bu uygulama, yabancı ülkelere tanınan kapitülasyonların da en önemli sebepleri arasındadır (Cihan ve Doğan, 2006: 61-63). Kapitülasyonlarla ilgili benzer bir yaklaşım diğer yazarlar tarafından da dile getirilmiştir. Korumacı ekonomi siyaseti izleyen daha yakın dönemli politikaların aksine, iaşe ilkesini ekonominin temelleri arasında kabul eden Osmanlı için yabancılara yönelik kapitülasyonlar, iaşe ilkesiyle uyum içinde olduğundan, hatta katkı sağlayacağı da düşünüldüğünden tercih edilmiştir (Genç, 2014: 44).

Osmanlı Devleti’nin dış ticarete yönelik bu yaklaşımı, hem Frank Edgar Bailey gibi yabancıların, hem de Şerif Mardin gibi (1995: 107-111) önemli Türk yazarların dikkatini çekmiştir. İthalata uygulanan vergi oranı %3 iken, ihracata uygulanan vergi oranı ise %12’dir. Böylece, ithalatın kolaylaştırılması hem ülkedeki ürün miktarını arttırarak, düzeni bozabilecek olası bir kıtlığın önüne geçmekte, hem de yerel tüccarların yüksek kârlar elde etmesi, ihracata koyulan yüksek vergilerle bir ölçüde sınırlandırılarak, bu kesimlerin merkezi hükümete rakip bir güce dönüşmesi engellenmektedir.

Bu yaklaşım, Osmanlı’da neredeyse bir gelenek haline gelene kapitülasyon haklarının da önünü açmıştır. Kapitülasyon, Osmanlı yurttaşı olmayan (genellikle Avrupalılara) kişilere, ticaret ve gümrük ile ilgili konularda tanınan kolaylıkları ve ayrıcalıkları ifade etmektedir (Pamir, 2002: 80).

Osmanlı Devleti, ilk kapitülasyonu I. Murat döneminde, 1365'te Raguse Cumhuriyeti'ne vermiştir. Günümüzde Dubrovnik'in bulunduğu bölgede kurulan Raguse, yıllık 500 dükalık vergi karşılığında bu hakka sahip olmuştur. Buna göre Raguse gemileri Marmara'da, Ege'de ve Akdeniz'de özgürce ticaret yapmaya ve ticari olarak himaye olunma ayrıcalığına sahip olmuştur (Eğilmez, 2020: 190).

Raguse'ye tanınan bu kapitülasyonun dışında, 15. yüzyılda Venedik, Ceneviz ve Napoli gibi kent devletlerine de kapitülasyon hakkı tanınmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerde önceden var olan kapitülasyon haklarını da devam ettirmiştir. Bu duruma örnek olarak, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethettikten sonraki uygulamaları gösterilebilir. Mısır'ın fethinden sonra, Katalanların ve Fransızların, Memluklerden elde ettiği ayrıcalıklar devam ettirilmiştir. Ancak kapitülasyonların en ünlüsü, 1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman ve I. François (Fransa Kralı) arasında imzalanan antlaşmayla verilmiştir (Pamir, 2002: 86-87).

Bu antlaşmayla birlikte, Fransız tacirlerin, Osmanlı sınırlarında Türklere uygulanan oranda bir vergi ile ticaret yapabileceği kabul edilmiştir. Diğer bir maddede ise, Fransızlara Osmanlı topraklarında yargı yetkisi ve bütün Fransız vatandaşlarına dini özgürlük hakkı tanınmıştır (Pamir, 2002: 88). Fransa'ya tanınan bu haklar, ekonomik ayrıcalıkların ötesine geçip, Fransa'nın, Osmanlı Devleti egemenlik alanında da bazı haklara sahip olmasını sağlamıştır. Bu antlaşmayla, Osmanlı, toprakları üzerindeki yargı yetkisinin bir kısmını Fransa'ya devretmiş olmaktadır.

Kapitülasyonların en önemli nedenleri arasında, elbette bazı siyasi ve mali amaçlar bulunmaktadır. Siyasi nedenler arasında, Osmanlı'nın, Avrupa'da kurulabilecek ve kendisini tehdit edebilecek bir Hıristiyan Birliği'nin önüne geçmek istemesi ve Avrupa'daki bazı ülkelerle dostluk kurmak istemesi gösterilebilir. Mali bir neden olarak da Avrupalı tüccarları Osmanlı topraklarına çekme isteğine değinilebilir (Acartürk ve Kılıç, 2011: 4). Siyasi ve mali amaçlardan bu şekilde bahsedildikten sonra, kapitülasyonların çalışma açısından en önemli sonuçlarına bakılacak olursa, daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti, ekonomide alacağı rolü genellikle merkezi hükümetin gücünü muhafaza edecek şekilde belirlemiştir. Osmanlı Devleti'nin yabancı tüccarlara yönelik olarak, ayrıcalık bahşedici bu rolü, ülke içi ekonomide de birkaç yönden temel ekonomik amaçlara hizmet etmiştir.

Öncelikle, yabancı tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yapmasını kolaylaştırılması, ülkede ürünü bol tutma hedefine, dolayısıyla iâşe ilkesine katkıda bulunmuştur. Böylelikle ülkede kıtlık oluşmasına ve kıtlık dolayısıyla ortaya çıkması muhtemel bir toplumsal karışıklığa karşı da önlem alınmış olmaktadır. Dolayısıyla, merkezi hükümet, gücünü daha kolay bir şekilde muhafaza edebilecektir. Ayrıca, verilen kapitülasyonlarla birlikte, Osmanlı Devleti, koruyucu olmayan hatta ithalatı kolaylaştıran bir gümrük politikası izleyerek, yerel tüccarların yabancı tüccarlarla rekabet halinde olmasını sağlamış ve ticaret sayesinde aşırı zenginleşebilecek bir burjuvazinin gelişimini kontrol altında tutabilmiştir. İthalatın kolaylaştırılıp, ihracatın zorlaştırılması aynı zamanda üretimin yönünü de etkilemiş ve üretim genellikle ticari kâr elde etmek yerine ihtiyaçlara yönelik yapılmış, kâr amacıyla üretim Batı ile karşılaştırıldığında daha düşük kalmış ve üretim çoğu zaman ihracat yerine mahallî pazarlarla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti, bir takım siyasi ve mali amaçlarını yerine getirmek amacıyla, ekonomide ve kapitülasyonlar konusunda yabancılara ayrıcalık bahşedici bir rol almıştır. Yükselme döneminin, fetihlerin, Avrupa karşısında askeri ve ekonomik üstünlüklerin etkisiyle kapitülasyonların zararlı etkilerine karşı direnç gösterebilmiştir. Fakat duraklama ve gerileme dönemlerinde, Batı'ya karşı askeri, teknik ve ekonomik üstünlüklerini kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti, artık kapitülasyonların zararlı etkilerine karşı direnememeye başlamıştır. Kapitülasyonlar artık kârlılığını kaybetmiş, hatta devlete büyük zararlar verir hâle gelmiştir.

Osmanlı'nın ihracattan daha yüksek vergi alıp, ithalattan daha düşük vergi alması ve ithalatı kolaylaştırması, dış ticaretten elde edilebilecek döviz kazancının azalmasına ve Osmanlı kaynaklarının yurtdışına çıkmasına neden olmuştur. Yabancı tüccarlar, giderek ticaretlerini daha kolay bir şekilde yaparken, yerli tüccarlar ise giderek ticarete dezavantajlı konuma gelmiştir. Bu dezavantajın en belirgin hâle geldiği durum, 1838 yılında Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması'dır.

Anlaşmayla birlikte, İngiltere, Osmanlı topraklarında tarımsal ürünlerde ve sanayi ürünlerinde serbest ticaret hakkı kazanmıştır. İhracat yasakları ve tekeller kaldırılmış, ithalata uygulanan vergi %5, ihracata uygulanan vergi ise %12 olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu anlaşmaya göre, yabancı tüccarlar iç gümrük vergisi ödemezken, yerli tüccarlar

ise iç gümrük vergisi ödemeye devam etmiştir. 1838 Ticaret Anlaşması diğer Avrupalı devletlerin katılımına da açık olduğundan, Fransa, Danimarka, İspanya ve Hollanda gibi birçok devlet de Osmanlı ile bu anlaşmayı imzalamıştır. Böylelikle Osmanlı ticareti giderek yabancıların kontrolüne geçmeye başlamış, yerli tüccarlar yabancılarla rekabet edemez hâle gelmiş, hammadde genellikle Avrupalı tüccarlar tarafından satın alındığından yerli esnaf hammaddeye ulaşmakta güçlük çekmeye başlamıştır (Acartürk ve Kılıç, 2011: 11). Bunlara ek olarak, İngilizler ucuza aldığı hammaddeleri işleyerek yüksek fiyattan satabilmişlerdir (Pamir, 2002: 103).

Kapitülasyonların genişlemesi ve dış ticarete genel yaklaşımın aksine ithalatın desteklenip, ihracatın zorlaştırılması, iaşe ilkesine ve merkezi hükümeti yerel tüccarlar karşısında güçlü tutma amacına hizmet etmiş gözükse de, gelen durum amacını aşmıştır. Bu da, durumun artık devletin bir tercihinden ziyade bazı zorunluluklardan kaynaklandığını göstermektedir. Osmanlı Devleti giderek gümrükten daha az vergi geliri elde etmeye başlamıştır. Yerli tüccarlar ise, yabancı tüccarlar karşısında rekabette zorlanmıştır.

Vergi gelirindeki kayıplar ve yabancıların ülke ekonomisindeki etkileri, zaten zayıflamaya başlayan Osmanlı askeri gücünün giderek daha geride kalmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın askeri gücündeki zayıflamaya ve artık zorunda kalmasından dolayı verdiği ayrıcalıklar ile kapitülasyonlara örnek olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayı gösterilebilir.

Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne isyan ederek Anadolu içlerine kadar ilerlemiş, kendi valisi karşısında yetersiz kalan Osmanlı ise Avrupalı devletlerden yardım istemek zorunda kalmıştır. Önce İngiltere'den daha sonra da Rusya'dan yardım istenmiştir. İngiltere, Avrupa'da uğraştığı meseleler nedeniyle askeri yardım çağrısına cevap verememiş, Rusya ise olumlu yanıt vermiştir. Rusya, 5000 kişiden oluşan bir donanmayı İstanbul'a göndermiştir. Rusya'nın bu yardımı karşısında Akdeniz'deki çıkarlarının zedeleneceğini düşünen İngiltere ise diplomatik yollarla Mehmet Ali Paşa'ya baskı uygulamıştır. Rusya'nın yardımlarına karşılık Osmanlı Devleti ve Rusya arasında askeri ayrıcalıklar içeren Hünkâr İskeleyi Antlaşması, İngiltere ile de ticari ayrıcalıklar içeren Balta Limanı Ticaret Antlaşması imzalanmıştır (Kocaoğlu, 1997: 64-65).

Bu antlaşmalar da göstermektedir ki, Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar konusunda daha önceleri büyük devlet olma özelliği nedeniyle yabancılara ekonomik ayrıcalık bahşedici bir rol üstlenirken, daha sonra ise ayrıcalık vermek zorunda kalan bir rol üstlenmiştir. Kapitülasyonların Osmanlı tarafından bahşedildiği dönemde, bunların zararlı etkilerinden korunmak daha mümkünken ve bu ayrıcalıkların bazı siyasi çıkarlara hizmet etmesi söz konusuysen, zorunlu kapitülasyonlar döneminde ise bu ayrıcalıklar Osmanlı ekonomisine önemli zararlar vermiştir.

Osmanlı Devleti, ticaretin kent ekonomisi açısından önemli fonksiyonları olduğunu kabul etmiştir. Ancak her zaman ekonomiye tüketici yanlı yaklaştığından, tüccarların kâr elde etmek için yaptıkları etkinliklerin ülkede temel tüketim mallarında bir azalmaya yol açabileceğinin de farkında olmuştur. Bu nedenle, böylesi bir durum yaşandığında, merkezi hükümet tüccarları denetleyici bir rol üstlenmiştir. Yabancı tüccarların konumu ise daha farklıdır. Yabancı tüccarlar yurtiçinde üretilmeyen malları ülkeye getirdiklerinden dolayı, kapitülasyonlar gibi bazı ayrıcalıklar elde etmiştir. Ancak yabancı tüccarlara yönelik bu olumlu yaklaşım da her durumda geçerli değildir. Çünkü ülke içinde kıtlık yaşandığı dönemlerde, yabancı tüccarlar kıt olan malları ihraç edip, kıtlığı daha da artırabildiğinden, devlet böylesi durumlarda, ihracat yasakları koyabilmiştir (Pamuk, 2020: 56).

Sanayinin durumuna bakıldığında, 18. ve 19. yüzyıllarda, önce İngiltere’de, sonra ise Avrupa’nın diğer ülkelerinde “sanayi devrimi” adı verilen bir süreç yaşanmıştır. Önceleri geleneksel usullerle (zanaat, kas gücü vb.) ve daha sınırlı sayıda yapılan sanayi üretimi, teknik gelişmelerle birlikte, makineler kullanılarak yapılmaya başlanmıştır. Böylelikle hem maliyet azalmış hem de üretim artmıştır. Sanayi devrimi, İngiltere haricinde, Avrupa’nın diğer ülkelerinde de gelişmeye devam etmesine rağmen, İngiltere bu konuda diğer ülkelerden hem daha önde hem de daha gelişmiş bir konumdaydı. Bu konumu, İngiltere’yi neredeyse rakipsiz kılmaktaydı. İngiltere’nin güçlü konumundan, ihracattaki büyüklüğünden dolayı, diğer Avrupalı devletler korumacı gümrük politikaları izlemiş, İngiltere’nin kendi pazarlarını ele geçirmesini engelleyecek müdahaleci politikalar uygulamıştır. Bu politikalar karşısında İngiltere ise Avrupa pazarları haricinde yeni pazarlar aramak durumunda kalmıştır (Eşiyok, 2010: 69-70).

Avrupa’da sanayi devrimi bu şekilde gerçekleşirken, Osmanlı’da ise böylesi bir gelişme Batı’daki gibi yaşanmamış, sanayileşmede hem geride hem de geç kalmıştır. Avrupalı devletler bir taraftan yerli sanayilerini korumaya, diğer taraftan da sanayide ortaya çıkan yenilikleri hızlı bir şekilde ülkelerinde uygulamaya çalışmıştır. Böylelikle bu devletler, sanayi devriminde İngiltere’nin çok gerisinde kalmamayı başaramışlardır. Osmanlı Devleti’nde ise, bu süreçte üretim genellikle geleneksel yöntemlerle devam etmiş, makineleşme sağlanamamış ve üretimde Batı’nın gerisinde kalmıştır (Şahin, 2012: 2).

Osmanlı Devleti, bu gidişata müdahil olabilmek için, esas olarak yine devlet ihtiyaçlarına yönelik üretim yapması amacıyla kurulan askeri malzeme, dokuma ve ayakkabı üreten fabrikaları kurduysa da, Avrupalılar gibi koruyucu politikalar izleyememesi, rekabet edememesi gibi nedenlerle, bu fabrikalar kısa süre içinde kapatılmak zorunda kalmıştır (Şahin, 2012: 3). Pamuk da (2020: 142-143) İstanbul bölgesinde kurulan ve devlet ile ordunun ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan bu fabrikaların üretimlerini durdurmak zorunda kaldığını belirtmiştir.

Avrupa devletleri, ekonomilerini ve sanayilerini merkantilizm uygulamalarıyla korumaya yönelirken, Osmanlı’da ise devlet gümrüklerde böylesi bir korumaya gitmemiştir. Merkantilizm, dış ticaret dengesinde pozitif konumda olmaya önem verdiği için, Osmanlı’nın aksine, ithalatı sınırlandırmayı ve ihracatı artırmayı hedeflemiştir. Çünkü bu anlayışa göre, bir ülkenin gücü sahip olduğu değerli madenlere bağlıdır. Bu nedenle, ihracat ne kadar artırılır ve ithalat da ne kadar sınırlandırılırsa, ülkedeki değerli maden miktarı o kadar artacaktır. Bu düşünce, hammadde ihracatındansa, daha değerli olan mamul madde ihracatını esas almıştır. Bu ilkelere uygun bir politika izlemek için ise, milli iktisat yöntemleri uygulanmış, gümrükler devlet müdahalesiyle korumaya alınmıştır (Aydemir ve Güneş, 2005: 136-145).

İfade edildiği gibi, geçmişinden beri Osmanlı’nın ithalatı özendirilen, yabancılara ekonomik ayrıcalıklar veren bir yapısı olmasına rağmen, Sanayi Devrimi sonrası yaşanan durum, geleneksel olarak uygulanan politikaların ötesine geçmiştir. Bu politikalar, geleneksel olarak uygulandığı dönemde, Osmanlı Devleti yükselen, askeri ve ekonomik anlamda bazı üstünlüklere sahip, daha güçlü bir devletken, Sanayi Devrimi’nin yaşandığı yıllarda ve sonrasında giderek zayıflayan, belli başlı üstünlüklerini kaybetmeye başlayan

bir devlete dönüşmüştür. Bu nedenle de önceleri, vermiş olduğu bu ayrıcalıkları çıkarları doğrultusunda kullanabilirken, zayıflayan yapısı nedeniyle bu ayrıcalıklar artık Osmanlı'nın değil, yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet etmeye başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı sanayisi de bu durumdan zarar görmüştür.

Osmanlı ekonomisinin bu durumdan gördüğü zararlar, ekonomik tablolardan da takip edilebilmektedir. 1500 yılında Osmanlı Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, Dünya GSYH'sinin yüzde 1,5'idir. 1600 yılında ve 1700 yılında bu oran %1,4'tür. 1820'ye gelindiğindeyse bu oran yüzyıllarca aşağı yukarı aynı kalan değerlerin gerisine düşmüş ve %0,9'a gerilemiştir. 1922'deyse daha sert bir düşüşle, Osmanlı GSYH'sinin, dünya GSYH'sine oranı yüzde 0,3 olmuştur (Eğilmez, 2020: 193). İzlenen ekonomik politikaların etkileri bu oranlardan anlaşılabilir. Ancak unutmamak gerekir ki, ekonomide kötüleşen bu durum, yalnızca Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ekonomik politikaların etkisiyle oluşmamıştır. Bunun dışında, aynı dönemlerde birçok imparatorluğu etkileyen milliyetçilik akımları, Osmanlı'nın askeri yenilgileri ve toprak kayıpları gibi nedenler de ekonomide ortaya çıkan olumsuz tablonun sebepleri arasındadır.

Osmanlı'nın ekonomik durumundaki kötüye gidiş daha da ilerlemiş ve devlet artık savaş ekonomisini sağlamakta bile zorlanır olmuştur. Bu nedenle, Kırım Savaşı (1853-1856) yaşanırken, tarihinde ilk kez, 1854 yılında dış borç almak zorunda kalmıştır (Yıldız ve Karaçağıl, 2012: 284). 1854'ten 1874'e kadar, 15 defa dış borç alınmış ve toplamda 239 milyon lira borçlanılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, dış borçlarını ödeyemeyecek durumda olduğundan bir moratoryum (borç erteleme) ilan etmiştir. Bu durumun ilan edilmesinden sonra, Osmanlı Devleti ve alacaklılar arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre, 1879'dan itibaren 10 yıl boyunca, birkaç çeşit verginin (alkol, tütün ve tuz gibi) gelirleri alacaklılara bırakılmıştır. Bu işlemleri yürütmek için ise "Rüsum-u Sitte" adı verilen bir idare kurulmuştur (Eğilmez, 2020: 191).

Rüsum-u Sitte İdaresi'nden sonra, daha kapsamlı bir idare olan Düyun-u Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu idare, alacaklı Avrupalı ülkelerin temsilcilerinden meydana gelen bir kurul tarafından yönetilmiş ve Osmanlı'nın dış borçlarını ödemesi için hazinenin gelir kaynaklarını kullanmıştır (Gürsoy, 1984: 17).

Kapitülasyonlar, açık ve serbest dış ticaret politikaları gibi uygulamalar, ülkede dış ticaretin genişlemesini sağlamış, tarımda ve ticarete faaliyet gösteren kesimlerde, serbest ticaret düşüncesi güçlenmiştir. Serbest ticaret düşüncesinin daha güçlü olmasına karşılık, gümrük politikalarında koruyucu uygulamalara gidilmesini savunanlar da bulunmaktaydı (Pamuk, 2020: 143-144).

1886'da İstanbul'da çıkan "Mizan" Gazetesi'nde, Osmanlı'nın koruyucu bir politika izleyerek, yerli sanayinin güçlendirilmesinin sağlanması gerektiği savunulmuştur (Karaoğlu, 2013: 191-193). 1907 yılında, İzmir'de çıkarılan "Ziraat ve Ticaret" Gazetesi'nde de benzeri bir yaklaşımla, kontrolsüz serbest dış ticaret politikasına karşı çıkılmış, koruyucu politikalar yoluyla sanayinin geliştirilebileceği ifade edilmiştir (Işık ve Eşitti, 2014: 117).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise, İttihat ve Terakki Partisi iktidarı ele geçirmiş, aşırı liberal politikalar yerine, koruyucu gümrük politikaları ile tarımı ve sanayiye muhafaza ederek, kendi kendine yeten bir ekonomi oluşturmayı amaçlamıştır. Milli bir ekonomi ve Türklerden oluşan bir burjuvazi kesimini güçlendirmek hedeflenmiştir. 1913 yılındaki Teşvik-i Sanayi Kanunu da buna örnek olarak gösterilebilir. Bu kanunla birlikte, yerli sanayiye bazı ayrıcalıklar tanınmış ve devlet desteği sağlanmıştır (Pamuk, 2020: 144). Zaten Çiçek'in de (2019: 115) belirttiği gibi, bu yöndeki politikalar, Türk milliyetçiliğini temel değerlerinden biri olarak benimsemiş İttihat ve Terakki'nin yapısına uygundur.

Türklerin ekonomide etkinliğini sağlamayı amaçlayan bu yaklaşımın öne çıkmasında, yabancıların elde ettiği ayrıcalıkların Osmanlı ekonomisine verdiği zararların yanında, toplumdaki etnik kökenlere dayalı işbölümünün ve vatandaşların Türk olmayan kesiminin ayrılıkçı tavırlarının da etkisi olmuştur.

Şahin (2012: 5-18), Osmanlı Devleti'nde etnik kökene bağlı bir işbölümünün olduğunu belirtmiştir. Buna göre, gayrimüslimler sanayi ve ticaret gibi alanlarda faaliyet gösterirken, Türkler de çiftçilik, devlet memurluğu, askerlik gibi alanlarda faaliyet göstermiştir. 1915 yılındaki istatistikler de bu etnik kökene dayalı farklılığın doğruluğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu yılda, gerçek kişilere ait olan sanayi kuruluşlarının %80,4'ünün, gayrimüslimlere ait olduğu tespit edilmiştir.

Gayrimüslimler, milliyetçilik akımları gibi nedenlerin etkisiyle, Osmanlı ile bağlarını hem zihinsel hem de fiziksel anlamda giderek koparmaya başlamıştır. Gayrimüslim kesim, yabancı devletlerin vatandaşlarının yararlandığı kapitülasyonlardan ve ayrıcalıklardan yararlanabilmek amacıyla, bu devletlerin vatandaşı olduğunu iddia etmeye başlamıştır (Bozkurt, 1998: 250-251). Bu nedenle, Devlet, bu olumsuz duruma bir çözüm olması amacıyla “Osmanlılık” düşüncesini benimsemiş ve farklı etnik kökenden insanları bu yolla bir arada tutmaya çalışmıştır. Bu düşünce, Osmanlı'nın bütün etnik unsurlarını bir arada tutmayı amaçlamış ve kökeni fark etmeksizin herkesi Osmanlı olarak kabul etmiştir. Ancak, yıllarca Osmanlı vatandaşı olarak yaşayan Yunanlar, Bulgarlar, Sırpalar gibi kesimler, bağımsızlığını kazanıp kendi devletlerini kurmuş, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, böylelikle bu düşüncenin işlemediği görülmüş ve giderek önemini kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'nin çeşitli unsurlarının “Osmanlılık” kavramı etrafında bir arada tutulamayacağı anlaşıldığında, bir diğer kavram olan “İslamcılık” önem kazanmaya başlamıştır. İslamcılık, toplumun ve siyasetin İslami kurallara göre düzenlenmesi gerektiğini savunan bir düşüncedir (Martin ve Barzegar, 2010: 9). Osmanlılık düşüncesi yeterince işlemediğinden, bu düşünceye göre daha az kesimi kapsayan, İslamcılık düşüncesi önem kazanmıştır. Ancak, Osmanlı'ya bağlı bazı Müslümanların bağımsızlık ve kendi devletlerini kurma istekleri, bu düşüncenin de istenen başarıyı verememesine neden olmuştur. Bu nedenle “devleti kurtarmak” için son çare olarak Türk milliyetçiliği benimsenmiştir.

Devleti kurtarmak için benimsenen tüm bu düşünceler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri en önem verilen değerlerden birinin yansımasıdır. Kapitülasyonların da devletin ekonomide uyguladığı tüm politikaların da sebebi, “devleti koruma” düşüncesidir. Benimsenen bu üç yaklaşım da, benzeri bir şekilde, ortak olarak “devleti kurtarma” isteğini içermektedir. Devlet daha güçlüyken, düzeni korumak, yani devleti korumak; devlet zayıflamaya ve Avrupa'dan geride kalmaya başlayınca ise, eski düzene dönmek, yani devleti kurtarmak amacıyla ekonomide çeşitli uygulamalara gidilmiştir.

Son aşamada uygulanan, Türk milliyetçiliğine dayanan, milli ekonomi anlayışı yalnızca Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmamış, Cumhuriyet dönemi boyunca da uzun bir

süre devletin ekonomideki rolünü önemli ölçüde belirlemiştir. Kendi kaynaklarına, devlet eliyle oluşturulacak bir Türk burjuvazisine, koruyucu önlemlerle ve devletin müdahaleleriyle geliştirilmesi planlanan bir sanayileşmeye dayanan bu milli ekonomi anlayışı, devleti kurtarma düşüncesiyle hem Osmanlı'nın son dönemlerinde hem de bir Kurtuluş Savaşı vererek kurulan Cumhuriyet Döneminde, uygulanmıştır.

Bu bölümde, toprakta özel mülkiyetin kısıtlanmasına da değinmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde farklı dinlerin ve etnik kökenlerin mensupları yaşasa da, devletin, devlet yöneticilerinin ve halkın önemli bir kısmının dini, İslam'dır. Hatta dinin İslam olmasından öte, halifeliğin Osmanlı padişahları tarafından kullanılması da (Buzpınar, 2004: 113) devletin bu özelliğini güçlendirmektedir.

Devletin dininin İslam olduğu ve İslami kuralların devletin yönetiminde etkili olduğu Osmanlı'da, özel mülkiyet konusuna İslami kaynaklar açısından bakılacak olursa, Kuran'da, Âl-i İmrân Suresi'nin 10. ayetinde “Şüphesiz inkar edenlere, ne malları, ne de evlatları Allah'a karşı hiçbir fayda sağlamaz.”; Bakara Suresi'nin 274. ayetinde “Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarf edenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır.”; Nisâ Suresinin 34. ayetinde “Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerine üstün kılması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudur.” denilerek, insanlara mülkiyet hakkı tanındığı belirtilmektedir (kuran.diyadin.gov.tr 26.01.2021).

İslam'da açıkça mülkiyet hakkı tanınmasına rağmen, Osmanlı Devleti, toprakların özel mülkiyeti konusunda kısıtlayıcı bir yaklaşım benimsemiştir. Bunun asıl sebebi, merkezi hükümetin, devletin gücünü korumak ve merkezi hükümete rakip olabilecek kesimlerin güçlenmesini engellemek istemesidir. Buna ek olarak, Osmanlı padişahlarının, ülke topraklarını, kendilerine babadan kalan bir miras olarak görmeleri ve burada yaşayan insanlarla arasına, başka bir otoritenin girmesine müsaade etmek istememeleri de özel mülkiyete yönelik kısıtlayıcı anlayışın benimsenmesine neden olmuştur (Şen ve Türkmenoğlu, 2012: 200). Ancak bu durum, 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi ile değişmiştir. Bu kanun ile birlikte toprakta özel mülkiyet tanınmış, toprak almak ve satmak serbest hale getirilmiştir (Pamuk, 2020: 129).

Son olarak, bilhassa Osmanlı'nın 19. ve 20. yüzyılının mirasını da taşıyarak kurulan Cumhuriyet Dönemi'ne geçmeden önce, Osmanlı Devleti'nin bu yıllarının ifade

edilerek dönemler arası bağlantının daha sağlam hale getirilmesi gerekmektedir. Buna göre, 19. ve 20. yüzyıllarda askeri, ekonomik ve teknolojik anlamda Batı'nın gerisinde kalan, ayrıca, dönemin koşullarının olumsuz etkisiyle bir yıkılma sürecine giren Osmanlı'da nüfusun %75'inden fazlası, köylerde yaşamaktaydı (Şahin, 2012: 7). Dolayısıyla da ana ekonomik faaliyet tarımdı.

İstatistiki verilerin de bu durumu doğrulayacağı üzere, 1913 sanayi sayımına göre, 10 veya daha fazla işçi çalıştıran sanayi işletmelerinin sayısı 564'tür. 100 veya daha fazla işçi çalıştıran işletme sayısı ise 53'tür. Bu istatistiklere göre, temel sanayi yetersizdir. Ek olarak, GSMH'ye göre de 1907 yılında sanayinin payı %10,1; 1913'te ise %11,5'tir (Doster, 2020: 13).

1914 yılına gelindiğindeyse, Osmanlı'nın ulusal geliri 241 milyon TL olarak tespit edilmiştir. Beklendiği gibi gelirin çoğunluğu tarımdan (%54,2) elde edilmiş, sanayinin oranı %12,4; hizmet sektörünün (bankacılık, ticaret, ulaştırma) oranı ise %33,4 şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrıca bu veriler, Osmanlı'nın sanayileşen ülkelerin gerisinde bir büyüme hızına sahip olduğunu ortaya koymuştur (Şahin, 2012: 8).

Nüfusun %75'inden fazlası tarımla uğraşırken elde edilen gelir %54,2 olmuş fakat nüfusun geri kalan %25'ini hizmet sektörü ile paylaşan sanayinin elde ettiği gelir ise %12,4 olmuştur. Buradan çıkan sonuç, sanayinin getirisinin daha fazla olduğu ve daha fazla gelir elde edildiğidir. İleride de bahsedileceği gibi, cumhuriyeti kuran kadrolar da bunun farkında olduklarından, devletin kalkınması için sanayileşmeye önem veren bir politikanın gerekli olduğu görüşünü savunmuşlardır. Dolayısıyla devletin ekonomide aldığı rol de bu görüşün etrafında şekillenmiştir.

Osmanlı döneminden cumhuriyet dönemine kalan zorlu miras sadece ekonomik alanı değil, aynı zamanda siyasi alanı da kapsamaktadır. Osmanlı Devleti'nin son dönemi savaşlarla geçmiştir. 1911 yılında Trablusgarp Savaşı ve 1912-1913 yılında Balkan Savaşları yapılmış, bu savaşlar sonucunda bazı topraklar kaybedilmiştir. 1914 yılında ise I. Dünya Savaşı başlamış ve bu savaş 1918 yılında Osmanlı Devleti ve müttefiklerinin yenilgisiyle sonuçlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti ve İngiltere (İngiltere ve müttefikleri adına) arasında Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır.

Ateşkes, 30 Ekim 1918 tarihinde, Limni Adası'na bağlı Mudros Limanı'nda, Agamemnon Gemisi'nde imzalanmıştır. İngiltere ve müttefikleri adına Amiral Arthur

Calthorpe, Osmanlı adına ise Rauf Bey, dışişleri müsteşarı Reşad Hikmet ve Yarbay Sadullah antlaşmayı imzalamıştır (blog.nationalarchives.gov.uk/milestones-peace-armistice-mudros 29.01.2021).

Antlaşma 25 maddeden oluşmaktadır. Osmanlı'nın topraklarını, ordusunu ilgilendiren maddelerle birlikte, çalışma açısından daha önemli olan, ekonomiye yönelik maddeler de bulunmaktadır. 8. madde Osmanlı Devleti'ne ait liman ve demiryollarının İtilaf devletlerinin kullanımına açılmıştır. 14. madde ise Osmanlı Devleti'nin kömür ve petrol kaynaklarının ihracını sınırlandırmıştır (Erim, 1953: 521-522).

Mondros Ateşkes Anlaşmasından sonra, 10 Ağustos 1920 tarihinde, Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya) arasında "Sevr Antlaşması" imzalanmıştır. Bu antlaşmanın ekonomiye ilgilendiren bazı maddelerine bakılacak olursa, 231. maddede, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın birer temsilcisi ile Osmanlı Devleti'nden danışma oyu bulunan bir kişinin yer alacağı, maliye komisyonu kurulacağı belirtilmiştir. 232. maddede, bu komisyonun bütçe üzerinde son yetkili olacağı ve komisyon onayından geçmedikçe bütçenin yürürlüğe giremeyeceği kararlaştırılmıştır. 233. maddede ise, komisyonun para sürümünü düzenlemede de görevli olduğu ifade edilmiştir (sam.baskent.edu.tr/belge/Sevr_TR.pdf 30.01.2021).

Yukarıdaki mali hükümlere ek olarak, Sevr Antlaşması'nın bazı ekonomik hükümleri ele alınacak olursa, madde 261, kapitülasyonların hem genişletileceğini hem de daha önceden kapitülasyonlardan yararlanmayan ancak daha sonra İtilaf Devletleri'ne katılan devletlere de açılacağını kabul etmiştir. 268. maddede ise, Osmanlı Hükümeti'nin uluslararası ticarete girişmesi durumunda hiçbir egemenlik hakkı olmayacağı belirtilmiştir (sam.baskent.edu.tr/belge/Sevr_TR.pdf 30.01.2021).

Bu bölümde ifade edilen ve Osmanlı'dan Cumhuriyete aktarılan, bütün ekonomik ve siyasi miras, Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan ekonomik politikaların belirlenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı'nın son döneminde gündeme gelen, Cumhuriyet Dönemi'nin önemli bir bölümünde de dikkate alınan, ekonomiye yönelik milli yaklaşımlar, bu tip olumsuz tecrübelerle dayanmıştır. İngiliz Ulusal Arşivleri de (blog.nationalarchives.gov.uk/milestones-peace-armistice-mudros 30.01.2021) bu ifadeyi doğrulamakta ve Sevr Antlaşması gibi antlaşmaların Türk milliyetçiliğini benimseyen hareketleri güçlendirdiğini belirtmektedir.

4.2. 1923-1950 Dönemi

Yukarıda, Cumhuriyet Dönemi öncesindeki siyasi ve ekonomik geçmişten, bu geçmişin sonraki dönemleri etkilemesi nedeniyle bahsedilmiştir. Bu bölümden itibaren ise 1923-1950 dönemine geçilecektir. Söz konusu dönemin 1920'li yılları, genellikle liberal dönem olarak adlandırılmaktadır. Ancak 1920'li yılları tam anlamıyla liberalizmin geçerli olduğu dönem olarak adlandırmak doğru değildir. Çünkü devletin bu dönemde özel sektöre bazı müdahaleleri olmuştur. Bazı kesimler bu müdahalelerden yararlanırken, diğer kesimler ise eşit rekabet koşullarını bozucu bu müdahalelerden olumsuz etkilenmiştir (Boratav, 2006: 29-30). Özel sektörün ön planda tutulduğu fakat devletin de yer yer ekonomiye müdahil olduğu bu sistemin temeli İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya konmuştur.

1922 yılında İktisat Bakanlığı, illere bir genelge yollamış, İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanacağını ve bu kongre için hazırlıklar yapılması gerektiğini bildirmiştir. Kongreye katılacak delegelerin seçilmesi ise mesleki temsil esasına göre yapılmıştır. İlk başta altı kategoride temsil edilecek kesimler, daha sonra dörde indirilmiştir. Bunlar: işçi, tüccar, çiftçi ve sanayicidir (Boratav, 2006: 39).

Planlanan kongre, 17 Şubat 1923'te İzmir'de düzenlenmiş, burada ekonomide izlenecek politikalar ve alınacak roller belirlenmiştir. Belirlenen politikalar kongrenin sonunda oy birliği ile kabul edilmiş ve Misak-ı İktisadi olarak adlandırılmıştır (Karaman, 2020: 74).

Kongre'ye katılan çiftçiler, aşar vergisi ve tütün tekellerinin kaldırılmasını, kredi kullanma imkânlarının artırılmasını talep etmiştir. Sanayiciler, gümrük yoluyla yerli sanayinin korunmasını, makine ve araç ithalinde kolaylıklar sağlanmasını istemişlerdir. Tüccarlar, gelir vergisinde kolaylık, döviz ve borsa işlemlerinin düzenlenmesi ve tekellerin kaldırılmasını talep etmişlerdir. İşçiler ise, günlük çalışma saatlerinin 8 saat olması, sosyal güvenlik ile ilgili haklarda geliştirmeler, 1 Mayıs'ın işçi bayramı olarak belirlenmesi gibi konularda talepte bulunmuşlardır (Eğilmez, 2020: 194).

Kongre sonunda kabul edilen bazı maddelere bakılacak olursa, 4. maddede, Türk halkının, tükettiği ürünleri olabildiğince kendisinin üretmesi gerektiği belirtilmiştir. Madde 9'da, Türklerin bazı koşullar sağlandığı sürece, yabancı sermayeye karşı olmadığı kabul edilmiştir. Bu şartlar ise, dine, milliyete, toprağa ve kurumlara düşman

olunmamasıdır. Eğer yabancı sermaye Türkiye sınırları içerisinde kanunlara uygun davranmazsa, bunlarla herhangi bir ekonomik ilişki kurulmayacaktır. 10. maddedeysse, Türklerin serbestçe çalışmayı sevdiği ve işlerinde inhisar (tekel) istemeyeceği ifade edilmiştir (Şahinkaya, 2020: 227-228).

Kongrede alınan kararlar incelendiğinde, 4. madde, ithal ikameciliğe, yerli üretime önem verileceğini ortaya koymaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, geçmiş deneyimler, bu dönemin ve sonraki dönemlerin ekonomik politikalarını etkilemiştir. Geçmişte ithal ürünlerin piyasayı ele geçirmesi, ekonomik gelişmeyi baltaması gibi durumlar unutulmamış ve Misak-ı İktisadi’de kendine yer bulmuştur. 9. madde, geçmişte kapitülasyonlar aracılığıyla elde edilen ayrıcalıkların, yabancılar tarafından suiistimal edilmesini ve ekonomiye zarar vermesini hatırlatmaktadır. Madde 10’da ise, daha önce de ifade edildiği gibi, dönemin liberal özelliğine atıfta bulunurcasına, serbest piyasaya değinilmiştir.

Kongrede, bunlara ek olarak, şahsi teşebbüslerin desteklenmesi, yatırımcılara kredi sağlamak için bankaların kurulması, önemli tesislerin millileştirilmesi, sanayiye teşvik etmek üzere bazı kanunların çıkarılması, gümrük tarifelerinin milli sanayinin kalkınmasını sağlayacak şekilde düzenlenmesi gibi kararlar alınmıştır (Karaman, 2020: 74).

Ancak gümrük tarifelerinin düzenlenmesi için 1929 yılını beklemek gerekmiştir. Çünkü 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Ticaret Mukavelesi’nin 1. maddesine göre, gümrükte uygulanacak politikaların, 1929 yılına kadar, 1 Eylül 1916’da geçerli olan tarifelere göre belirleneceği kabul edilmiştir (www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf 31.01.2021). Dönemin maliye bakanı Şükrü Saraçoğlu da, 1929 yılında Lozan’ın gümrük tarifelerine yönelik maddelerinin süresinin dolması dolayısıyla, yeni kanunun çıkarılacağını belirtmiştir (Nadi, Yunus, “Gümrük Tarifesi”, Cumhuriyet, 20.02.1929).

Eğilmez’e göre (2020: 194) ise, Kongre’de alınan kararların en önemlileri, yerli üretimin teşvik edilmesi, lüks ithalattan kaçınılması, teşebbüs ve çalışma özgürlüğü, tekelciliğe izin verilmemesi, kanunlara uymak ve ekonomiye katkı sunmak şartıyla yabancı sermayeye izin verilmesini içerenlerdir. Dönemin iktisat vekili Mahmut Esat Bozkurt da Kongre’de yaptığı konuşmayla bu kararları doğrulamaktadır. Bozkurt’a göre,

Türkiye’de uygulanacak ekonomik politika, mevcut hiçbir yaklaşıma mensup değildir. Ne liberalizmdeki “bırakınız yapsınlar” düşüncesine, ne de sosyalizme ya da komünizme mensuptur. Türkiye’nin uygulayacağı politika yeni bir politikadır. Bozkurt, bu yaklaşımı “Yeni Türkiye İktisat Mektebi” olarak adlandırmıştır. Yeni Türkiye’de karma bir ekonomik sistem uygulanacağını, teşebbüsün kısmen devlete, kısmen de bireysel girişime dayanacağını, çünkü ülkenin ekonomik durumunun böyle bir uygulamayı zorunlu kıldığını belirtmiştir (Şahinkaya, 2020: 222-223).

Alınan kararlar ve yapılan açıklamalara göre, Cumhuriyet Dönemi’nin 1920’li yıllarının liberal anlayışa yakın, bireysel girişimlere izin veren ancak kısmen devlet müdahalesinin de bulunduğu bir ekonomik politikayla yönetileceği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda millileştirmeden bahsedilmesi, başkalarının belirlediği değil Türkiye’ye has bir ekonomik yaklaşımın uygulanacağını ifade edilmesi, ekonomide milli bir politika izleneceğini ortaya koymaktadır. Bu milli ekonomi politikasında, devlete özel sektörle birlikte faaliyet göstereceği bir rol biçilmiştir.

Cumhuriyeti kuran kadronun başında olan Atatürk, ekonominin devletin en öncelikli meselelerinden biri olduğunu, 1923 yılının Ocak ayında “Türkiye Devleti, devlet-i iktisadiye olacaktır” sözüyle ifade etmiştir. İzmir İktisat Kongresi’nin açılışında da, ekonominin önemine değinerek, siyasi ve askeri zaferlerin, ekonomik zaferlerle taçlandırılmadığı zaman kalıcı olamayacağını belirtmiştir. Ekonomiye yönelik milli hislerini ise, iktisadi egemenliğimizi sağlamamamız zorunludur diyerek ortaya koymuştur (Şahin, 2012: 30). Daha öncede ifade edildiği gibi, Osmanlı Dönemi’nde ekonomik anlamda yaşanan olumsuzluklar hafızalardan silinmemiş ve devletin Cumhuriyet Döneminde ekonomide nasıl davranacağı bu hatıralardan önemli oranda etkilenmiştir.

Ekonomiye ciddi bir önem atfeden ve Cumhuriyet’i kuran kadrolar, ekonomi içerisinde ise, en çok sanayileşmeye önem vermekteydi. Onlara göre, elbette ekonominin tüm kesimlerindeki gelişme değerlidir ancak en önem verilen konu, sanayileşme sağlanmadan ekonomik anlamda gelişmenin sağlanamayacağı düşüncesidir. Bu kadroya göre, sadece tarımsal ve madeni hammaddelerin üretilmesi ve sanayi konusunda geri kalınması, ülkenin Osmanlı dönemindeki gibi ekonomik olarak çok ağır sonuçlarla

karşılaşmasına neden olabilirdi. Bu sebeple, Atatürk sanayileşmenin vatan savunması kadar önemli olduğunu belirtmiştir (Şahin, 2012: 30-31).

Devlet, dönemin ilk senelerinde, sanayiye verdiği önem ve ekonomide milli yaklaşımı esas alması nedeniyle, 1924 yılında Ergani Bakır ve Zonguldak Kömür, 1925 yılında ise, Tütün (Reji) işletmelerini devletleştirmiştir (Kayra, 2020: 125). Ancak ifade edildiği gibi, özel sektör yine de serbestçe faaliyet gösterebilmektedir.

Devlet bu dönemde sadece bazı işletmeleri devletleştirmekle kalmamış, aynı zamanda, Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi, devlet eliyle bir Türk burjuvazisi ve sanayicisi oluşturmayı da hedeflemiştir. Ziya Gökalp'in de belirttiği gibi, Müslüman-Türk bir girişimci kesimin oluşturulması ve sanayileşme, milli yaklaşımın esas alındığı bir ekonominin gelişmesi için en önemli unsurlar olarak görülmüştür. Çünkü Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik olumsuzluklar göz önünde tutulmuş, yabancıların Türk ekonomisine bir kez daha zarar vermemesi için böyle bir yöntem benimsenmiştir (Pamuk, 2020: 180).

Devletin böyle bir yöntemi izlemesinde geçmiş deneyimlerin etkisi olduğu gibi, ülkedeki nüfusun da bunda belli bir etkisi olmuştur. Yukarıda, Osmanlı toplumunda etnik kökene göre belli bir işbölümünün olduğu ifade edilmişti. Bu işbölümünde sanayi ve ticaretle uğraşanların genelde Müslüman olmayan kesimler olduğu, Türklerin ise genellikle tarım ve askeri alanlarda faaliyet gösterdiği belirtilmişti. Yaşanan savaşlar nedeniyle, toplumdaki nüfusun bu yapısı değişmiş ve gayrimüslim kesimlerin sayısı Cumhuriyet Dönemi'nde ciddi bir biçimde azalmıştır. Ermeni nüfusu 1.500.000'den 100.000'e düşmüştür. Ayrıca 1923 yılında Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan mübadele anlaşması nedeniyle, 1.200.000 Rum Türkiye'den ayrılmıştır. Yunanistan'dan ise 500.000 Türk Anadolu'ya gelmiştir. Böylelikle toplam nüfusun içindeki oranı %20 olan gayrimüslim kesim, 1925 yılında %2'ye düşmüştür (Pamuk, 2020: 173).

Buradan ortaya çıkan sonuca göre, zaten Türkiye'nin devlet eliyle oluşturacağı bir sanayici kesimin Türk olmasından başka bir çaresi yoktur. Sanayi ile ilgilenen asıl kesimler gayrimüslimler olduğundan, bu kesimlerin ülke dışına çıkması aynı zamanda bu ekonomik faaliyete yönelik kültürün de ülkeyi terk etmesi anlamına gelmiştir. Bu nedenle, hâlihazırda geride kalmış bir sanayinin kendiliğinden gelişmesi ve bu kesimlerin

de kendiliğinden oluşmasını beklemek yerine, devlet bu süreci kendi eliyle ilerletme yolunu seçmiştir.

Dönemin ilk yıllarının daha liberal özellikte olduğu, devletin yerli sanayiciyi desteklemek istediği belirtilmiştir. Ancak devletin ekonomideki tercihleri sadece iç koşullara bağlı olmamış, dış koşullar da ekonomide uygulanan politikaları etkileyebilmiştir. Bu süreçte, liberal tarafa daha yakın olan ekonomik anlayışın yerini, 1929 yılından itibaren, dünyada yaşanan ekonomik bunalım nedeniyle, daha korumacı ve müdahaleci bir anlayış almıştır. “Devletçi Sistem” alt başlığında da ifade edildiği gibi, dünyada ortaya çıkan ekonomik bunalım, liberal anlayışın her zaman kusursuz işlemediğini ortaya koymuş, bu nedenle de devletler ekonomilerini iyileştirebilmek için daha korumacı ve müdahaleci yöntemler uygulamaya başlamıştır.

Sovyetler Birliği dışındaki diğer devletler, Keynes’in fikirlerinden etkilenen ekonomik politikaları hayata geçirirken, Türkiye’de ise “devletçilik” adıyla anılan, kendine has olduğu belirtilen, ekonomik sistem hayata geçmeye başlamıştır. Zaten iktisat bakanı M. Esat Bozkurt’un, İzmir İktisat Kongresi’nde yaptığı açıklama, daha o zamandan, Türkiye’de devletin uygulayacağı ekonomik politikaların kendine has olacağını işaretlerini vermiştir. Bozkurt, bu konuya ilişkin “Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerin hiçbirine mensup değiliz” (Şahinkaya, 2020: 222) şeklinde bir açıklama yaparak, ekonomideki anlayışın Türkiye’ye özgü olma yönünü vurgulamıştır.

Bozkurt’tan sonra, 1935 yılında, Atatürk de benzeri bir şekilde devletçi ekonomik anlayışın Türkiye’ye özgü olma niteliğini ifade etmiştir. Atatürk’ün devletçilik tarifine göre, Türkiye’de uygulanan devletçilik, sosyalizmdeki gibi değildir ve Türkiye’nin ihtiyaçlarından doğduğundan Türkiye’ye özgü bir sistemdir. Bu sistemde, bireylerin girişimleri ve bireysel faaliyetler temel olmakla birlikte, milletin ihtiyaçlarını tam anlamıyla karşılamak sadece bireysel teşebbüsle gerçekleştirilemediğinden, ülkenin ekonomisini devletin eline alması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca takip edilen yolun liberalizmden başka bir sistem olduğu da belirtilmiştir (Karacan, Ali Naci, “Atatürk Türk Devletçiliğinin Yüksek İfadesini Tarif Etiler”, Tan, 23.08.1935).

1920’lerde ön planda olan liberal politikalarından, devletçi bir politikaya geçileceğine dair ilk işaretlerden birinin İsmet İnönü tarafından verildiği söylenebilir.

Boratav'a göre (2006: 85), bu konuya yönelik en eski belgelerden biri, İsmet İnönü'nün 12.02.1929 tarihinde yerli malları haftasının açılışı nedeniyle verdiği nutuktur. Bu nutkunda İnönü, milli iktisat için bir takım tedbirlerin ve düzenlemelerin gerekli olduğunu belirterek, devletin ekonominin her alanında aktif rol almasına lüzum olduğunu ifade etmiştir. Kendilerini liberal ve bireyci olarak tanımlayanların da bu zorunluluğu dikkate almalarını istemiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1935 yılı parti programı da devletçi politikaların benimsendiğini ve uygulanacağını belirtmiştir. Bilindiği gibi, 1923-1946 arası dönem, Tek Parti Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde CHP tek başına iktidarda bulunmaktadır. Dolayısıyla, CHP'nin programında kabul edilen maddelerin, devletin ekonomide benimseyeceği yaklaşımı belirleyeceği de açıktır.

CHP 4. Büyük Kurultayında kabul edilen programa göre, Türkiye, ulusçu, halkçı, "devletçi", laik ve devrimci bir cumhuriyet olarak tanımlanmıştır. CHP ise cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, "devletçi", laik ve devrimci bir siyasi parti olarak tanımlanmıştır (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825 15.12.2020). Sırasıyla 3. ve 5. maddede yer alan tanımlar, parti ve devletin, bir bütünün, neredeyse birbiriyle aynı olan iki parçası olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Böylelikle parti programında yer alan maddelerin, aynı zamanda devletin ekonomideki rolünü de etkileyeceği ifade edilebilir.

5. maddenin devamında, bireysel faaliyetler esas olmakla birlikte, ülkeyi kalkındırmak için, gerekli durumlarda, özellikle de ekonomik alanda, devletin doğrudan müdahil olacağı belirtilmiştir. Devlet ekonomik alanda bizzat yapıcı olmakla beraber, şahsi teşebbüslere de yardımcı olmak, yapılan işleri düzenlemek ve denetlemekle de görevlidir. Devletin hangi ekonomik alanda faaliyet göstereceğinin ölçüsü ise, milletin genel ve yüksek çıkarlarıdır. Böyle bir çıkar durumunda devlet özel girişim elinde bulunan bir işi devletleştirme hakkına sahiptir. Devlet özel girişim elinde bulunan böylesi bir işi, girişimcinin uğrayacağı zararı da hesap ederek, belli bir ödeme karşılığında kendi eline alabilecektir. 15. maddede ise, ülkedeki sanayileşmeyi geliştirmek için, devlet ve şahsi teşebbüs tarafından oluşturulan kurumların, bir ana programa uygun şekilde işlemesi kabul edilmiştir. Ayrıca devlete fiyat kontrolünü sağlama görevi de verilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825 15.12.2020).

Siyasi liderler tarafından bahsedilen, “ekonominin kendine has olma durumu” da programda yer alan konulardan biridir. 5. maddenin “C” bölümünde, Türkiye Cumhuriyeti’nin farklı toplumsal sınıfların karşıtlığından değil, işbölümü bakımından çeşitli hizmetlere ayrılmış bir toplumdan meydana geldiği belirtilerek, sosyalizmden farklı bir anlayışın benimsendiği ortaya konmuştur. Devletin bizzat ekonomik faaliyetlerde bulunması ve fiyat mekanizmasına müdahale etmesi ise, devletçi ekonominin liberal anlayıştan farkını göstermiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825 15.12.2020).

Devletçiliğe geçişin nedenlerine bakılacak olursa, öncelikle 1929 Ekonomik Bunalımı’nın bunda en etkili sebeplerden biri olduğu ifade edilebilir. Diğer nedenlere bakılacak olursa, ülkede sermaye birikiminin yetersizliğinin, özel sektörün büyük sanayi yatırımlarına girmesini engellemesi; özel sektörün kârlı bulmadığı alanlarda yatırım yapmak istememesi dolayısıyla, devletin bizzat girişimci olması; SSCB’nin uyguladığı ekonomik politikaların, ekonomik kriz karşısındaki başarısı, bu nedenler arasında sayılabilir (Doster, 2020: 21).

Boratav (2006: 140-142) ise, bunlara ek olarak iktidarı kaybetmeme isteğinden bahsetmiştir. Buna göre, CHP iktidarı, hızlı bir ekonomik kalkınma sürecine girilmediğinde, iktidarın kaybedebileceğini düşündüğünden, bu kalkınma sürecini devletçilik eliyle gerçekleştirebileceğini düşünmüştür. Bu yüzden, devletin doğrudan sanayiye kurarak yatırımlar yapması yoluyla, iktisadi kalkınmayı sağlamak hedeflenmiştir.

İnceleme konusu olan dönemin, devletçi ve müdahaleci uygulamalarına bakılacak olursa, ilkin Merkez Bankası’nın kuruluşu ve yine aynı yıl çıkarılan “Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu”na değinmek gerekir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 1930 yılında kurulmuştur. Banka’nın kurulmasıyla birlikte, Türkiye bundan böyle kendi parasını, kendisi basabilecek ve para politikasını yönlendirebilecek bir kuruma sahip olacaktır (Eğilmez, 2020: 196).

Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu’nun 1. maddesine göre, kambiyo işlerinde spekülasyon yasaklanmıştır. 5. maddede, bankaların ve bankerlerin yabancı paraları karşılık tutarak Türk Lirası üzerine avans yapmaları yasaklanmıştır. 10. maddede, imtiyazlı ve sermayesinde devlet ortaklığı bulunan şirketlerin mevduatını ancak

sermayesi Türk parası olan bankalarda bulundurabileceği belirtilmiştir. 11. maddede ise, Maliye Bakanlığı'nın belirlediği durumlar haricinde döviz tedariki yasaklanmıştır (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1435.pdf 05.02.2021). Böylelikle devletin piyasalardaki denetimi artmış ve döviz, kambiyo gibi alanlarda yapılacak işlemlerde devletin müdahale alanı genişlemiştir.

1933 yılına gelindiğinde, devlet eliyle sanayiye geliştirme hedefine uygun olarak, sanayi ve bankacılık işleriyle ilgilenecek, merkezi Ankara'da bulunan, "Sümerbank" adlı bir banka kurulmuştur. Sümerbank Kanunu'nun 2. maddesinde, Banka'nın faaliyet göstereceği alanların başlıcaları belirtilmiştir. Buna göre, ilk olarak, Sümerbank, Devlet Sanayi Ofisi'nden devralacağı fabrikaları işletecek ve özel sanayi kuruluşlarındaki Devlet ortaklığı hisselerini idare edecektir. İkinci olarak, devlet sermayesi ile kurulacak sanayi kuruluşlarının etüt ve projelerini hazırlamak, bunları kurmak ve idare etmekle görevlendirilmiştir. Üçüncü olarak, kurulması ülke için ekonomik yarar getirecek sanayi kuruluşlarına, sermayesinin imkanları dahilinde ortak olacak ya da yardım edecektir. Dördüncü olarak, ülkeye ve kendi fabrikalarına gerekli olan usta ve işçileri yetiştirmek için okullar açacak ve mühendisler yetiştirecektir. Beşinci olarak, sanayi kuruluşlarına kredi sağlayacaktır. Altıncı olarak ise, milli sanayinin gelişmesi için gerekli tedbirleri alacaktır (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2424.pdf 05.02.2021).

Sümerbank Kanunu'nun söz konusu kısımları incelendiğinde, kanunun, devletçi politikalarla uyumlu olduğu görülecektir. Bu politikalara uygun olarak, devletin bizzat sanayi kuruluşları kurması, var olan sanayi kuruluşlarına ortak olabilmesi veya yardım edebilmesi öngörülmektedir. Böylelikle devlet, ekonomik alanda, özel sektörle birlikte faaliyet gösterebilecek ve sanayi alanındaki kalkınmayı kendi eliyle sağlayabilecektir. Bunlara ek olarak, devletin ekonomide uygulayacağı politikaların ve yapacağı müdahalelerin belli bir plan dâhilinde belirlenmesi için bir sanayi planının hazırlanması kararlaştırılmıştır. Bunda, Sovyetler Birliği'ndeki planlı ekonomi modeline dayanan uygulamaların, ekonomik kriz karşısındaki başarısı da etkili olmuştur.

1932 yılında, Sovyetler Birliği'nden bir heyet Türkiye'ye davet edilmiş ve sanayi planına temel olacak çalışmaları gerçekleştirmiştir. Türkiye'ye gelen heyetin başında bulunan Profesör Orlof, heyette bulunan uzmanların Rusya'da beş senelik sanayi planlarının hazırlanmasında çalıştığını, Türkiye'ye de sanayileşmeyi sağlayacak böylesi

bir planın hazırlanması için davet edildiklerini belirtmiştir (Boratav, 2006: 158). Heyet, çalışmaları sonucunda bir rapor hazırlamış ve hükümete sunmuştur.

1934 yılında ise, bu rapora da dikkat edilerek, Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı yürürlüğe konmuştur. Bu plana göre, temel ihtiyaç maddelerinin yurtiçinden karşılanması amaçlanmıştır. Plan dâhilinde dokuma, maden, selüloz, seramik ve kimya olmak üzere, 5 sanayi kesimi belirlenmiş ve bu alanlarda fabrikalar kurulması kararlaştırılmıştır. Bu alanlarda yatırım yapmak için 44 milyon TL kaynak ayrılmıştır (Yücel, 2014: 27).

1930'lu yıllarda devletleştirilen kuruluşlara bakılacak olursa, bunlar, 1932 yılında İzmir Rıhtım, 1933'te Telgraf, 1934 yılında İstanbul Tramvay ve İstanbul Dokları-Antrepoları, 1935'te İzmir Havagazı, 1936 yılında İstanbul Telefon, İstanbul Radyo ve Ereğli Kömür, 1937'de Kozlu Kömür, 1938 yılında İzmir Telefon, Üsküdar Su ve Murgul Bakır İşletmeleri'dir (Kayra, 2020: 125). Söz konusu dönemde, burada bahsedilenlerin dışında da bir takım devletçi uygulamalar hayata geçmiştir. Bütün bu uygulamaların ortak noktası, devletin ekonomiye müdahalesini ve ekonomide aktif bir aktör olarak rol almasını içermesidir. Buna göre, devlet ekonomide özel sektörle birlikte faaliyet gösterecek ancak özel sektörün faaliyetleri de devlet tarafından denetlenebilecek ve kısıtlanabilecektir. Çünkü ekonomik kalkınmanın devlet müdahalesi olmadan gerçekleştirilemeyeceği görüşü hâkimdir. Ayrıca geçmiş deneyimlerden dolayı, ekonomide devletçiliğin yanında, milli bir yaklaşım da etkilidir. Bu nedenle yerli üretime, Türk sanayicisi ve tüccarının geliştirilmesine önem verilmiştir.

Bu dönemde uygulanan devletçi politikaların beklendiği gibi başarılı olup olmadığını inceleyebilmek için kişi başına düşen GSYH'nin (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla), Türkiye ve diğer ülkeler bakımından karşılaştırılması gerekmektedir. Tablo 1'de bu veriler, Groningen Üniversitesi'nde yer alan "Maddison Project Database (MPD)" verilerine dayanarak gösterilmiştir.

Tablo 1. Ülkelere göre 1929-1939 Yılı Kişi Başı GSYH

Ülke	1929 yılı kişi başı GSYH (\$)	1939 yılı kişi başı GSYH (\$)	Değişim (Yüzde)
Türkiye	1931	2888	+45,55
Amerika Birleşik Devletleri	10543	10459	-0,8
Birleşik Krallık	8601	9788	+13,8

Kaynak: (www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018 06.02.2021)

Bu verilere göre, Türkiye'nin uyguladığı devletçi politikaların önemli bir başarı getirdiğini ve diğer ülkelere göre daha yüksek bir artış oranı gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Hatta Amerika Birleşik Devletleri örneğinde görüldüğü üzere, bu dönemde bazı ülkelerde bir azalış dahi meydana gelmesine rağmen, Türkiye Buhran sürecini daha başarılı bir şekilde atlattır.

Devletçi politikalar, devleti ekonomide üreten ve yatırım yapan bir aktör olarak ön plana çıkarmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın yürürlüğe girmesi, bazı kuruluşların devletleştirilmesi, bazı kuruluşların da devlet tarafından kurulmasıyla birlikte, devlet, çelik, demir, tekstil, çimento, madencilik gibi alanlarda önde gelmeye başlamıştır. 1930'lu yılların sonuna doğru İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı da hazırlanmış ancak uygulanması, II. Dünya Savaşı (1939-1945) nedeniyle sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2020: 188-189).

Bu bölümde, devletçiliğin anayasaya girişine de değinmek gerekmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, CHP programında, Türkiye'nin devletçi bir yapıda olduğu ifade edilmişti. Programda yer alan bu ilke, CHP'nin diğer ilkeleriyle beraber, 1937 yılında anayasaya da geçmiştir. Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair 3115 No'lu Kanun'da, Türkiye Devleti'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, "devletçi", laik ve inkılapçı olduğu belirtilerek (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf 08.02.2021), devletin ekonomideki rolüne anayasal bir nitelik de kazandırılmıştır.

1940'lı yıllara gelindiğinde, hem ulusal hem de uluslararası anlamda, bazı tarihi olayların ve değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Önceki on yılın sonunda başlayan II. Dünya Savaşı, 1940'ların ilk yarısı boyunca devam etmiştir. Dolayısıyla, dünya çapında, savaşa doğrudan katılın ya da katılmasın, çoğu devlet, ekonominin işleyişini ve ekonomideki rolleri belirlerken savaş koşullarını dikkate alarak davranmıştır.

Savaş koşullarının etkisindeki Türkiye'de, devletin ekonomiye yönelik politikalarına bakılacak olursa, ilk göze çarpan özellik II. Dünya Savaşı'nın yansımalarıdır. Türkiye, savaş yıllarında tarafsızlık politikası izlediği de, olası tehditlere karşı bir önlem olması amacıyla, silahlı bir tarafsızlık politikası takip etmiştir. İzlenen bu silahlı tarafsızlık politikası, ülkeyi savaşa doğrudan katılmanın zararlı etkilerinden korumuş olsa da savaş ekonomisinin dışında tutamamıştır. Bir taraftan büyük bir ordunun ihtiyaçlarının karşılanması, diğer taraftan, 1930'lu yıllarda, devletin uygulamış olduğu müdahaleci politikaların etkisiyle düşmüş olan ithalatın, iki yıl içinde %50 azalması, Türkiye'ye zorlu bir dönem yaşatmıştır. II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan zorluklar, I. Dünya Savaşı'ndakine benzese de, Türkiye'nin hem savaşa doğrudan katılmaması hem de iki savaş arasındaki dönemde altyapısını güçlendirmiş olması nedeniyle, bu dönemde savaşın etkileri daha sınırlı kalmıştır (Pamuk, 2020: 199).

Türkiye'nin savaş ekonomisi koşullarında yaşamasının nedenlerine bakılacak olursa, ilki, Türkiye'nin seferberlik durumuna geçmesidir. İkincisi, aktif nüfusun önemli bir bölümünün silahlı hizmete alınmasıdır. Bunun sonucunda, hem savunma harcamaları artmış, hem de aktif nüfusun iş yaşamına katılamaması nedeniyle gelirler azalmıştır. Üçüncüsü, yukarıda da belirtildiği gibi ithalatın azalmasıdır. İthalat, 1938 yılında 120 milyon dolarken, 1940 ve 1941 yıllarında 55 milyon dolar civarına gerilemiştir. Bu düşüş sonucunda, ülkede birçok malda darlık meydana gelmiş ve iç üretim bundan etkilenmiştir (Boratav, 2006: 287-288).

II. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, ekonominin nasıl yönetileceği önceden yeterli düzeyde planlanmadığı için, devletin bu konuda geliştirmiş olduğu temel çerçeve, 1940 yılında çıkarılan "Milli Korunma Kanunu" olmuştur. Devlet, bu kanunla birlikte, üretim ve tüketim üzerindeki denetimini, kontrolünü ve yasakları artırmıştır (Şahin, 2012: 82).

18.01.1940 tarihinde kabul edilen, 3780 No'lu Milli Korunma Kanunu'nun 1. maddesi, kanunun amacının, olağanüstü durumlarda devleti ekonomik yönden ve milli savunma açısından güçlendirmek olduğunu belirtmiştir. Olağanüstü durumlar ise, üç başlık altında sayılmıştır. Bunlar: genel ya da kısmi seferberlik, devletin bir savaşa girmesi ihtimali, Türkiye'yi ilgilendiren yabancı devletler arasındaki savaş durumudur. 7. maddeye göre, hükümete, halkın ve milli savunmanın gereksinimlerini karşılamak için gerekli durumlarda sanayi ve maden kuruluşlarını kontrol edebilme yetkisi verilmiştir. 11. maddede, hükümetin, sanayi ve maden kuruluşları tarafından üretilen ürünleri belli bir maliyeti ve kârı göz önünde tutarak alabileceği, bu malların hükümete teslim edilmesinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. 14. madde, hükümete maddelerin ve yardımcı malzemelerin belli ellerde toplanarak, savunmanın ve halkın zor duruma düşmesinin engellenmesi amacıyla, değeri karşılığında el koyma yetkisi vermiştir. 20. ve 24. maddelerde ise, hükümetin ithalatı ve ihracatı sınırlayabileceği belirtilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4417.pdf 10.02.2021).

Eğilmez'e göre (2020: 197), Milli Korunma Kanunu aynı zamanda devletçiliği ekonomi siyasetinin temeline iyice hâkim kılmayı amaçlayan bir ceza kanunu niteliği de taşımaktadır. Kanun'da Eğilmez'in bu düşüncesini destekleyen, beşinci fasıl altında yer alan ceza hükümleri mevcuttur. Bu ceza hükümlerine göre, MKK'ye uymayanların, para cezası, hapis cezası ve geçici sürgün cezası alabilecekleri belirtilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4417.pdf 10.02.2021).

Kanun metninde geçen ifadeler ek olarak, başbakan Dr. Refik Saydam da hükümetin Kanun hakkındaki düşüncelerini ifade etmiş, Kanun'un hızlıca uygulamaya geçmesinin zorunlu olduğunu belirtmiştir. Saydam'a göre, dış iktisadi kuruluşların ülke içinde yaptığı vurgunculuğun etkileriyle mücadele etmek için bu kanunun uygulanması gereklidir. Saydam, kanun uygulanırken, vatandaşın normal hayatının devam etmesi ve kazancının zarar görmemesi için gerekli gayretin gösterileceğini söylemiştir. Kanunun amacının ise, Türk vatandaşının sıkıntı çekmemesi ve savunma kuvvetlerinin olağanüstü hallerde en iyi şekilde idare edilmesi olduğu belirtilmiştir (Son Telgraf, 19.01.1940). Başbakan Saydam, her ne kadar normal hayatın devam etmesi ve kazançların zarar görmemesinin sağlanması konularında gerekli dikkatin gösterileceğini ifade etse de, bu kanunun bireysel girişimi ve özel sektörü sınırlandırdığı, devlete ekonomide daha geniş bir alan bıraktığı açıktır. Sürekli olarak savunma, savaş ve olağanüstü durumlardan

bahsedilmesi ise, yukarıda da belirtildiği gibi, savaş koşullarının ekonomideki etkisini ortaya koymaktadır. Savaş döneminin etkisiyle, geçmiş dönemlerden de alışılmış olduğu gibi, ekonomiye yönelik milli yaklaşımın daha güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Boratav (2006: 326) bunlara ek olarak, devletleştirme, fiyat tespiti, ticaret sınırlaması gibi konulara değinerek, bu kanunla birlikte devletin ekonomideki rolünün arttığını ortaya koymuştur. Âtıl haldeki işletmelerin yeniden üretime başlatılması için devletin yardımcı olmasının öngörülmesi ise, ihsan dağıtma işlemlerini kolaylaştırmıştır. Devletin ihsan dağıtması ya da bahşetmesi, aslında daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı Dönemi'nden beri süregelen bir durumdur. Osmanlı'nın son dönemlerine kadar yabancılara yönelik olarak gerçekleşen bahşetme durumu, bu dönemden sonra daha çok yerli kesimler için uygulanmıştır. Sonuç olarak, Milli Korunma Kanunu'nun hem devlet müdahalesini içeren politikalara açık olduğu hem de sermayeyi tahakküm altına aldığı söylenebilir.

1942 yılında, 4305 No'lu kanunla "Varlık Vergisi" adında yeni bir vergi getirilmiştir. Kanununun 1. maddesi, bu verginin bir defaya özgü olmak üzere, servet ve kazanç sahiplerinin, olağanüstü kazançları üzerinden alınacağını belirtmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5255.pdf 12.02.2021).

Varlık Vergisi, itiraz hakkı olmayan, komisyonlarda saptanan, temel olarak tüccar, serbest meslek sahipleri, esnaf ve ücretlileri kapsayan olağanüstü bir vergidir. Kanun metninde herhangi bir ayırım yapılmamış olsa da, fiili durumda, komisyonlar azınlıklardan çok daha yüksek miktarda vergi talep etmiştir. (Pamuk, 2020: 201). Azınlıklar bu dönemde önemli miktarda sermaye birikimi sağlamıştır. Devlet bu olağanüstü kazançları vergilendirmekle, bir taraftan azınlıkların ekonomi üzerindeki etkisini zayıflatmak, milli burjuvaziyi güçlendirmek istemiş, diğer yandan da savunma harcamalarını karşılamak istemiştir (Şahin, 2012: 84). Bu uygulamayla, toplamda 315 milyon TL'lik vergi tahsilatı gerçekleştirilmiş, bu tahsilatın %50'sinden fazlası ise gayrimüslim azınlıklar tarafından ödenmiştir. Gerçekleşen vergi tahsilatı ise, milli gelirin %3,5'ine denk gelmiştir (Pamuk, 2020: 201).

Kanun metninde azınlıklarla ilgili herhangi bir ayırımdan bahsedilmemiştir. Ancak kanunun hazırlık sürecinde azınlıklarla ilgili, "bilhassa ekalliyetlerin (azınlıkların) büyük

servetler iktisap ettikleri” belirtilmiştir. Bunun dışında, Maliye Bakanlığı, mükelleflerle ilgili tahmin cetvelinin dört farklı kategoride toplanmasını istemiştir. Bu gruplar ise M (Müslümanlar), G (Gayrimüslimler), D (Dönmeler) ve E (Ecnebler) olarak belirlenmiştir (Borataş, 2006: 336).

Bu süreçte, bazı mükellefler Varlık Vergisi’nden kurtulmak için çeşitli yollar denemiştir. Emlak ve arazi sahibi bazı mükellefler, kendilerine ait gayrimenkullerin bir kısmını akrabalarına devrederek, ödemeleri gereken vergiden kurtulmaya çalışmıştır. Bu nedenle, Ulus Gazetesi’nde (18.11.1942) yer alan bir habere göre, Tapu Daireleri’ne, bu konuya dikkat etmeleri ile ilgili olarak bir tebliğat gönderilmiş, bu tebliğde Varlık Vergisi mükelleflerinin, sorumluluklarını yerine getirdiklerine dair bir belgeyi Tapu Dairesi’nden almadıkça, gayrimenkul satışı yapamayacakları belirtilmiştir.

Varlık Vergisi Kanunu’nda belirlenen yükümlülüklerini yerine getirmeyenler içinse, 19288 No’lu Kararname çıkarılmış ve kararnamenin 1. maddesinde, bu kişilerin vergi tarh cetvellerinin asıldığı tarihten itibaren bir ay içinde borcunu ödememesi durumunda, çalıştırılacakları belirtilmiştir. 12. maddede, bu mükelleflerin, belirlenmiş iş yerlerinde çalıştırılacağı ve hiçbir mükellefin ikamet adresinin ya da ticari girişiminin bulunduğu il sınırları içinde çalıştırılmayacağı kabul edilmiştir. Mükellefler, çalıştırıldıkları yerde, barınma, yiyecek ve sağlıkla ilgili masraflarını kendileri karşılayacaktır (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5302.pdf 13.02.2021). Bu kapsamda çalıştırılacak 40 kişilik ilk kafiye, 28 Ocak 1943 tarihinde, İstanbul’dan yola çıkmış ve Erzurum treni ile Aşkale’ye gönderilmiştir. Bu tarihte hâlâ borcunu ödemeyen kişi sayısı, yalnızca İstanbul için 36000’dir (İkdam, 28.01.1943).

Varlık Vergisi Kanunu, devletin ekonomiye müdahalesini artıran, tüccarları ve ekonomideki diğer kesimleri baskı altına alan bir kanun olarak, uygulandığı dönemde ekonomik özgürlükleri kısıtlamıştır. Devletin ekonomideki rolünün daha da artmasına neden olan bu kanun, ayrıca, vergi konusunda etnik ya da dini köken temelinde bazı ayrımcılıkları ortaya çıkarmıştır.

Ağır ve Artunç’a göre (2017: 11), Varlık Vergisi Kanunu, Müslümanlar ve gayrimüslimlerin, gelecekte, Türkiye’de bir arada yaşaması konusunda endişelere ve korkuya neden olmuş, bu süreç sonrasında, 30000’in üzerinde Yahudi ve 20000’in üzerinde Ortodoks Rum ülkeyi terk etmiştir. Buna ek olarak, yabancı basında, örneğin 9

Eylül 1943'te yayınlanan The New York Times'te, vergilerin keyfi olduğu ve gayrimüslimlerin işletmelerinin neredeyse haczedildiği yönünde bazı eleştirilere yer verilmiştir.

Ancak yabancı basında bu yönde eleştiriler çıkmasına karşın, Varlık Vergisi Kanunu'na benzer uygulamalar, II. Dünya Savaşı Dönemi'nde, diğer ülkelerde de uygulanmıştır. Savunmaya yönelik harcamaları karşılayabilmek için, çoğu ülke bir defaya özgü olmak üzere, benzeri uygulamalara gitmiştir. Örneğin, İngiltere'de savaşın başlangıcında, vatandaşların kazançları %75 oranında vergiye tabi tutulmuştur. Hatta The New York Times'in yayımlandığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri'nde, yıllık 25000 doları aşan kazançlara el koyulmuştur (Baş, 2006: 81-82). Burada Türkiye'nin farkı, devletin böyle bir uygulamaya giderken, etnik ve dini farklılıkları göz önünde tutmasıdır.

Bu süreçte, devletin ekonomiye müdahalesinin bir diğer örneği ise, 1942'de temel gıda ve diğer tüketim mallarının halka dağıtılması için kurulan Dağıtma Ofisi ve Mahalli Dağıtma Birlikleri'dir (Şahin, 2012: 83). Milli Korunma Kanunu'nun 6. Maddesine göre kurulan Dağıtma Ofisi'nin, halk ve milli savunma ihtiyaçları için, hükümet tarafından belirlenecek görevleri yerine getireceği kabul edilmiştir. Bu görevler, her türlü maddeyi, belirlenmiş usuller çerçevesinde tedarik etmek, satışını yapmak, dağıtmak, görev alanına giren malların fiyatlarını tespit etmek gibi konuları içermektedir (www.resmigazete.gov.tr/- arxiv/5066.pdf 14.02.2021). Buradan da anlaşılacağı üzere, devlet ekonomiye doğrudan müdahale etmekte ve fiyatlar piyasa tarafından değil, devlet tarafından belirlenmektedir.

Devletin piyasaya müdahalesini içeren ve sonraki yıllarda da çokça tartışma konusu olan uygulamalardan biri de “karne ya da kart” uygulamasıdır. Bu uygulamayla, tüketim karnede izin verilen miktarla sınırlanmış, serbest piyasa koşullarından uzaklaşmıştır.

247 Sayılı Karar ile tanzim satışı yapılan yerlerde, ekmek ve ekmeklik hububat tüketimi sınırlanmıştır. Günlük ekmek tüketimi için sınırlar, 7 yaşına kadar olan çocuklarda 187,5 gram, 7 yaşından büyüklerde 375 gram ve ağır işçilerde ise 750 gram olarak belirlenmiştir. Ayrıca, undan sadece ekmek yapılmasına izin verilmiş, ekmek dışındaki diğer unlu mamullerin yapılması ve satılması yasaklanmıştır

(www.resmigazete.gov.tr/-arsiv/5010.pdf 14.02.2021). Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan bir tamimde ise, müdahalenin yalnızca tüketimi kapsamadığı, aynı zamanda üretimi de kapsadığı görülmektedir. Buna göre, halkın elinde ihtiyacından fazla bulunan buğday, mısır vb. unların, el konma mevzuuna alındığı belirtilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/-5033.pdf 14.02.2021).

Devletin ekonomideki rolünün ve müdahalesinin artışı, bazı dönemlerde ya da koşullarda, yukarıda Tablo 1’de de gösterildiği gibi, faydalı olabilmekteyken, bazen de adaletsizliklere yol açabilmektedir. Örnek olarak, jandarma eşliğinde köylüden devlet payını toplamaya gelen devlet görevlilerinin, bu köylerdeki zengin çiftçilerin ve CHP ileri gelenlerinin evlerinde kalması gösterilebilir. Hasat yerine gidildiğinde bu vatandaşlar kayırılmış, asıl yükü küçük ve orta çaptaki üreticiler çekmiştir (Pamuk, 2020: 206).

Devletin ekonomideki rolünün artmasının yol açtığı bir diğer olumsuz durum ise, maliyet artışıdır. Devlet, karne uygulamasını başlatabilmek için, öncelikle karnelerin Damga Matbaası’nda basılmasına ihtiyaç duymuştur. Sonra ise, bu karnelerin her aile reisine dağıtılması gerekmiştir (Ulus, 18.01.1942). Bütün bu süreç de, daha önce ifade edildiği gibi, maliyetleri artırmıştır. Ancak, bu uygulamaların savaş döneminde gerçekleştiği ve birçok devletin de savaş koşulları nedeniyle benzeri uygulamalara gittiği akılda tutulmalıdır.

II. Dünya Savaşı’nın sonucunda, İngiltere ve ABD (Müttefik Devletler) gibi daha liberal bir yapıya sahip devletler galip gelmiş, Almanya ve İtalya (Mihver Devletler) gibi baskıcı, müdahaleci devletler ise, savaşı kaybetmiştir. Bu durum, sadece müttefiklerin savaşta zafer kazanması anlamına gelmemiş, aynı zamanda dünya ekonomisi ve siyasetini de etkilemiştir.

Örneğin Huntington (1993: 40-41), II. Dünya Savaşı sonrasında, bir demokratikleşme dalgası başladığını savunmuştur. Buna göre, bazı ülkeler daha otoriter bir sistemden, daha demokratik bir sisteme geçmiştir. II. Dünya Savaşı’nın bitmesi ile başlayan demokrasi dalgası, asıl olarak siyasi ve askeri faktörlerden etkilenmiştir. Bu dönemde demokrasiye geçen ülkeler üç kategoriye ayrılabilir. Birincisi, Savaş’ı kazanan Batılı Müttefiklerin, bazı ülkeleri demokrasiye geçmeye zorlamasıdır. Bu ülkelere örnek olarak, Almanya, İtalya ve Japonya gibi devletler gösterilebilir. İkinci kategoride, Batılı Müttefiklerin savaşı kazanması sonucu, demokrasiye yönelen ülkeler bulunmaktadır.

Bunlar: Türkiye, Yunanistan, Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerdir. Üçüncü kategoride ise, savaş dolayısıyla zayıflayan Batılı devletlerin kolonilerinde yükselen milliyetçilik akımları sonucunda kurulan yeni devletler bulunmaktadır. Bu devletler, demokrasi olarak kurulmuş ve demokratik olarak anılan ülkelerin sayısı giderek artmıştır.

II. Dünya Savaşı, siyasi alanda, liberal ve demokratik Batılı devletlerin zaferi olduğundan, dünyada bir demokratikleşme dalgasını tetiklemesinin yanı sıra, bu devletlerin ekonomik sisteminin de dünyada popüler hale gelmesini sağlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye de dünyadaki bu değişimden etkilenmiştir. Türkiye'yi Batı'ya daha da yakınlaştıran olay ise, SSCB'nin, Türkiye'den toprak olarak Kars ve Ardahan'ı istemesi, buna ek olarak Boğazlardan üs talep etmesidir (Uzman, 2018: 122).

Dışarıda bu gelişmeler yaşanırken, Türkiye'de de devletin özellikle savaş döneminde artan müdahaleleri ve dünyadaki genel eğilim, ülkede siyasi ve ekonomik anlamda değişiklik taleplerini artırmış ve cesaretlendirmiştir. 1930'lardan itibaren, dünyada yaşanan ekonomik bunalımın da önemli etkisiyle, Türkiye'de devletçi politikalara geçilmiş, ardından dünyanın bu kez bir savaşla karşı karşıya olması ve savaş ortamının kendine has koşulları nedeniyle, devletin müdahaleleri giderek artmıştır. Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, dış ticaretin kısıtlanması, fiyatların serbest piyasa tarafından değil, devlet tarafından belirlenmesi gibi müdahaleler, toplumun büyük bir kesimi için memnuniyetsizliklere sebep olmuştur.

Uygulanmakta olan müdahaleci politikalara asıl tepki, 1945 yılında kabul edilen, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan kaynaklanmıştır. 4753 No'lu bu kanunun amaçları arasında, arazisi olmayan ya da yetmeyen çiftçileri, çiftçilik yapmak isteyenleri geçimlerini sağlayacak araziye sahip kılmak, yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak bulunmaktadır. Dağıtılacak arazi ise, devletin mülkiyetinde bulunan ve kamu işlerinde kullanılmayan arazi, orta malı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olan kısmı, sahibi bulunmayan arazi vb. ile kamulaştırılacak arazilerden belirlenecektir. Kamulaştırılacak özel arazilerin de 5 bin dönümü geçen bölümlerinin kamulaştırılacağı kabul edilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arşiv/6032.pdf 17.02.2021).

Bu kanun Meclis'te görüşülürken, birçok tartışma da yaşanmıştır. Meclis'te tek parti olmasına rağmen, kanuna muhalefet ciddi olmuştur. Örneğin Seyhan Milletvekili A. Cavit Oral, bu kanunun toptancı bir zihniyetle hazırlandığını ve bağınaz bir müdahalecilik

sistemine yol açacağını söylemiştir. Mersin Milletvekili Refik Koraltan, bir kişinin şahsi emekleriyle elde ettiği mülkünün bir kısmını elinden almanın, onu bir deprem etkisi gibi sarsacağını ifade etmiştir. Sahip olduğu geniş topraklar nedeniyle, toprak ağası diye de anılan, Aydın Milletvekili Adnan Menderes ise, kanunu nasyonal sosyalist bir uygulama olarak nitelendirmiş ve eleştirmiştir (Aydın, 2018: 366-372).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile aynı yılda yapılan 1946 bütçe görüşmeleri de söz konusu kanunda olduğu gibi bazı tartışmalarla geçmiştir. Burada da devletin uyguladığı ekonomi politikaları eleştirilmiş, hükümetin uygulayacağı politikaların açıklığa kavuşturulması istenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, Meclis'te tek parti olmasına rağmen, muhalefet giderek artmıştır. Örnek olarak, Zonguldak Milletvekili R. Bartın, devlet sermayeciliğinin sınırlarının belirlenmesi gerektiğini, devletçiliğin hangi boyutlara ulaşacağını ya da hudutlarının nerede olacağını bilinmediğini söylemiştir (Boratav, 2006: 354).

Hem Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na muhalefet eden hem de bütçe aleyhinde oy kullanan Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes, "Dörtlü Takrir" adı verilen bir önergeyi CHP'ye sunmuşlardır. Bu önergede, milli egemenliği sağlayacak tedbirlerin alınması, vatandaşların hak ve özgürlüklerini ilk Teşkilat-ı Esasiye'de olduğu gibi kullanmalarının sağlanması, bütün parti çalışmalarının bu esasa göre düzenlenmesi talep edilmiştir. Bunun sonucunda, CHP'nin politikalarına muhalefet etmeleri nedeniyle, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes partiden ihraç edilmiştir. İhraç kararını eleştiren Refik Koraltan da aynı kaderi yaşamıştır. Bu gelişmeler üzerine, Celal Bayar ilk olarak milletvekilliğinden, daha sonra da CHP'den istifa etmiştir (Şahin ve Tunç, 2015: 33-34).

Bayar, CHP'den ayrıldıktan sonra, 1 Aralık 1945'te yeni bir parti kuracağını açıklamış ve bu açıklamanın ardından, İsmet İnönü tarafından yemeğe davet edilmiştir. İnönü'nün ve dolayısıyla iktidarın onayını alan Bayar ve arkadaşları, kurulacağını açıkladıkları partiyi resmi olarak 7 Ocak 1946 tarihinde ve "Demokrat Parti" adıyla kurmuşlardır (Aslan, 2014: 9).

İnönü, partinin kuruluşuna onay vermeden önce, 19 Mayıs 1945'te yapmış olduğu konuşmada, zaten demokrasinin gelişmesi yönündeki temennilerini dile getirmişti. Konuşmasında, savaş döneminin tedbirlerine yönelik ihtiyaçlar ortadan kalktıkça, ülkede

demokrasi ilkelerinin hüküm süreceğini belirtmiştir (Akşam, 19.05.1945). İnönü'nün bu açıklaması hem siyasi anlamda hem de iktisadi anlamda daha liberal politikalara geçileceğinin habercisidir.

İnönü, “savaş döneminin tedbirleri” ifadesiyle, ekonomik ve siyasi olarak daha farklı bir anlayışa geçileceğinin işaretlerini vermiştir. Dünyada, savaş sonrası dönemde liberalizmin itibarını artırması, Türkiye’de de Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün olumlu yaklaşımı, devletin ekonomideki rolü sebebiyle yaşanan sorunlar gibi nedenler sayesinde, Bayar ve Menderes gibi liderlerin bulunduğu muhalefetin cesareti artmış ve yıllar sonra güçlü bir muhalefet partisi ortaya çıkmıştır.

1946’da kurulan bu muhalefet partisi, genel itibariyle, hem siyasi hem de ekonomik anlamda özel sektör, bireysel girişim, devletin ekonomideki rolünü azaltma gibi temellere dayanan liberal politikaları benimsemiştir. Demokrat Parti’nin (DP) 1946 Programı’nda, ekonomide özel girişimin ve sermayenin faaliyetinin esas olduğu, bu nedenle, özel girişim ve sermayeye özgürce ve güvenli bir şekilde çalışacakları koşulların sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Buna göre, özel girişim ve sermayenin düzenli ve güvenli bir biçimde çalışabilmesi için, devletin ekonomik faaliyetlerinin sınırları kesin olarak belirlenmelidir. Serbest piyasa için ise, piyasaların güvenli ve istikrarlı işleminin şart olduğu, bir zorunluluk ortaya çıkmadıkça devletin piyasalara müdahale etmemesi gerektiği ve devletin bu konudaki en önemli görevinin, rekabet koşullarını sağlamak olduğu ifade edilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/-xmlui/handle/11543/917 15.12.2020).

DP’nin parti programındaki ifadelerden anlaşılacağı gibi, liberal bir ekonomi anlayışı, DP’nin parti programının temelini oluşturmaktadır. Ancak liberal bir yaklaşım temel alınmasına rağmen, devletçi anlayış da tam anlamıyla terk edilmemiştir. DP devletçiliği özel girişimin ve sermayenin geliştirilmesi için destekleyici bir politika olarak algılamıştır. Programın 17. maddesinde, devletçilik, ekonomik alanda uzun sürelerdir devam eden boşluğu doldurmak, iş hacmini genişletmek, vatandaşların refah seviyesi yükseltmek, özel girişim ve sermayenin hızla gelişmesini sağlamak için, devletin uyguladığı politikalar olarak anlaşılmıştır. Devletin doğrudan girişeceği iktisadi teşebbüsler, özel girişimin gücünün yetmeyeceği ya da kâr görmediği için tercih etmeyeceği alanlarda yer almalıdır (acikerisim.tbmm.gov.tr/-xmlui/handle/11543/917 15.12.2020). Devletçilikten tam olarak vazgeçilmemişse de, devletçi uygulamaların

kısıtlı durumlarda uygulanmasında bile, özel sektörün desteklenmesinin ve sermayenin geliştirilmesinin ön planda tutulacağı ifade edilmiştir.

Yurtiçinde ve yurtdışında meydana gelen bu gelişmelere, iktidarda olan CHP de kayıtsız kalmamış, 1947 yılındaki Kurultay'da, DP'nin 1946 yılındaki programını da hatırlatır şekilde, yeni bir parti programını kabul etmiştir. Bu programda, devlet işletmeciliğinin sınırlarının, özel sektörü rahatsız etmeyecek şekilde belirleneceği; özel sektöre yardım edileceği; belli başlı alanlar haricinde, ekonomideki bütün işlerin özel sektör tarafından kurulacağı kabul edilmiştir (Boratav, 2006: 356-357).

İç ve dış etkilerle devletçiliğin prestiji azalırken, bu duruma bir katkı da ABD'li petrol şirketi Standart Oil'in yöneticisi Max W. Thornburg'dan gelmiştir. Bahreyn'de çalışmalarda bulunurken, hükümet tarafından Türkiye'ye davet edilen Thornburg, ekonomi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Türkiye ile ilgili ayrıntılı analizlere ve tavsiyelere yer vermiştir (Kopar, 2018: 307). Raporda devletçilik eleştirilmiş, bireysel girişim ve özel sermayeye dayalı bir ekonomik sistem tavsiye edilmiştir. Thornburg, devletçi bir sistemin, özel sermayenin verimli çalışma biçimi yerine, merkeziyetçi bir yapı oluşturan sisteme dayandığını, bu nedenle zarar edeceği ve başarısız olacağını belirtmiştir. Türkiye'de özel girişimin başarısız olduğu inancına yönelik ise, bunun gerçeği yansıtmayan bir durum olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, özel girişim başarısızlığa uğramamış, bile bile cesareti kırılmıştır. Zaten devletçiliğe geçildiği 1930'lu yıllarda, özel teşebbüsün henüz başlangıç safhasında olduğunu söylemiştir. Ayrıca devletin sıkı kontrolünün, özellikle azınlıklar üzerindeki, yatırımcıların güvenini sarstığını ve cesaretini kırdığını belirtmiştir (Thornburg vd., 1949: 41-42).

Thornburg (1949: 187) ayrıca, Türkiye'nin ekonomik gelişmesine katkı sağlayacak Amerikan yardımları için de ekonomik amaçların ve devletin ekonomideki rolünün yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu doğrultuda, kredi kolaylıkları sağlanmalı, faydalı ekonomik girişimler desteklenmeli, özel girişimler devletin keyfi uygulamalarından korunmalı, belli bir alanda yeterli gelişim seviyesine ulaşıldığında devlet o alanı özel girişime bırakmalıdır.

Amerikan yardımları ifadesi, II. Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin artan itibarını ve gücünü göstermektedir. Savaşın galip tarafının en önemli ülkelerinden biri olan ABD, savaş bittikten sonra, müttefiki komünist Rusya ile ters düşmeye başlamıştır. Komünizm,

başta ABD ve İngiltere olmak üzere, Batılı ülkeler tarafından ciddi bir tehdit olarak görülmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Kars, Ardahan ve Boğazlardan talepte bulunan SSCB, Türkiye tarafından da önemli bir tehdit olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle ABD, Türkiye'ye ve diğer Avrupa ülkelerine yardımlarda bulunarak, bu ülkeleri güçlendirmek ve SSCB tehdidine karşı daha güvenli bir hale getirmek amacıyla, askeri ve ekonomik yardımlar içeren bazı planları uygulamaya koymuştur. Bunların en bilinenleri "Truman Doktrini" ve "Marshall Planı"dır. Thornburg'un raporu da bu sebeple, ABD'nin yardım planlarına uygun olarak, daha liberal ve SSCB'nin ekonomideki devlet müdahalelerine daha az benzeyen uygulamalar ile tavsiyeleri içermiştir.

Truman Doktrini, adını ABD başkanı Harry Truman'ın 12 Mart 1947'de, kongre oturumunda yaptığı konuşmadan almaktadır. Bu konuşmanın öncelikli nedeni, İngiltere hükümetinin 31 Mart'tan itibaren, Yunan hükümetine, Yunan Komünist Parti'sine karşı askeri ve ekonomik yardımda bulunamayacağını açıklamasıdır. Truman, kongreden Yunan hükümetinin komünistlere karşı desteklenmesini istemiştir. Aynı zamanda, kongrenin Türkiye'yi de desteklemesini istemiştir. Çünkü Türkiye de İngiliz yardımlarına ihtiyaç duyan bir ülkedir. ABD, Yunanistan'daki iç savaşın SSCB tarafından desteklendiğini ve eğer komünistler bu iç savaşta başarıya ulaşırsa, Yunanistan'ın SSCB etkisine gireceğini düşünmüştür. Buna ek olarak, SSCB'nin Türkiye'den toprak ve üs talebinde bulunması, ABD'nin Türkiye'ye ve Yunanistan'a yardımda bulunma kararını güçlendirmiştir (history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine 22.02.2021).

SSCB'nin Yunanistan ve Türkiye'yi tehdit etmesi, İngiltere'nin yardım edememesi gibi nedenlerle, Truman kongreden her iki ülkenin hükümetlerine de 400 milyon değerinde yardım yapılmasını istemiştir. Ayrıca, bu ülkelere Amerikan sivil ve askeri personel ile ekipman yardımında bulunulmasını istemiştir. ABD devlet kaynaklarına göre, Truman'ın bu isteği iki temele dayanmaktadır. İlk olarak, Yunanistan'da meydana gelebilecek bir komünist zafer, Türkiye'nin siyasi istikrarını tehlikeye atacaktır, dolayısıyla Orta Doğu'daki siyasi dengeler de bu durumdan zarar görecektir. Bölgenin stratejik önemi dolayısıyla, ABD ulusal güvenliği de tehlikeye girebileceğinden bu duruma izin verilmemelidir. İkinci olarak, Truman'a göre, ABD özgür halkları ve totaliter rejimlere karşı mücadelelerini desteklemelidir. Çünkü bu tip rejimlerin yayılması, hem uluslararası barışa hem de ABD ulusal güvenliğine bir tehdit olarak görülmüştür (history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine 22.02.2021).

Sonuç olarak, Türkiye’de devletin ekonomideki rolü iç faktörlerden etkilendiği gibi, aynı zamanda dış faktörlerden de etkilenmektedir. Bir taraftan, içeriden gelen itirazlar, devletçi ekonomi uygulamalarının zayıflatılmasını talep ederken, diğer taraftan da dışarıda meydana gelen gelişmeler, devletin ekonomideki rolünün azaltılması yönündeki süreci hızlandırmıştır.

4.3. 1950-1980 Dönemi

1940’lı yıllar savaşın, savaş sonrası toparlanma sürecinin, ABD-SSCB çekişmesinin, CHP’de parti içi muhalefetin, devletçiliğe yönelik itirazların yaşandığı bir dönem olmuştur. 1950 yılına gelindiğindeyse, Türkiye’de farklı bir 10 yıldan söz edilmesini gerektirecek gelişmeler yaşanmıştır.

1950 yılına geçmeden önce, 1946 seçimlerine gidilecek olursa, bu seçim sonucunda 1923’ten beri iktidarda bulunan CHP, meclisteki 465 milletvekilliğinin 397’sini alarak, meclisteki sandalye sayısının ~%85,37’sine sahip olmuştur. Aynı yıl kurulan muhalefet partisi Demokrat Parti ise, 61 milletvekilliğiyle meclisteki sandalyelerin ~%13,11’ine sahip olmuştur. Geri kalan 7 milletvekilliğini de bağımsızlar kazanmıştır (www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 23.02.2021).

1950 yılındaki seçimler ise, yalnızca bir seçimin sonucu olarak görülemeyecek, Türkiye’nin ekonomik ve siyasi yapısını etkileyecek önemli değişimler ortaya çıkarmıştır. Seçimin sonucuna göre, 1946’daki durum tersine dönmüş görünmektedir. Bir önceki seçimde muhalefette bulunan DP, bu seçimde 487 milletvekilinin bulunduğu bir mecliste 416 milletvekilliği kazanarak, meclisteki sandalye sayısının ~%85,42’sine sahip olmuştur. Önceki seçimde iktidarda olan CHP ise, 69 milletvekilliği kazanarak, ~%14,16’lık bir sandalye sayısına sahip olmuştur. Diğer iki milletvekilliğinden birini Millet Partisi kazanırken, diğeri ise bağımsız bir aday tarafından kazanılmıştır (www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644 23.02.2021).

DP’nin iktidara gelmesi, aynı zamanda siyasette ve ekonomide de farklı bir politikanın izleneceği anlamına gelmektedir. DP, programında daha liberal politikalar izleyeceğini, devletin ekonomideki rolünü azaltacağını belirtmiş, liberalizmi savunan ve devlet müdahalelerine itiraz eden liderler tarafından kurulmuştur. Bu doğrultuda DP döneminin ekonomik uygulamalarına bakılacak olursa, devletçilik ve devletin ekonomiye

müdahalesi eleştirilmiş, devletin ekonomideki rolünün azaltılacağı ve kalkınmanın özel kesimle birlikte sağlanacağı ifade edilmiştir. Söz konusu liberal politikalarla uyumlu olarak ise, 1950'nin ilk yıllarında, ekonomide bazı adımlar atılmıştır. 1950 yılının Eylül ayında ithalat %60-65 oranında serbestleştirilmiş ve fiyat kontrolleri kaldırılmıştır. Bankaların kredi faizleri düşürülmüş, bu sayede özel sektöre daha rahat bir şekilde kredi kullanma imkânı sağlanmaya çalışılmıştır (Şahin, 2012: 101).

DP'nin uyguladığı liberal politikalarından bir diğeri, 1951 yılında çıkarılan Yabancı Sermaye Yatırımlarını Teşvik Kanunu'dur. Bu kanuna göre, yerli sermaye ve girişimlere sağlanan bütün haklar, muafiyetler ve kolaylıklardan, yabancı sermaye ile girişimler, aynı şekilde yararlanabilecektir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7880.pdf 24.02.2021). Böylece, devletin ekonomideki rolünü azaltıp, özel sektörün rolünü artırmak için bir adım daha atılmıştır. Yabancı sermaye teşvik edilerek, özel girişime dayalı bir ekonomik gelişme hedefine ulaşılmak istenmiştir.

Demokrat Parti'nin ekonomide liberalleştirmeyi, başka bir deyişle devletin rolünü azaltmayı vadettiği diğer bir alan KİT'lerdir. KİT'ler, mal ya da hizmet üretmek için kurulan, mali imkânlarının yarısından fazlasının, merkezi ya da yerel kamu idareleri tarafından sağlandığı, işletme neticelerinden bu idarelerin sorumlu olduğu ve bu idareler tarafından denetlenen girişimler olarak tanımlanmaktadır (Eşkinat ve Gerek, 1992: 36-37).

KİT'lerle ilgili tarihsel sürece kısaca bakılacak olursa, Türkiye kurulduğu yıllarda daha liberal politikaları benimsemiş ancak özellikle 1929 Buhranı sonrası, devletçi politikalarla ve devletin bizzat kuracağı sanayi kuruluşlarıyla kalkınma yolunu seçmiştir. Bu süreçte özel sektör, komünist ülkelerde olduğu gibi dışlanmamış fakat liberal ülkelerdeki kadar da serbest olmamıştır. Devlet bu dönemde bizzat sanayi tesisleri kurmuş, ekonominin çeşitli alanlarında girişimlerde bulunmuştur. Böylece devletin ekonomideki payı giderek artmıştır. Özel sektör ise, Batı ülkelerindeki kadar sanayi devrimi tecrübesine sahip olmaması, yeterli olmayan sermaye ve daha önceden sanayi, ticaret alanlarında faaliyet gösteren bazı kesimlerin ülkeden ayrılması gibi sebeplerle, ekonomide devlet kadar etkili olamamıştır.

Demokrat Parti de bu nedenle devlet fabrikalarını satacağını ve KİT'leri özel sektöre devredeceğini söylemiştir (Pamuk, 2020: 226). DP'nin bu vaadinin ne kadar

gerçekleştiğini Tablo 2’den takip etmek mümkündür. Bu tabloda, kamu ve özel kesimin yaptığı sanayi yatırımlarının ağırlıkları yer almaktadır.

Tablo 2. Türkiye’de 1950-1960 Yıllarına Göre Kamu ve Özel Kesim Sanayi Yatırımları

Yıllar	Kamu Kesimi (Yüzde)	Özel Kesim (Yüzde)
1950	~%54,43	~%45,56
1952	~%46,77	~%53,22
1954	~%61,51	~%38,48
1956	~%61,04	~%38,95
1958	~%57	~%42,99
1960	~%48,41	~%51,58

Kaynak: (Şahin, 2012: 113)

Tablodan da görüleceği üzere, DP’nin bu vaadinin pek gerçekleşmediğini söylemek mümkündür. Kamu kesiminin sanayi alanındaki rolü, 1950’li yıllarda da özel kesimin önünde olmaya devam etmiştir. Özel kesim yatırımlarının, kamu yatırımlarının önüne geçtiği yıllar yalnızca 1952 ve 1960 olmuştur.

Doster’e göre (2020: 24) de, liberalleşme ve serbest piyasa gibi vaatlerle iktidara gelen DP, KİT’leri satacağını söylese de bunu gerçekleştirememiştir. Devletçilik ilkesi prestij kaybetse bile, tamamen gündemden düşmemiş ve belli bir düzeyde uygulanmaya devam etmiştir. Hatta Celal Bayar liderliğinde liberalizmi savunan bir parti olarak kurulan DP döneminde, devlet işletmeciliği genişlemesini sürdürmüştür. Ekonomide devletin yerini özel kesimin alması yönündeki vaadin en veciz ifadesi ise, DP’nin “ülkeyi küçük Amerika yapma”, “her mahallede bir milyoner yaratma” sözleriyle ortaya konmuştur.

Demokrat Parti’nin bu vaatleri, 1929 yılında ABD’de başkanlık koltuğunda oturan Hoover’ın vaatlerini hatırlatmaktadır. Hoover’ın seçim vaatlerinden biri, her tencereye tavuk, her garaja bir araba sözüdür. Ancak bu sözler Buhran dolayısıyla yerine getirilememiştir. Demokrat Parti de Türkiye ekonomisinin ani bir liberalleşme sürecine

hazır olmaması nedeniyle, devletçilikten kopamamış ve iktidarı boyunca KİT'lerin genişlemesi devam etmiştir.

Tarımsal alanda ise, DP'nin önceki dönemlerden daha farklı bir ekonomi politikası uyguladığı göze çarpmaktadır. Buna göre, Demokrat Parti döneminde (1950-1960) ise, tarıma dayalı bir kalkınmaya önem verilmiştir (Takım, 2012: 164). Demokrat Parti, Marshall Planı kapsamında, Türkiye'ye verilen kredilerle tarımsal alanda makineleşmeye önem vermiş, iyi hava şartları da bu planı destekleyince tarımsal üretim yükselmiştir (Coşar, 2005: 33).

Demokrat Parti iktidarından önce, devlet, sanayi sektörüne daha fazla kaynak aktarırken, DP döneminde ise, durum değişmiş, tarım sektörüne daha fazla kaynak aktarılmaya başlanmıştır. Devlet için, ön plana geçen sektör değişse de uygulamalar pek değişmemiş, DP'nin vaadi olan liberal politikalara uygun olmayan ekonomi yönetimi devam etmiştir. Devlet bazı kesimleri kayırmış, devlet müdahalesiyle tarım sektöründe taban fiyatlar yüksek tutulmuş, tarımda destekleme alımları gerçekleştirilmiş ve devlet geniş kredi imkânları sağlayarak bu kesimleri desteklemiştir. Destekleme alımlarındaki ürünlerin kapsamı genişlemiş, liberal politikalar açısından daha sorunlu olan kısım ise, Toprak Mahsulleri Ofisi'nin tarımsal ürünleri yüksek fiyattan alıp, çoğu zaman aldığı fiyatın altında satmasıdır. Bu nedenle devlet zarara uğramış, kaynaklar piyasa ile uyumsuz olarak, verimsizce kullanılmıştır (Çalık, 2012: 192-193).

Bunlara ek olarak, söz konusu dönemde Türkiye'de tarımın durumu büyük ölçüde hava şartlarına bağlı olmuştur. Çünkü gübreleme ve sulama konusunda yeterli gelişim kaydedilememiştir. DP'nin ilk birkaç yılında iyi giden hava koşullarının, sonradan olumsuzlaşmasıyla birlikte üretimde azalma meydana gelmiştir. Bu koşullar altında, DP ekonomiye yönelik, müdahalelerde bulunmuş ve ekonomi bundan olumsuz bir biçimde etkilenmiştir. Bu müdahaleler sonucunda, dolaşımdaki para miktarı hızlı bir biçimde artmış, ardından da enflasyon meydana gelmiştir (Pamuk, 2020: 231-232). Bu süreç, 1950-1960 yılları arasındaki kişi başı GSYH'deki değişimleri gösteren Tablo 3'ten takip edilebilir.

Tablo 3. Türkiye’de 1950-1960 Yıllarına Göre Kişi Başı GSYH’deki Değişimler

Yıllar	Kişi Başı GSYH’de (\$) Değişim (%)
1950-1952	~%23,48
1952-1954	~%3,44
1954-1956	~%6,41
1956-1958	~%7,10
1958-1960	~%2,27

Kaynak: (www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/ maddison-project-database-2018 06.02.2021)

Tablo 3’ten de görüleceği gibi, DP iktidarının ilk yıllarındaki büyüme, dönemin olumlu hava koşulları vb. nedenlerle, ciddi bir oranda, %23’ün üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak bu olumlu ortamın değişmeye başlamasıyla, büyüme tek haneli sayılara düşmüştür.

Demokrat Parti, ekonomideki olumsuz gidişten dolayı, daha önceleri eleştirdiği devletçi ve müdahaleci politikaları yeniden uygulamaya koymuştur. Bunların en dikkat çekenlerinden biri, Milli Korunma Kanunu’nun yeniden yürürlüğe konmasıdır.

MKK’nın yeniden düzenlenmiş haline göre, hükümete, gerek gördüğü malların azami kâr sınırlarını, azami satış fiyatlarını, bu malların türlerini, içeriklerini ve niteliklerini tespit etme yetkisi verilmiştir. Ücretler ve fiyatlar piyasada değil, devletçe belirlenecektir. Belirlenen malların haklı bir neden olmamasına rağmen satılmaması ve satışından kaçınılması ya da tespit edilen fiyatların üzerinde satılması yasaklanmıştır (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9329.pdf 28.02.2021). Bunun sonucunda, fiyat kontrolleri yaygın hale gelmiş, serbest piyasa ekonomisine yönelik vaatlerin yerini devlet müdahaleciliği almaya başlamış ancak bu müdahaleler önceki dönemden farklı olarak plansız bir müdahaleciliğe dayanmıştır. Devletin ekonomideki rolü yeniden artmış ve eleştirilen dönemdeki uygulamalara dönülmüştür (Şahin, 2012: 105-106).

Demokrat Parti’nin iktidarda olduğu dönemde uyguladığı politikalar göz önünde bulundurulduğunda, birçok yönden kendinden önceki dönemi hatırlattığı görülmektedir.

1923-1950 döneminde de, ekonomik kalkınma için liberal politikalar ve özel sektörün esas alınması kararlaştırılmış ancak özellikle yurtdışında yaşanan gelişmeler nedeniyle devletçi uygulamalara geçilmiştir. DP de benzeri şekilde, liberalleşme vaatleriyle iktidara gelmiş, iktidarının ilk yıllarında yurtdışındaki koşulların da desteklemesiyle belli bir başarıya ulaşmıştır. Bu koşullar değiştiğinde ve olumsuz bir gidiş başladığında, liberal politikalar geri plana atılarak, tekrardan devletçi politikalar ve müdahaleci uygulamalara geçilmiştir.

Demokrat Parti iktidarının sona ermesi incelendiğindeyse, parti programında mücadele edeceğini söylediği bürokratik zihniyetin etkisi dikkat çekmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu kısımda, bürokratik zihniyet ile kastedilen konu, ileride değinilecek olan ve demokrasiye yönelik askeri müdahalelerin tamamında yer alan düşünce şeklidir. Söz konusu düşünce paternalizm kavramı kapsamında ifade edilebilecek olan zihniyete dayanmaktadır.

DP, parti programında devleti ve teşkilatını halkın dışında ya da üstünde bir varlık olarak değil, halk tarafından kurulan, halka hizmet eden bir idari yapı olarak gördüğünü belirtmiştir. Bu nedenle, memurlara verilen yasal yetkilerin, idari otorite elde etme bahanesiyle keyfi bir biçimde kullanılmasına karşı çıkmıştır. Bütün yetkilerin sınırlı ellerde toplanması, sorumluluğun zaafa uğraması gibi sonuçlar doğuran bürokratik zihniyet ve usullerle mücadele edileceği ifade edilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/917 15.12.2020). Belirtildiği gibi, DP dönemini sonlandıran olay tam olarak “bürokratik zihniyet” diye ifade edilen askeri alandan gelmiştir. 27 Mayıs 1960 tarihinde “Milli Birlik Komitesi” olarak adlandırılan askeri bir grup darbe yapmış ve DP iktidardan düşürülmüştür.

27 Mayıs 1960 sabahı, Demokrat Parti hükümetine karşı bir askeri darbe gerçekleştirilmiştir. Saatler içerisinde İstanbul, Ankara ve İzmir askeri yönetim tarafından kontrol altına alınmıştır. Başbakan, bakanlar ve DP üyeleri tutuklanmış, 38 kişiden oluşan Milli Birlik Komitesi hükümeti ele geçirmiş, yeni bir anayasa yapılacağını ve sivil yönetime en kısa sürede geçileceğini ilan etmiştir (Gunn, 2015: 103).

Gunn’a göre (2015: 110-111), darbenin nedenleri arasında siyasi etkenler olmakla birlikte, ekonomik etkenler de önemli yer tutmaktadır. Açıklığa kavuşturmak gerekir ki, bu etkenler bürokratik zihniyet kavramıyla ifadesini bulan kesimler tarafından çok partili

demokratik sistemi kesintiye uğratan bir darbe için bahane olarak kullanılmış ve bu sayede darbeyi meşrulaştırmak amaçlanmıştır. Buna göre, 1950’li yıllarda, genç subaylar ordunun ihmal edildiğini düşünmüş, DP’nin ekonomi politikalarının başarısız olması ve enflasyonu tetiklemesi sonucu ise bu düşünceleri güçlenmiştir. 1960’da yaşamın maliyetleri 1950 yılına göre on kat artmış ancak buna karşılık askerlerin maaşları yalnızca iki kat artmıştır. Bu ekonomik durumun dışında, ordu aynı zamanda Menderes yönetiminin siyasi uygulamalarından da rahatsızlık duymuştur. 1950’li yıllar boyunca süren bu huzursuzluktan sonra, genç subaylar, Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel’i de yanına alarak, bu duruma son vermek amacıyla bir askeri darbe gerçekleştirmişlerdir. Bu örnek, ekonomi ve siyaset arasında yakın bir ilişki olduğunu, kötü giden ekonominin siyaseti ve demokratik süreçleri etkileyebildiğini ortaya koymaktadır.

1950’li yıllarda ağırlığı tarıma veren uygulamalar, Türkiye ekonomisine ciddi hareket kazandırmış fakat bu durum, yukarıda da değinildiği gibi, uzun sürmemiş ve ekonomide olumsuz bir süreç yaşanmıştır. Bu nedenle DP’nin ekonomi yönetimine bazı eleştiriler yöneltilmeye başlanmıştır. Bunlar genellikle, “hesabı kitabı unutmak”, günü kurtarma peşinde koşmak, seçmene iyi görünmek için popülist uygulamalara yönelmek şeklindedir (Pamuk, 2020: 235).

Yönetimi devralan askeri grup da bu görüşlere katılmış ve sözünü verdiği anayasada (1961 Anayasası) ekonomideki plansız-programsız olarak gördüğü durumu ortadan kaldırmak için “Devlet Planlama Teşkilatı’nı (DPT)” kurmuştur. Aslında bu kurumun adı dönem hakkında ve devletin ekonomideki rolünün nasıl olacağı hakkında bazı ipuçlarını vermektedir. DPT’nin işlevi, ekonomiyi bir plan dâhilinde rasyonel olarak denetlemektir (Ahmad, 1993: 132).

Devlet Planlama Teşkilatı’nın Kurulması hakkında Kanun, DPT’nin görevlerini 2. maddede açıklamıştır. Buna göre, DPT, ülkenin doğal, insan ve ekonomik kaynaklarını ve olanaklarını tam bir biçimde belirleyerek, izlenecek ekonomik ve toplumsal politikaları, hedefleri tayin etmede hükümete yardımcı olmak; hükümet tarafından kabul edilen hedefleri gerçekleştirmek için uzun ve kısa vadeli planları hazırlamak; özel sektörün faaliyetlerini, planın hedef ve amaçlarına uygun bir biçimde teşvik edecek ve düzenleyecek önlemleri tavsiye etmek gibi görevleri yerine getirmek üzere kurulmuştur (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10621.pdf 05.03.2021).

Kanunda sayılan görevlerden de anlaşılmaktadır ki, bu dönemde, DP döneminde vaat edilen liberal ve özel sektör ağırlıklı ekonominin yerine, her ne kadar DP bundan daha sonra vazgeçmek zorunda kalmışsa da, “karma ekonomi” adı verilen ve özel sektör ile devletin birlikte faaliyet gösterdiği bir ekonomi modeli benimsenmiştir. Buna göre, ekonominin yönü hükümetin hedeflerine uygun olarak, DPT tarafından planlanacak ve şekillendirilecektir.

Planlama, kanunda da ifade edildiği gibi, özel sektör için tavsiye edici niteliktedir. Kamu kesimi için ise, planlara uygun hareket etmek zorunludur. Kamu kesimi, planda belirlenen doğrultuda faaliyet göstermek ve hedeflere uygun davranmak zorunda olduğundan, planın kamu kesimi için emredici bir niteliği vardır. Özel kesim içinse, bu planlar tavsiye verme ve yol gösterme özelliğinde olduğundan, zorlayıcı ya da yaptırım uygulanmasını gerektiren bir durum bulunmamaktadır (Eğilmez, 2020: 202).

Şahin’e göre (2012: 130), bürokrasiye ek olarak sanayiciler de planlamadan yana tavır almıştır. Çünkü önceki dönemde tarıma daha fazla ağırlık verildiğinden, sanayi kesimine daha az kaynak aktarılmıştır. Planlamayı destekleyen diğer bir kesim de uluslararası kuruluşlardır. 1962 yılında, Türkiye’nin uzun dönemli ekonomik kalkınmasına katkı sağlamak üzere OECD tarafından “OECD Consortium for Turkey” adında bir konsorsiyum kurulmuştur. Aynı yılın bahar aylarında, bir OECD ekibi DPT tarafından hazırlanan planı incelemek üzere Türkiye’ye gitmiştir. Plan, Nobel ödüllü Hollandalı Profesör ve DPT’nin başkanı Jan Tinbergen’in rehberliğinde hazırlanmıştır (Stettner, 1965: 3).

OECD ekibi Ocak 1964’te bir rapor hazırlamış, bu raporda planın hedeflerinin iddialı olmasına rağmen uygulanabilir olduğu ve eğer Türkiye makul bir süre içinde kendi kendine yeterli bir ekonomiye ulaşmayı hedefliyorsa, planın gerekli olduğu belirtilmiştir. 15 yıllık bir perspektiften öngörülen üç planın, yerli sermaye yatırımlarında önemli bir artış sağlayacağı ve Türk ekonomisinin yeniden örgütlenmesi üzerinde büyük katkı sağlayacağı ifade edilmiştir (Stettner, 1965: 3-4).

DPT’nin hazırladığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1963-1967), planın amacının ekonomik ve toplumsal yaşamda, keyfi ve plansız davranışlara son vermek, tam çalışmayı sağlamak, milli tasarrufu artırmak, yatırımları toplumun faydasına ve ihtiyaçlarına göre düzenlemek olduğu açıklanmıştır. Bu planla, ülkede yeni bir ekonomik

düzene geçildiği, kamu yatırımlarının planda öngörülen şekilde yapılmasının bir ödev olduğu, özel sektörün planda gösterilen yatırım tahminlerinin altına düşmemeye gayret göstermesi gerektiği belirtilmiştir. Kalkınma planında hedeflenen büyüme oranı ise yıllık %7'dir (www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/ 06.03.2021).

İhracatta malların çeşitlendirilmesi ve mamul mal ihracının artması, ithalatta ithal ikamesinin benimsenmesi amaçlanmıştır. Maliye ve para politikalarıyla kaynakların tam olarak kullanılacağı, enflasyon ve deflasyonun engelleneceği, özel sektör yatırımlarının teşvik edileceği ifade edilmiştir. Fiyat kontrollerinden olabildiği kadar uzak durulacak ve fiyatlar piyasa ekonomisinde belirlenecektir. Kamu fiyatlarının belirlenmesinde maliyetler ve piyasa fiyatları göz önünde tutulacaktır (www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/ 06.03.2021). Bu cümleler, önceki dönemdeki müdahalelerden ve KİT'lerin zarar etmesinden ders alındığını ortaya koymaktadır. Devletin fiyat belirlemedeki rolü, bu plana göre, olabildiğince küçültülmüştür.

Bu planda, planlı bir ekonominin tercih edilmesinin asıl nedeni olarak, Keynesyen anlayışı da hatırlatan, kaynakların belli harcamalara tahsisinde, piyasa ekonomisinin her zaman gerçekleştiremediği dengeyi kurmak gösterilmiştir. Türkiye'nin ekonomik yapısının, kamu girişimleri ve özel girişimlerin bir arada bulunduğu karma ekonomi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca planda istenilen kalkınma hızına ulaşılabilmesi için öngörülen yatırımların bir kısmının KİT'lerce yapılmasına ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Ancak KİT'lerin kendisinden beklenen verimle çalışması için çalışma koşullarının, çağın gereklerine uygun ve yeni bir anlayışla düzenlenmesi gerekmektedir. KİT'ler piyasa koşullarına göre işlemeli ve israflar önlenmelidir (www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/ 06.03.2021).

Askeri yönetim altında, DPT dışındaki yeniliklerden bir diğeri ise, Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun kurulması olmuştur. OYAK, 1 Mart 1961 tarihinde, üyelerinin karşılaşılabilecekleri sosyal ve fiziksel risklere karşı ek bir sosyal güvenlik oluşturmak üzere kurulmuştur. Günümüzde maden, metalürji, çimento, kâğıt, otomotiv, lojistik, finans, enerji ve kimya gibi alanlarda faaliyet göstermektedir (www.oyak.com.tr 06.03.2021).

1961 yılında kurulan OYAK'la birlikte, ordu doğrudan sanayi ve iş dünyasına dâhil olmuştur. Kabul edilen yeni kanunla, silahlı kuvvetler mensuplarının maaşlarının

%10'u ile ileride geri almak üzere OYAK'a katkıda bulunmaları zorunlu kılınmıştır. Ordunun ekonomiye dâhil olması, devlet sektörü ve özel sektörün yanına üçüncü sektörün gelmesi olarak adlandırılmıştır (Ahmad, 1993: 130-131).

Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu'na göre, bu kurum Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olmak ve Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarına kanunda yazan sosyal yardımları sağlamak amacıyla, Ankara merkezli olarak kurulmuştur. Kanunda, OYAK'ın özel hukuk hükümlerine tabi olduğu ifade edilmiştir (www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat-Metin/1.4.205.pdf 07.03.2021).

OYAK, piyasa koşullarında ve özel girişim gibi faaliyet gösterecektir. Böylelikle, özel girişimcinin karşısına sivil olan KİT'lerden sonra, askeri alandan bir rakip olarak OYAK çıkmaktadır. Ancak OYAK'ın farkı, diğer özel girişimciler gibi, gelirlerini sadece işletme ve varlıklarından sağlamayıp, aynı zamanda TSK personelinin maaşlarından belli oranlarda yapılan kesintilerden de sağlamasıdır. Bu da OYAK'a diğer özel girişimlerle karşılaştırıldığında bir avantaj sağlamaktadır.

Askeri yönetim altında gerçekleşen bu uygulamaların ardından, yönetimin sivilere devrinden sonra 1965 yılında yapılan seçim incelenecek olursa, Adalet Partisi (AP) oyların %52,9'unu alarak, 450 milletvekilinden oluşan bir mecliste, 240 milletvekilliği kazanmış ve tek başına iktidara gelmiştir. Diğer partiler ise, sırasıyla, CHP %28,7, Millet Partisi %6,3, YTP %3,7, Bağımsızlar %3,2, TİP %3, CKMP %2,2 oranında oy almıştır (www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007 07.03.2021).

Adalet Partisi'nin seçim beyannamesinde, devlet kapitalizmine yol açan ve bireysel girişime zarar veren iktisadi devletçiliğin karşısında bulunduğu; sanayileşmede bireysel girişimlerin devlet tarafından planlanmasının kabul edilmediği, bireysel girişimin yalnızca desteklenmesi gerektiği; kota sistemi gibi dış ticaret sınırlamalarının ilk fırsatta kaldırılacağı; bireysel girişim savunulurken, ekonomik konularda devletin desteğinin gerekliliğinin reddedilmediği belirtilmiştir. Yabancı sermayeye yönelik olarak ise, yabancı girişimleri kendi ülkelerinde alışık olmadıkları vergilerle tedirgin edilmekten kaçınılacağı ifade edilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/638 10.01.2021). Seçim beyannamesinde de açıklandığı gibi, Adalet Partisi daha liberal bir anlayışı savunan, özel sektöre ağırlık veren, bireysel girişimlerin planlanmasına karşı olan

bir siyasi partidir. Ancak buna rağmen devletin ekonomideki rolü tamamen reddedilmemiş ve küçük tutulması hedeflenmiştir.

İktidara gelen AP, devletin rolünü küçültmeyi ve liberal politikalar uygulamayı amaçlasa da DPT'ye son vermemiştir. Bunda hem DPT'nin özel sektöre emir veren, yön gösteren bir kurum olarak değil, destek veren bir kurum olarak görülmesi (Pamuk, 2020: 236) hem de DPT'nin anayasal bir kurum ve ilke olması etkili olmuştur.

AP, 1965 yılından 1971'deki askeri müdahaleye kadar iktidarda kalmıştır. İktidara gelmeden önce de devletçiliğin karşısında olduğunu, bireysel girişimi destekleyeceğini, daha liberal politikalar uygulayacağını ve devletin rolünü küçülteceğini beyan etmiştir. Bu doğrultuda, AP döneminde kamu kesiminin “büyük imalat sanayindeki” nispi ağırlığına bakılacak olursa, 1963-1967 yıllarında kamu kesiminin üretim içindeki payı %47,2 ve sabit sermaye yatırımlarındaki payı %32,7'dir. 1968-1972 yıllarında ise üretim içindeki payı %43,7'ye düşerken, sabit sermaye yatırımlarındaki payı ise %43,5'e çıkmıştır (Şahin, 2012: 152). Bu oranlar göz önünde tutulduğunda, devletin rolünün yeterince küçültülemediği ve özellikle sanayi alanındaki yatırımları anlamında, yaklaşık olarak %11 arttığı anlaşılmaktadır. Sanayi yatırımlarının oranı giderek artsa da devletin üretim içindeki oranı azalmıştır. Yatırımlarda meydana gelen %11'lik artışa karşın, üretimdeki payda %4 azalma gerçekleşmiştir. Bu da akıllara liberallerin iddia ettiği gibi, devletin ekonomide bizzat üretim yapmasının, özel girişimlere göre daha verimsiz olduğu fikrini getirmektedir.

Devletin rolünün beklenildiği kadar küçültülememesi, özel sektörün hiç büyümediği anlamına gelmemektedir. Ahmad'a göre (1993: 134), 1960'ların sonunda, Türkiye ekonomisinin ve toplumsal yapısının karakteri tanınmayacak kadar değişmiştir. 1960'lardan önce çoğunlukla tarıma dayalı ve küçük bir sanayi sektörünün olduğu ülke olarak görülen Türkiye, 1960'ların sonunda özel girişime dayalı sanayinin önemli oranda geliştiği ve GSMH'ye tarıma denk düzeyde katkı yapan bir duruma gelmiştir. Sanayinin gelişmesiyle bağlantılı olarak hızlı bir kentleşme ve köyden kente göç yaşanmıştır.

Giderek gelişen sanayi, toplumsal alanda da bir takım etkilere sebep olmuştur. 1960'ların sonunda, iki toplumsal grup siyasi olarak varlığını hissettirmeye başlamıştır. İlki, giderek sınıfsal bilinç kazanmaya başlayan işçilerdir. İkincisi ise, yine sınıfsal bilinç kazanmaya başlayan burjuvazidir (Ahmad, 1993: 134). Özel girişime dayalı sanayinin

gelişmesiyle birlikte, yalnızca ekonomide değişiklik meydana gelmemiş ve bahsedildiği gibi, siyasette de bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Bu tip sanayinin gelişmesiyle, sanayi girişimlerini yapan kesim olarak sanayi burjuvazisi ve bu girişimciler tarafından kurulan yerlerde çalışan kesim olarak işçiler de güçlenmeye, siyasetten talepte bulunmaya başlamıştır. Söz konusu durum da bu çalışmada savunulduğu üzere, ekonomi ve siyaset arasındaki ilişkiyi bir kez daha ortaya koymaktadır.

1930'lu yıllarda, devletçiliğin uygulandığı dönemde, ekonomide kamu kuruluşları daha etkin olan taraftır ancak karma ekonomi olarak adlandırılan modelin uygulandığı 1960'lı yıllarda ise, özel kesim ve kamu kesimi arasında bir işbölümü meydana gelmiştir. Büyük ölçekli işlerde ve büyük yatırımların gerektiği demir-çelik, petro-kimya ya da benzeri alanlarda kamu kesimi, dolayısıyla KİT'ler daha etkindir. Tekstil, gıda sanayi, dayanıklı tüketim malları gibi alanlarda ise özel sektör etkindir. Günümüzde bu alanlarda üretim yapmaya devam eden büyük holdinglerin esas yükselişleri de bu dönemde, 1960'lı yıllarda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, devlet tarafından desteklenen özel sektör gelişmeye başladığından, yabancı şirketler de bu tip yerli ortaklarıyla birlikte üretim tesisleri kurarak, iç pazarda kendine bir pay kapmaya çalışmıştır (Pamuk, 2020: 237-238).

AP iktidarı döneminde yapılan ve 1968-1972 yıllarını kapsayan "İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın" önsözünde, Başbakan Süleyman Demirel, Türkiye'nin hammadde satan ve mamul madde alan geri kalmış bir ekonomiden, mamul madde yapan mamul madde satan sanayileşmiş bir ekonomiye dönüştürüleceğini ifade etmiştir. Bu hedef gerçekleştirildiğinde, sanayinin GSMH içindeki payı artacaktır. Bu payı artırmak için, bir taraftan sanayileşme sağlanacak, diğer taraftan da tarımsal faaliyetlerde yeni teknolojiler kullanılarak verim ve üretim artırılacak, böylelikle tarım alanında çalışan nüfus azalacaktır. Ayrıca bu planda Türkiye'nin ekonomisinde kamu kesiminin önemine değinilmiş, kamu kesiminin yatırımlar içindeki oranını azaltmak planlansa da ekonomik gelişme için önemli rolünün devam edeceği belirtilmiştir (www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf 10.03.2021).

1960'lı yıllar, ekonomide planlı sanayileşme ve karma ekonomi modeliyle kalkınma konularına dayalı politikalarla, devletin ekonomideki rolünün azaltılması yönündeki hedeflerle devam ederken, 1970'li yıllar Türkiye açısından hem iç hem de dış

kaynaklı bazı sorunların yaşandığı, zorlu bir dönem olmuştur. 12 Mart 1971 tarihinde, devletin askeri kanadından sivil siyasete, 1960 darbesinden sonra ikinci bir müdahale gelmiştir. Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve kuvvet komutanları, hükümete bir muhtıra göndermiş, radyolarda okunan bu muhtırada Süleyman Demirel ve hükümet istifaya çağırılmıştır (Ertem, 2018: 658).

Ordu, sivil siyasete toplumsal, siyasi ve ekonomik düzeni sağlaması için bir yıl süre vermiş, bu süre içerisinde siyasetçiler düzeni sağlayamazsa ordunun başa geleceği ifade edilmiştir. Ordu, tamir edilmesini istediği düzeni bozan etkenler olarak, ekonomik kalkınmadaki sorunları ve ülkedeki sol hareketleri görmüştür. Kuvvet komutanları ayrıca Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a, Demirel istifa ettikten sonra yerine geçmesi ordu tarafından kabul görecektir kişilerin adlarını da vermiştir (The Canberra Times, 16.03.1971).

Başbakan Demirel, muhtıradan birkaç saat sonra, Cumhurbaşkanı Sunay'a bir mektup göndermiş ve görevinden istifa etmiştir. Bu mektupta, ordu tarafından gönderilen muhtıranın anayasa ile ve hukuk devleti ilkesi ile bağdaşmadığını, dolayısıyla da hükümetin istifa ettiğini açıklamıştır (Ertem, 2018: 659).

1971 sonrasındaki hükümetler, hem askeri kesimin baskısını hissederek hem de askerler tarafından "atanarak" görevlerini yürütmüşlerdir. Ayrıca 1971 sonrasındaki birkaç yıl, sürekli değişen hükümetlerin olduğu bir sistem görünümündedir. 1971 muhtırasından sonra kurulan, 33. Hükümet 26.03.1971-11.12.1971 tarihleri arasında; 34. Hükümet 11.12.1971-22.05.1972; 35. Hükümet 22.05.1972-15.04.1973; 36. Hükümet 15.04.1973-26.01.1974 tarihlerinde görev yapmıştır (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014: 80-83). Ordunun tavsiye ettiği kişiler tarafından kurulan hükümetlere ve aslında sonraki hükümetlere de bakıldığında, bu dönemde hükümetlerin görev sürelerinin ortalama bir yıl bile olmadığı, hükümetlerin çok sık değiştiği görülmektedir. Bu nedenle, 1970'li yılların kısa ömürlü hükümetleri, uzun dönemli ekonomi politikaları izleyememiş, içeride ve dışarıda yaşanan sorunların çözümü sürekli olarak ertelenmeye çalışılmıştır. Sanayide uluslararası rekabete açılma ve ihracata yönelme sağlanamamıştır. 1970'li yıllarda da önceden olduğu gibi, sanayi kesimi genellikle koruma duvarlarının ardında ve iç pazara dönük olarak üretimini sürdürmüştür. Sanayide ileri teknolojinin kullanımı ise yeterince gelişmemiştir (Pamuk, 2020: 242).

1970-1980 arası süreçte, devletin ekonomide karşılaştığı bir diğer güçlük dış kaynaklı petrol krizidir. 1973 yılı Ekim ayında, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC), tek taraflı olarak, petrol şirketlerinin üretim seviyeleri ve ham petrol fiyatlarını belirleme tekelini ortadan kaldırmış ve normalin bir hayli üzerinde fiyatlar belirlemiştir. Aynı dönemde, İsrail ve Arap ülkeleri arasında bir savaş patlak vermiş, savaşan Arap ülkelerini desteklemek için önde gelen Arap üreticiler petrol arzında seçici boykot uygulamış ve arz miktarlarında kesintiye gitmiştir. Birbirinden farklı bu iki kararın sonrasında, petrol fiyatları yükselmiş, petrol sektöründeki şirketlerin uluslararası alandaki geleneksel rolü değişmiş ve büyük petrol ihraççısı devletlerin gelirleri önemli oranda artmıştır (Venn, 2013: IX).

Petrol birçok alanda kullanılsa da, en yoğun olarak kullanıldığı üç ana alan bulunmaktadır. Bunlar: taşımacılık, enerji üretimi ve petrokimya sanayidir (Venn, 2013: 1). Petrolün fiyatı artınca, petrolün kullanıldığı bu alanlarda da maliyetler artmıştır. Dolayısıyla, yeterli petrol kaynaklarına sahip olmadığından, petrolün büyük bir bölümünü ithal etmek zorunda olan Türkiye’de, ekonomi bu durumdan olumsuz olarak etkilenmiştir. Özellikle sanayileşmenin en temel gereksinimlerinden olan enerji üretiminde maliyetler artmış ve sanayi bundan zarar görmüştür (Eğilmez, 2020: 202-203).

4.4. 1980-2002 Dönemi

1980 yılının Ocak ayında hükümet tarafından alınan yeni ekonomik kararlar, Türkiye’de ekonomik anlamda radikal dönüşümlerin yaşandığı bir süreci ve yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu düzenlemeler 24 Ocak Kararları olarak anılmaktadır. 24 Ocak Kararları, devletin ekonomideki rolü, ithalat-ihracat, yatırımlar, sanayi, ticaret, döviz, piyasa gibi birçok alanda önemli kararların alındığı düzenlemeleri barındırdığından tarihe geçmiştir.

Türkiye, 1980’li yıllara önemli ekonomik sorunlarla girmiştir. Bu sorunlar arasında, artan enflasyon, yükselen işsizlik, birçok alandaki darlıklar bulunmaktadır. Ekonomik sorunlara ek olarak, siyasi şiddet olaylarındaki artış da bu sorunların daha kötü hale gelmesine neden olmuştur. Bu sebeple, çeşitli sorunlarla karşı karşıya olan Türkiye’nin, ekonomi yönetiminde hızlıca yapısal reformlar gerçekleştirmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Türkiye’ye kredi verenler de bu yönde adımların atılması konusunda ısrar

etmiş, kaynak kullanımında verimliliğin artırılmasını ve ticaretteki açıkların azaltılmasını istemişlerdir (Baysan ve Blitzer, 1990: 9-10).

Türkiye 1970’li yılların ortalarına doğru başlayan, hem iç hem de dış kaynaklı nedenlerle ortaya çıkan, ithalat ve üretim gibi alanlarda sorunların yaşandığı, darlıkların arttığı, enflasyonun yükseldiği bir ekonomik bunalım süreci yaşamıştır. Dolayısıyla, bu süreç 1970’li yıllardan başlayarak, 1980’li yıllara da devrolmuştur. Söz konusu sorunların çözümü için Süleyman Demirel başbakanlığındaki hükümet, 1980 yılında, 24 Ocak Kararları olarak anılan, kapsamlı bir istikrar ve ekonomide liberalleşmeyi sağlayacak düzenlemeleri içeren programı yürürlüğe koymuştur. Bu programın uygulanmasından ise, daha önce DPT müsteşarı olarak görev yapan, başbakanlık müsteşarı Turgut Özal sorumludur (Pamuk, 2020: 265).

24 Ocak Kararları, kısa ve uzun vadeli olmak üzere, iki kategoride düzenlemeler içermiştir. Kısa vadede gerçekleştirilmek istenen hedefler arasında, daha önceki programların engellemekte başarısız olduğu ekonomik krizi ortadan kaldırmak, ekonomik istikrarı sağlamak, döviz darboğazından kurtulmak, enflasyon hızını düşürmek, büyüme hızını yükseltmek vb. bulunmaktadır. Uzun vadeli hedefler arasında ise, ekonomide devletin rolünü ve müdahalesini azaltmak, serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamak, ithal ikameci anlayıştan ihracata yönelik anlayışa geçmek bulunmaktadır. Bu kararların bir diğer özelliği ise, dışa dönük bazı düzenlemeleri içermesidir. Ekonomide yeniden yapılanma sağlanarak, Türkiye’nin uluslararası kuruluşlara karşı itibarını artırmak, başarılı bir borç planı gerçekleştirmek istenmiştir. Bu sayede, hem ödenmesi açısından acil durumda olan borçların ertelenmesi hem de yeni kredilerin alınmasını mümkün kılmak amaçlanmıştır (Şen, 2005: 1174).

Ocak 1980’de uygulamaya konulan bu istikrar programı ile birçok politika aracı kullanılmıştır. KİT’lerin durumu, fiyat artışları, maaşlarda azaltma ve yatırımların ölçeğinde küçültmeye giderek düzeltilmeye çalışılmıştır. Bütçe açığı, gelir vergisi tabanı genişletilerek, dolaylı vergileri artırarak ve vergi toplama süreci iyileştirilerek toparlanmıştır. Para politikası sıkılaştırılmıştır. Finansal sistemin verimliliği artırılmış, dış ticaret ve döviz hareketleri geniş ölçüde liberalize edilmiştir. Böylelikle, program yakın dönemde ilk defa, ekonomiyi piyasa odaklı hale getirerek, Türk tarihinde bir dönüm noktası ortaya çıkarmıştır (Togan, 1996: 6-7).

Hükümetin aldığı kararlar sonrasında, KİT'lerin ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatları artırılmış ve bu fiyatlardaki artış %45-400 aralığında gerçekleşmiştir. Bunun dışında, KİT'lere fiyatları piyasa koşullarına göre saptama yetkisi verilmiş, bu sayede, KİT'ler daha verimli yönetilerek, devlet bütçesindeki açığı azaltmak mümkün olmuştur. Bu mantığa uygun olarak, sanayi bakanlığına bağlı olarak çalışan "Fiyat Kontrol Komitesi" kaldırılmıştır. Böylece, fiyatların özel sektör açısından, piyasa şartlarında belirlenmesinin önü açılmış, karaborsa gibi sorunlar ortadan kaldırılmıştır. Devlet müdahalesiyle ilgili bir diğer alan olan tarım sektöründe ise, taban fiyatlarının ve destekleme alımlarının kapsamı daraltılmış, çoğu tarımsal üründe destekleme alımları kaldırılmış, taban fiyatları da enflasyon göz önünde tutularak, düşük belirlenmiştir (Şen, 2005: 1177).

İhracat, büyümenin en önemli motorlarından birisi haline gelmiştir. Türkiye'nin ihracatı, dolar cinsinden, 1980 yılından 1985'e kadar ortalama %22,2 oranında artış göstermiştir ve bu artış dünyada ticari anlamda bir durağanlığın olduğu koşullarda gerçekleşmiştir. Dış ticaretteki liberalizasyon, ithalatı da benzeri şekilde etkilemiş, 1980-1990 aralığında %11 oranında artış gerçekleşmiştir (Aktan, 1996: 177).

24 Ocak Kararları ile birlikte, Türk Lirası'nda yaklaşık olarak %50'lik bir devalüasyon gerçekleştirilmiş ve 47,10 TL'ye eşit olan dolar kuru, bu değişiklikten sonra 70 TL'ye gelmiştir. Ardından, gübre ithalatı dışında, mevcuttaki çoklu kur sistemi kaldırılmıştır. 1981 yılının Mayıs ayından sonra, Türk ihracatının rekabet edebilirliğini korumak için günlük kur uygulamasına geçilmiştir. Ağustos 1988'de ise, piyasa şartlarına göre belirlenen kura geçilerek devlet müdahalesi daha da azaltılmıştır (Togan, 1996: 23).

Buna göre, 24 Ocak'ta hayata geçirilen düzenlemeler özet olarak şu şekilde sıralanabilir (Baysan ve Blitzer, 1990: 10-11):

- I. Esnek ve gerçekçi döviz kuru
- II. İhracatta etkinliği ve büyümeyi artıracak önlemler
- III. İthalatta kademeli liberalizasyon
- IV. Dış borç yönetiminin geliştirilmesi
- V. Enflasyonu düşürmek için sıkı para denetimi ve disiplini
- VI. Özel tasarrufları artırmak için faiz oranlarında serbestleştirme
- VII. Kamu yatırım programında rasyonelleştirme

VIII. Özelleştirme ve kamunun hâkim olduğu sektörlerin sınırlanması sayesinde, özel sektöre daha fazla rol verilmesi

IX. KİT'lerin verimliliğinin artırılması ve bütçe üzerindeki yükünün hafifletilmesi için reform.

Sonuç olarak, 24 Ocak Kararları'nın, önceki programlara göre daha yapısal adımları içerdiği söylenebilir. Ödemeler dengesini sağlamak, döviz kurunu rasyonelleştirmek, KİT'lerin verimliliğini artırmak, özel sektörü güçlendirmek ve doğrudan yabancı yatırımlarını cesaretlendirmek gibi amaçlarıyla (Greenway ve Sapsford, 1996: 53), bu düzenlemelerin, dönemin yükselen anlayışı olan “neo-liberal” ya da “yeni sağ” anlayışı yansıttığını söylemek mümkündür. Yapılan düzenlemelerin yeni sağ anlayışıyla uyumlu olmasının yanı sıra, programın sorumluluğunun yeni sağın Türkiye'deki en önemli temsilcilerinden biri olan Turgut Özal'a verilmesi de bu çıkarımı güçlendirmektedir.

Yeni sağ anlayışın temel fikri, günümüz toplumunda devletin sınırlandırılması ve yalnızca özel mülkiyet hakları ile sözleşmelerin, devlet tarafından korunmasının sağlanmasıdır (Albo, 2002: 46). Market temelli bir yaklaşıma dayanan yeni sağa göre, devletin çoğu fonksiyonu ve hizmeti, özel sektör tarafından sunulanlarla değiştirilmeli, finansal piyasalar ve ticaret serbestleştirilmeli, vergiler düşürülerek daha küçük bir devlete geçilmeli ve devlet harcamaları azaltılmalıdır (Beder, 2009: 3).

Yeni sağın yükselme süreci incelenecek olursa, 1970'li yıllarda dünyada ciddi ekonomik sorunlar yaşanmış, dolayısıyla Türkiye de bu durumdan etkilenmiştir. Bu ekonomik sorunlar, 1930'lu yıllardan beri uygulanagelen ve ön plana çıkan Keynesyen ekonomi politikalarının sorgulanmasına neden olmuştur. Devletin kamu harcamalarında ve küresel ekonomide ortaya çıkardığı olumsuz etkiler, bütçe açıkları ve açıkların kapatılması için borçlanma gibi durumlar, farklı bir ekonomik yaklaşımın yükselmesini sağlamıştır (Eryılmaz, 2012: 48). Bu anlayış, İngiltere'de Margaret Thatcher ve ABD'de Ronald Reagan önderliğinde yükselen “yeni sağ” anlayıştır. İktidara gelen yeni sağ, sistematik ve kapsamlı bir mali düzenleme, mali ve işgücü piyasalarında deregülasyon ve savaş sonrası Keynesyen politikaları terk etmeyi içeren bir projeyi başlatmıştır. Bu proje ise, belirtildiği gibi, devletin ekonomideki rolünü azaltmayı ve Keynesyen politikaları terk etmeyi içermektedir (King ve Wood, 1999: 371-372).

Daha bireyci bir düşüncenin savunulduğu bu anlayışta, devletin iktisadi ve toplumsal hayata müdahalesi, vatandaşların özgürlüğüne ve özsaygısına zarar veren bir etken olarak görülmüş, bu nedenle bireyin kontrol altına alındığı, devletinsiz tarafsız bir hakem olmaktan çıkıp, “dadiya” dönüştüğü ifade edilmiştir (Heywood, 2016: 96).

Yeni sağ anlayışı en iyi özetleyen örneklerden biri, 1980 yılında, İngiltere’de çıkarılan Konut Yasası (Housing Act)’dır. Bu yasaya göre, sosyal konutlarda oturan kiracılara belli koşullar ve avantajlarla, oturdukları evleri satın alma hakkı tanınmıştır (www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/51 15.03.2021).

Margaret Thatcher, bu yasa ile ilgili açıklamalarda bulunurken, insanların kendine ait ve “burası benim” diyebilecekleri bir ev satın almak istediklerini, daha önceki hükümetler döneminde bunun başaramadığını ifade etmiştir. Thatcher, sosyal konutlardan ev edinmenin şartının, en az üç yıldır bu konutlarda kiracı olarak oturmak olduğunu belirtmiştir. Buna göre, üç yıl koşulunu sağlayanlar, piyasa fiyatlarından üçte bir daha ucuz fiyata oturdukları evi satın alabilecektir. Ayrıca, Thatcher’e göre, o günkü sistem eski moda kalmaktadır ve yerel otoritelerin harcamaları ekonominin büyüme hızından daha hızlı artmaktadır. Son olarak Thatcher, hükümetçe yaptıkları her şeyin pratik olmayı ve parayı akılcı bir şekilde harcamayı hedeflediğini belirtmiştir. Bu sayede kendine güvenen ve bağımsız bireylerden meydana gelen bir ulus yaratmak amaçlanmıştır (www.margarethatcher.org/document/102391 15.03.2021).

Thatcher’in bu açıklamaları, adeta yeni sağın küçük bir özeti gibidir. Tam da yeni sağ anlayışın önem verdiği özel mülkiyet, değişmesi gereken eski ekonomik sistem, devlet harcamalarının gereksiz artışı ve bireye değinilmiş, böylelikle yeni sağ yükseltilmiştir. Yeni sağın Türkiye’deki temsilcisi Turgut Özal’ın sorumluluğuna verilen 24 Ocak Kararları da yukarıda ifade edildiği gibi, bu anlayışla uyumlu olarak hazırlanmış ve uygulamaya geçirilmiştir.

Ancak 24 Ocak’ta yapılan bu düzenlemelerin üzerinden birkaç ay geçmişken, 12 Eylül 1980 tarihinde, Türkiye’de yeni bir askeri müdahale daha gerçekleşmiş ve ordu, genelkurmay başkanı, kuvvet komutanlarıyla birlikte, kendi hiyerarşisi içinde yönetime el koymuştur. 1961 darbesinde yönetime el koyan kişilerin “Milli Birlik Komitesi” olarak adlandırılması gibi, 1980 darbesini gerçekleştirenler de “Milli Güvenlik Konseyi” olarak adlandırılmıştır (Gözler, 2013: 42-43).

Milli Güvenlik Konseyi, 1 numaralı bildirisinde, ülke bütünlüğünü korumak, milli birlik ve beraberliği sağlamak, muhtemel bir iç savaşı ve kardeş kavgasını önlemek, demokratik düzenin işlemlerine engel olan nedenleri ortadan kaldırmak gibi amaçlarla yönetime el koyduğunu, meclisi ve hükümeti feshettiğini, milletvekillerinin dokunulmazlığının kaldırıldığını açıklamıştır (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/-17103_1.pdf 21.03.2021).

12 Eylül'deki askeri darbe ve sonrasında askeri yönetimin başa geçmesi, 24 Ocak Kararları'nı uygulamadan kaldırmamış, burada alınan kararlar askeri idare döneminde de kesintiye ya da değişikliğe uğramadan uygulanmaya devam etmiştir. Daha önce programın uygulanması konusunda sorumluluğun verildiği Turgut Özal da yeni oluşturulan hükümette, ekonomiden sorumlu devlet başkanlığına getirilmiştir. Bu durum da askeri yönetimin 24 Ocak programına bağlılığının ve güveninin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Dahası programın uluslararası güvencelerle de bağlı olması, askeri yönetimin programa özen göstermelerine neden olmuştur (Şen, 2005: 1179). Askeri yönetimin uluslararası anlaşmalara uyma konusundaki özeninin bir diğer örneği de Milli Güvenlik Konseyi başkanı Kenan Evren'in, Türkiye'nin NATO'ya tamamen sadık olduğunu belirten açıklamasıdır (Papua New Guinea Post-Courier, 22.09.1980).

12 Eylül 1980'den 1983'e kadar olan süreç askeri yönetim altında geçmiş, S. Demirel, B. Ecevit gibi eski başbakanlardan, diğer siyasetçilere kadar olan kişilerin siyaset yapması yasaklanmış ve bu yıllar arasında seçimler yapılmadığından, demokratik seçimlerle işbaşına gelen bir yönetimden söz etmek de mümkün olmamıştır. Üç yıl süren askeri yönetimden sonra, 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimde, Turgut Özal liderliğindeki ANAP, oyların %45,1'ini, milletvekilliklerinin ise yaklaşık %53'ünü alarak iktidara gelmiştir. Diğer partiler ve bağımsız adaylar şu şekildedir: HP %30,5; MDP %23,3; Bağımsızlar %1,1 (www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008 21.03.2021).

1983 yılında iktidara gelen, Turgut Özal liderliğindeki Anavatan Partisi'nin programı da liderinin ve yeni sağın görüşleriyle büyük oranda uyumlu bir içeriğe sahiptir. Parti programına göre, ekonomik gelişmede bireylerin girişimleri esas olarak kabul edilmektedir. Ekonominin gelişmesi için devletin müdahalelerinin, sınırlamalarının en aza indirilmesi ve rekabet şartlarının hâkim olduğu serbest pazar ekonomisinin hayata

geçirilmesi hedeflenmiştir. Devletin rolü tam da bu anlayışla uyumlu olarak, yurt savunması ve adaletin sağlanması olarak belirlenmiştir. Genel ilke olarak, devlet sanayi ve ticarete girmemeli, yalnızca geri kalmış bölgelerde sanayi yatırımları yapıp, şartlar olgunlaştığında özel sektöre devredilmelidir. Devlet yatırım yapacağı zaman, esas olarak altyapı yatırımlarını yapmalıdır. Eğitim ve sağlık gibi alanlarda, devlete ek olarak özel sektörün de hizmet vermesi sağlanmalıdır (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/-11543/603 16.12.2020). Böylelikle, 24 Ocak kararlarıyla devletin rolü ve ekonominin diğer kısımlarıyla ilgili hedeflenenlerin devam ettirileceği, zaten hem bu kararların sorumluluğunun en başta verildiği kişi olan Özal'ın iktidara gelmesi hem de Özal'ın partisi olan ANAP'ın 24 Ocak Kararları ile uyumlu bir programa sahip olması sayesinde ortaya çıkmaktadır.

Ancak bu program, hem geçmişten tamamen ayrılmamanın hem de liberal ekonomik yaklaşımın değişen şartlara göre kendisini yenilemesinin etkisiyle, tam anlamıyla “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” politikası takip etmek yerine, liberal bir bakışla da olsa, planlamayı bütünüyle yok saymamıştır. Parti programında, toplumsal ve ekonomik gelişmenin uyumlu, hızlı, verimli olması ve kaynakların en iyi biçimde değerlendirilmesi için planlamanın önemli olduğu belirtilmiştir. Buna rağmen, daha önce de belirtildiği gibi planlamaya karşı daha liberal bir yaklaşım benimsenerek, ANAP'ın planlama anlayışının katı ve dogmatik merkezi planlamaya dayanmadığı, demokratik olduğu, bireylerin girişim güçlerini kullanmalarına ve geliştirmelerine olanak sağlayan bir planlama anlayışının temel alındığı ifade edilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/603 16.12.2020).

Özal, 1970'lerde Dünya Bankası'nda çalıştığı dönemde edindiği tecrübelerle, yeni ekonomik politikaların içeriği ve gidişatı konusunda öğrendiği bilgilerle, Türkiye'nin piyasa ekonomisine geçişinde ve dışa açılma sürecinde önemli katkılarda bulunmuştur (Pamuk, 2020: 272). Seçim kampanyalarında liberalleşme vadeden Turgut Özal, 1984 yılında buna uygun olarak, %76,3 oranındaki nominal gümrük vergilerini %48,9'a düşürmüş, ithalata yönelik dolaysız devlet kontrollerini kaldırmış ve liberasyonu artırmıştır. Devletin ekonomideki rolünü azaltmak için ise, 1985'den sonra bir özelleştirme programı başlatılmış ancak 2000'lere kadar başarılı bir uygulama gerçekleşmemiştir. 1985-1989 arasında, yalnızca 159.8 milyon dolarlık bir özelleştirme yapılabilmektedir (Şahin, 2012: 193-200).

Özelleştirme en genel anlamıyla, kamu kesimine ait şirketlerin özel sektöre aktarılması anlamına gelmektedir. Özelleştirmenin temel amacı, devletin adalet ve güvenlik gibi asli görevlerini yerine getirmesi, özel kesimin yapmaktan kaçındığı altyapı yatırımlarına yönelmesi ve ekonominin serbest piyasaya göre işlemesidir. Dolayısıyla, bu kapsamda yapılan özelleştirmelere dair yukarıdaki veriye ek olarak, 1986-2003 arasındaki özelleştirmelerin dolar açısından değeri 7,8 milyar, 2004-2018 arasında ise toplamda 60,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Eğilmez, 2020: 163-166). Buradan da anlaşılacağı üzere, söz konusu dönemde başlatılan özelleştirme programının etkisi esas olarak daha sonraki dönemlerde görülmüştür.

Özal döneminde ekonomide önemli değişimler gerçekleşse de bazı olumsuzluklar da yaşanmıştır. Ekonomide serbestleşme, dışa açılma artsa da liberalleştirme kapsamına alınan malların sık sık ve iktidara yakınlıkla ilgili olarak değiştirilmesi, keyfilik gibi durumlar, uygulanmakta olan politikalara istikrarsızlık getirmiştir. 1980’li yılların sonlarından itibaren ise, liberalleşmede yavaşlamalar hatta bazı konularda gerilemeler meydana gelmeye başlamıştır. Dönemin başında tarımsal destek alımlarının kısıtlanmasına ve kamu kesimindeki ücretlere büyük zam yapmamaya gayret gösterilmesine rağmen, dönemin sonunda bu durum değişmiştir. Tarımsal destek alımlarının kapsamı genişlemiş, ücretler artırılmıştır. KİT’lerin sattığı ürünlerin fiyatları enflasyonun gerisinde kalmış, bu nedenle de bütçe açıkları artmaya başlamıştır (Pamuk, 2020: 267).

1989 yılında, 24 Ocak Kararları’nın mimarı olarak kabul edilen Turgut Özal, TBMM tarafından 8. Cumhurbaşkanı olarak seçilmiş, başbakanlık görevine ise 47. Hükümet’in başbakanı olarak Yıldırım Akbulut gelmiştir. Akbulut’un başbakanlığındaki 47. Hükümet yaklaşık 2 yıl (1989-1991) görev yapmıştır. Diğer hükümetlerin görev süresi ise sırasıyla şu şekildedir: 48. Hükümet 23.06.1991-20.11.1991 tarihleri arasında; 49. Hükümet 20.11.1991-25.06.1993; 50. Hükümet 25.06.1993-05.10.1995; 51. Hükümet 05.10.1995-30.10.1995; 52. Hükümet 30.10.1995-06.03.1996; 53. Hükümet 06.03.1996-28.06.1996; 54. Hükümet 28.06.1996-30.06.1997; 55. Hükümet 30.06.1997-11.01.1999; 56. Hükümet 11.01.1999-28.05.1999; 57. Hükümet 28.05.1999-18.11.2002 (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014: 78-94). Görüleceği üzere, birçok hükümetin görev süresi için 1 yıldan bahsetmek bile mümkün olmamıştır. Hükümetler sık sık değişmiş, devletin ekonomideki rolü ya da ekonomiye yönelik yapısal

ve kapsamlı bir karar almak, hükümetlerdeki istikrarsızlıklardan dolayı pek mümkün olmamıştır.

Ekonominin bazı alanlarında görece gelişme ve iyileşmeler olsa da kurumsal yapıda yeterli değişimler gerçekleştirilememiş ve dolayısıyla ekonomide istikrarsızlığa neden olan yapısal sorunlar ortadan kaldırılamamıştır. Kamu kesiminde gelir ve giderler arasında dengesizlik devam etmiş, KİT'lerin özelleştirilmesinde yeterli bir mesafe kat edilememiş ve devletin ekonomideki rolü hedeflendiği gibi azaltılamamıştır (Şahin, 2012: 212)

1980'lerin sonundan itibaren, kamu açıkları için ana mekanizma olarak iç borçlanma kullanılmıştır. Sonuç olarak, iç borçların GSMH'ye oranı, 1994'e kadar sürekli olarak yükselmeye devam etmiştir. Bununla birlikte, 1993'ün sonunda, karar alıcılar piyasaya finansal mekanizmaları değiştireceklerine dair bazı sinyaller vermiştir. Kısa vadeli iç borçlanmalar iptal edilmiş ve hazine, Merkez Bankası kaynaklarına güvenmeye başlamıştır. Merkez Bankası ise, bu değişiklikten sonra uluslararası rezervlerinin yarısından fazlasını kaybetmiştir (Özatay, 2000: 327-329).

1993 sonundaki bu değişikliğe ek olarak, daha düşük faiz oranları uygulanmıştır. Bu değişiklikler sonucunda, yabancı para talebi artmış ve sonuç olarak 1994'teki ekonomik krizin temelini atmıştır. 1994 Ocak ayında, Türk Lirası yaklaşık olarak %13 oranında devalüe edilmiştir. Buna rağmen döviz talebi azalmamış ve Merkez Bankası borç verme oranlarını artırmıştır. Devalüasyon oranı aşırı yüksek olmasa da ticari bankaların bilançoları ciddi zararlar görmüştür. Merkez Bankası ve devlet bankaları, ticari bankaların yükünü hafifletmek için özel sermayeli bankalara döviz satmaya başlamıştır. Üç aylık bir kargaşa sonrasında, hükümet 5 Nisan 1994'te bir istikrar programı başlatmıştır (Ertuğrul ve Selçuk, 2001: 21-22).

1994 krizine götüren bu süreç incelendiğinde, devletin ekonomideki rolünün ve davranışlarının, ekonomide yarattığı etkilerin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Devletin ekonomide art arda aldığı yanlış kararlar, kamu tarafından işletilen KİT'lerin açıkları, devlet borçlarındaki dengesizlik, devletin ekonomideki rolünün hedeflendiği gibi azaltılamaması, Türkiye ekonomisini krize götürmüştür.

Krizden çıkma hedefiyle uygulamaya konan 5 Nisan 1994 Kararları'yla, piyasaları istikrarlı hale getirmek için fiyat artışlarını durdurmak amacıyla, kamu

tarafından üretilen malların fiyatlarında zamlar yapılmıştır. Kamunun gelir gider dengesini sağlamak üzere borçlanma ihtiyacı düşürülmüş, bu sayede faizlerin yükselmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Böylelikle, faizin devlet bütçesi üzerindeki yükü azaltılmak istenmiştir. Devlet bütçesinde ciddi bir tasarruf uygulaması başlatılmış, kamu kuruluşlarının harcamalarında %30 oranında kısıtlamaya gidilmiştir. Mal ve hizmet alımları kısıtlanmış, kamuya personel alımı duraklatılmıştır. Kamuya ait lojmanların ve dinlenme tesislerinin satılması kararlaştırılmış ancak uygulamaya geçilememiştir (Şahin, 2012: 222-228).

Kamuya ait lojmanlar gibi yerlerin satılması, Thatcher dönemi İngiltere’inde çıkarılan Housing Act’ı hatırlatmaktadır. Türkiye’de bu yöndeki çabalar “Kamu Konutlarının Satışı Hakkında Kanun Tasarısı’nda” yer almaktadır. 6 Nisan 1994’te, Başbakan Tansu Çiller tarafından TBMM Başkanlığı’na gönderilen tasarıda, lojmanların kamuya maliyetleri de göz önünde bulundurularak, satışının uygun olacağı belirtilmiştir. Lojmanların satışı konusunda önceliğin, İngiltere’de olduğu gibi, konutta oturanlarda olması ve konutta oturan bu kişilere, satın almak istemeleri durumunda kamu bankalarından ya da Toplu Konut İdaresi’nden kredilendirme imkânı getirilmesi teklif edilmiştir. (www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/-d19/c060/tbmm19060103ss0641.pdf 26.03.2021).

Sanayi Devrimi’nin başlangıcındaki en önemli ülkelerden biri olan, liberal birikime sahip ve kapitalistleşme sürecini yaşamış İngiltere’de, özelleştirme, hatta kamu konutlarının dahi özelleştirilmesi mümkün olmuşken, bu süreçleri daha yavaş yaşayan, birkaç adım ileri attıktan sonra dönem dönem gerileyen Türkiye’de ise, kamu konutlarının satışı beklendiği gibi gerçekleştirilememiştir.

1998’in ikinci yarısından itibaren, gerekli reformların yapılmaması ve ertelenmesi, ekonomide çok ağır sorunların çıkmasına neden olmuştur. İçeride yapılamayan reformlar, dış kaynaklı sorunlarla, özellikle de 1997 Güney Doğu Asya ve 1998 Rusya ekonomik krizleri ile birleşince, bu sorunlar daha da ağırlaşmıştır (Şahin, 2012: 242).

Devlet bu sorunları düzeltmek ve ekonomiyi dengeye ulaştırmak amacıyla, Aralık 1999’da IMF ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmanın temel amaçları döviz kurunda istikrarı sağlamak, mali açıkları düzeltmek ve yapısal reformları uygulamaya koymaktır.

Program başlangıçta başarılı olmuş, enflasyon beklendiği kadar hızlı olmasa da düşmeye başlamış, faizler ise, beklenenden daha hızlı bir şekilde düşmeye başlamıştır. Bu durum, döviz kurunun istikrarlı hale gelmeye başlaması ile iç talepte bir patlama yaratmış ve cari açığı artırmıştır (Macovei, 2009: 5).

IMF ile imzalanan bu anlaşma kapsamında “Enflasyon ile Mücadele Programı” olarak adlandırılan bir ekonomik istikrar programı uygulamaya geçirilmiştir. EMP ile enflasyonun tek haneli düzeye düşürülmesi, istikrarlı bir büyümenin sağlanması, kamu kesimi açıklarının azaltılması hedeflenmiştir (Şahin, 2012: 247). Ancak zayıf bankacılık sektörünün, yüksek kamu borçlanma gereksinimleriyle bir araya gelmesi nedeniyle ekonomide beklenen istikrar sağlanamamıştır. GSYH’de, yatırımlarda, endüstriyel çıktılarda düşüş meydana gelmiş ve işsizlik artmıştır. Bu sorunlar ise, ekonomiyi bir krizle karşı karşıya bırakmıştır (Macovei, 2009: 6-7).

Kriz, siyasi nedenlerin etkisiyle daha belirgin hale gelmiştir. 19 Şubat 2001 tarihli bir MGK toplantısında, başbakan Ecevit ile cumhurbaşkanı Sezer arasında bir tartışma yaşanmıştır. Yaşanan bu tartışma sonucunda, ekonomik istikrar programına duyulan güven sarsılmış ve döviz talebi artmıştır. Bu süreçte ayrıca bazı bankalar kapanmıştır (Bağcı, 2016: 49). Söz konusu örnek olay, bir kez daha siyaset ve ekonomi arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır. Üst düzey siyasetçiler arasında yaşanan bir tartışma, bireylerin ekonomik tercihlerini etkilemiş ve bu tercihler sonucunda ekonomi zarar görmüştür.

Döviz talebini azaltmak isteyen Merkez Bankası, bankacılık kesiminin ve ödemeler dengesinin çökmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda, Merkez Bankası döviz satmak zorunda kalmış ancak faizlerin yükselişi yine de engellenemediğinden ve ekonominin daha fazla zarar görmesi istenmediğinden, döviz kurları dalgalı hale getirilmiştir. EMP programı yürürlükten kaldırılmış, bankacılık sektörü zarar görmüştür (Korkmazer, 2018: 87).

Türkiye ekonomisinde liberalleşme yönünde reform hedefiyle başlayan 1980-2002 döneminde, 24 Ocak Kararları ile birlikte, devletin ekonomideki rolünü azaltma, özel sektörü güçlendirme, koruyucu ve ithal ikameci bir yaklaşım yerine, daha açık ve ihracata yönelik bir yaklaşımın sağlanması amaçlanmıştır. Dönemin yükselen yeni sağ anlayışı ve Özal gibi siyasetçilerin etkisiyle, bu amaçlar kapsamında belli bir ilerleme

sağlanmıştır. KİT'ler tarafından üretilen ürünlerin fiyatlarına zamlar yapılmış, ücretlerin düşük tutulmasına dikkat edilmiş, özelleştirme hedefleri koyulmuştur. Ancak bir süre sonra bu hedeflerden uzaklaşmıştır. Dönemin ikinci yarısına gelindiğindeyse, koalisyon hükümetleri gerekli reformları yapamamış, günü kurtarıcı uygulamalarla sınırlı kalınmıştır. Bu süreçte, devletin ekonomide aldığı yanlış kararlar ve olumsuz dış koşullar nedeniyle krizler yaşanmış, ekonomi önemli zararlar görmüştür. Dolayısıyla dönemin son yılları krizlerle ve ekonomik sorunlarla geçmiştir.

4.5. Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolüne Yönelik Bölüm Değerlendirmesi

Yukarıda, Türkiye’de devletin ekonomideki rolü, Osmanlı Dönemi, 1923-1950 dönemi, 1950-1980 dönemi ve 1980-2002 dönemi olmak üzere dört alt başlık halinde incelenmiştir. Dönemlere göre yapılan bu incelemeden sonra, devletin ekonomideki rolünün, kendi içinde ortak veya benzer bazı özelliklere sahip olan dört ana kategori altında incelenebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle, söz konusu kategoriler şu şekilde sıralanabilir: I. Merkezîyetçilik-Bahşedicilik (1299-1922), II. Üretim Devletçiliği (1923-1980), III. Neoliberalizm (1980-2002), IV. Tüketim Devletçiliği (2002 ve sonrası).

4.5.1. Merkezîyetçilik-Bahşedicilik (1299-1922)

Osmanlı Devleti toprağa ve dolayısıyla tarıma dayalı bir ekonomik yapıya sahiptir. Bu düzende toprağın mülkiyeti genellikle devlete aittir. Devlet, mülkiyetinde tuttuğu bu toprakları tımar sistemi adı verilen bir sistemle yönetmiştir. Tımar, kısaca, devletin belli kişilere savaş zamanı devlete asker sağlamaları karşılığında verilen toprakları ifade etmektedir. Bu kişiler, devletin “bahşettiği” toprakları devlet adına yönettiğinden, mülkiyetine sahip değildir.

Toprakta özel mülkiyet kısıtlı olduğundan, tarımsal üretim genellikle ailenin tüketimi için ya da yerel pazarlar için yapılmıştır. Ailenin tüketimi için yapılan tarımsal üretim ise, pazara yönelik yüksek verim sağlayacak, üretimi daha bol hale getirecek tekniklerin geliştirilememesine neden olmuştur.

Toprağın mülkiyetinin devlete ait olmasının en önemli sebeplerinden biri, merkezi hükümeti güçlü kılmaktır. Bundan dolayı, bireyin toprakta özel mülkiyet yoluyla güç kazanarak ve aşırı zenginleşerek, devletin karşısına bir rakip olarak çıkması önlenmek

istenmiştir. Devlet, ekonomideki bu rolüyle, gücünü uzun süreler koruyabilmiş ve karşısına rakip olarak çıkacak aktörlerin güçlenmesini engellemiştir.

Devletin merkezi yapısını ve gücünü korumak amacıyla uyguladığı yaklaşımlardan bir diğeri ise, iâşe ilkesidir. İâşe ilkesi kapsamında, tüketici yanlı bir ekonomi politikası benimsenmiş, kâr amacı daha geri planda kalmıştır. Ülkede ürünü bol tutmak, bu sayede iç karışıklık çıkmasını önleyerek devletin gücünün sarsılmamasını sağlamak amacıyla, dış ticarete, ithalat için teşvik edici bir politika izlenirken, ülkede bolluk azalır korkusuyla ihracat zorlaştırılmıştır. Böylelikle, topraktan sonra ticaret alanında da, Avrupa'daki gibi, ticaretle zenginleşecek bir burjuvazi kesiminin güçlenmesi engellenmiş ve devlet potansiyel bir rakibini daha etkisiz hale getirmiştir.

Devletin dış ticarete benimsediği bu yaklaşım neticesinde, genellikle Avrupalılar ile olmak üzere, yabancılara verilen kapitülasyonlar neredeyse bir gelenek haline gelmiştir. Kapitülasyonların amaçları arasında, siyasi olarak, Osmanlı'nın Avrupa'da kurulabilecek ve kendisini tehdit etme potansiyeli taşıyan bir birliğin önüne geçmek istemesi ve Avrupa ülkeleriyle dostluk kurmak gibi amaçlar bulunmaktadır. Ekonomik olarak yabancı tüccarları ülkeye çekmek ve ülkedeki ürünü bollaştırmak, ekonomik ve siyasi amacın bir arada olduğu bir durum olaraksa, yabancı tüccarlara kolaylık sağlanarak yerel tüccarların aşırı güçlenmesinin önüne geçmek bulunmaktadır.

Yükselme döneminde, ekonomik ve askeri üstünlükler sayesinde, kapitülasyonların ve devletin ekonomideki diğer yaklaşımlarının zararlı etkilerine karşı koymak mümkün olmuşken, duraklama ve gerileme dönemlerinde ise, bu üstünlükler kaybedildiğinden, ekonomideki uygulamaların zararlarına ve olumsuz yönlerine direnmekte güçlük çekilmiştir. Buna ek olarak, devletin ekonomideki rolü, yabancılara "bahşedilen" ayrıcalıkların etkisiyle yerli burjuvazinin yeterince gelişmemesi, pazara yönelik üretimin zayıf kalması gibi nedenlerle, Osmanlı'da sanayi devrimi gerçekleştirilememiş ve bunun sonucunda ortaya çıkan ekonomik olumsuzluklar büyümeye devam etmiş, Avrupa ile aradaki fark giderek açılmış ve Avrupa'nın gerisinde kalınmıştır.

Sonuç olarak, devletin ekonomide aldığı rolün hemen hemen bütün adımlarında, merkezi yapısını güçlü tutmayı hedeflemesi döneme "merkeziyetçi" özelliğini verirken, devletin kendi vatandaşlarına tımar yoluyla bahşettiği topraklar ve yabancılara ise,

bahşettiği kapitülasyonlar, döneme “bahşedici” özelliğini vermektedir. Dolayısıyla, söz konusu dönemde bu iki özellik baskın olduğundan, bu dönem, devletin ekonomideki rolü açısından, “merkeziyetçi-bahşedici devlet” dönemi olarak sınıflandırılmıştır.

4.5.2. Üretim Devletçiliği (1923-1980)

Üretim devletçiliği dönemi, Osmanlı’dan Cumhuriyet Dönemi’ne geçişle başlamaktadır. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçilirken teknolojik, askeri ve ekonomik anlamda döneminin gerisinde kalmış bir ülke devralınmıştır. Özellikle Osmanlı’dan devralınan ekonomik miras ele alındığında, tarıma dayalı, nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı, sanayinin yeterince gelişmediği, tarımın geri kalmış yöntemlerle yapıldığı bir ekonomik yapı göze çarpacaktır.

Ayrıca siyasi anlamdaki olumsuzluklar da önemli ekonomik sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Bunlara örnek olarak, Osmanlı’nın son dönemlerinde kapitülasyonların zararlı etkileri, askeri yenilgiler ardından imzalanan ağır anlaşmalar gösterilebilir. Söz konusu nedenler, bu dönemde ekonomide milli bir yaklaşımın benimsenmesine sebep olmuştur.

Üretim devletçiliği dönemi olarak adlandırılan bu dönem, esasen liberal tarafın daha ön planda tutulduğu hedeflerle başlamıştır. Bu hedefler kapsamında özel sektörün daha ön planda tutulacağı ifade edilse de devlet tamamen dışarıda bırakılmamış ve devletin ekonomide belli alanlarda, gerekli durumlarda bir takım roller üstleneceği belirtilmiştir.

Benimsenen milli ekonomi yaklaşımı kapsamında, ülkede tüketilen ürünlerin yine ülke içinde üretilmesi kararlaştırılmıştır. Bu da aslında ithal ikameciliğin tanımıdır. İthal ikameciliğin temelinde, daha önce de değinildiği gibi, geçmişteki olumsuz deneyimlerin, özellikle de Osmanlı döneminde kapitülasyonların da etkisiyle, ithal ürünlerin piyasayı ele geçirmesi ve ekonominin olumsuz etkilenmesi bulunmaktadır. Milli ekonomi kapsamında, ayrıca koruyucu gümrük politikaları da uygulanmıştır.

Dönemin ilk kısımlarından itibaren, Türkiye’de, üretim devletçiliği dönemi şeklindeki adlandırmanın kaynağı olan, siyasetçilerin deyimiyle, liberalizm ve sosyalizm gibi ekonomik yaklaşımlardan farklı bir anlayış olarak devletçilik benimsenmiştir. Cumhuriyeti kuran kadrolar, ekonomide en çok sanayileşmeye önem vermiş, hatta

sanayileşme, vatan savunması kadar önemli görülmüştür. Bu dönemde, devletçilik kapsamında, birçok sanayi tesisi devletleştirilmiş, devlet yeni sanayi tesisleri kurmuş ve üretimde aktif bir rol almıştır. Devlet bizzat sanayi tesisleri kurması ve işletmesinin yanında, aynı zamanda devlet bankaları da kurmuş ve ekonominin birçok alanında faaliyet göstermiştir. Devletçilik kavramına büyük önem verildiği için bu kavram 1937 yılında anayasaya bile dâhil edilmiştir. Devletçilik kapsamında birçok sanayi tesisinin kurulması ve devletleştirilmesi gerçekleşse de özel sektörün faaliyetleri yasaklanmamış ve özel sektöre ekonomide faaliyet gösterme hakkı tanınmıştır.

Dönemin başında liberal anlayış ve uygulamalar daha ön plandayken, 1929 Krizi sonrasında, dünyadaki genel eğilim de takip edilerek, devletçi uygulamalar ön plana geçmiş, devlet daha korumacı ve müdahaleci bir yaklaşımı uygulayan bir role bürünmüştür. Devletçiliğin dozu, II. Dünya Savaşı'nın etkisiyle daha da artmış, korumacılık ve devlet müdahalesi genişlemiştir. Savaş süreci dolayısıyla, 1940 yılında Milli Korunma Kanunu çıkarılmış ve devlete ekonomi ile ilgili daha fazla müdahale etme yetkisi verilmiştir. Buna göre, devlet olağanüstü durumlarda ülkedeki sanayi ve maden kuruluşlarını kontrol edebilecektir. Ayrıca, fiyat tespiti ve ticaret sınırlaması gibi yetkilerle, devletin ekonomideki rolü artmıştır. Buna ek olarak, 1942 yılında, Varlık Vergisi adında yeni bir vergi getirilmiştir. Bu vergi, bir defaya özgü olarak, servet ve kazanç sahiplerinin olağanüstü kazançları üzerinden alınacaktır. Vergi mükellefleri, vergilerini ödemezse devlet tarafından çalıştırılacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 yılına kadar olan süreç, tek parti iktidarında ve yukarıda belirtilen uygulamalarla geçmiş, 1950 yılında ise, yapılan seçimler sonucu DP iktidara gelmiştir. DP, daha liberal ve özel sektörü ön planda tutan, devletin ekonomideki rolünün azaltılacağı, KİT'lerin satılacağı bir politika izlemeyi vaat etmiştir. DP, iktidarının ilk yıllarında liberalleşmeye yönelik bazı adımlar atsa da daha sonraki yıllarda devletçilikten uzak kalamamıştır.

On yıllık iktidarı döneminde, özel kesimin sanayi yatırımları anlamında kamudan önde olduğu yıl sayısı iki ile sınırlı kalmıştır. KİT'ler bu dönemde de genişlemeye devam etmiştir. Devlet ekonomiye kaynak aktarmaya devam etmiş ancak bu kaynak aktarımı sanayiden tarım sektörü lehine değişmiştir. Tarımda destekleme alımları gerçekleştirilmiştir. DP tarafından eleştirilen Milli Korunma Kanunu, yine DP tarafından

yeniden yürürlüğe konmuştur. Bu kanunun yeniden yürürlüğe konmuş haline göre, devlet, ürünlerin fiyatlarını, türlerini, içeriklerini tespit edebilecektir. Görüldüğü gibi, devletçilikten uzaklaşma vaat edilse de bu vaatlere tam anlamıyla ulaşmak mümkün olmamış ve devletçilik etkisini devam ettirmiştir.

1950-1960 arası dönem DP iktidarıyla geçmiş ancak 1960 yılına gelindiğinde DP hükümetine karşı bir askeri darbe yapılmış ve yönetim Milli Birlik Komitesi'ne geçmiştir. MBK ekonomideki plansızlıktan rahatsızlık duymuş ve bu nedenle 1961 Anayasasına DPT'yi de dâhil etmiştir. Böylelikle devletin rolünde bir başka artış gerçekleşmiş ve devletin ekonomiyi planlaması için bir kurum oluşturulmuştur. Bundan sonra ekonominin yönü, hükümetin hedeflerine uygun olarak, DPT tarafından planlanacaktır. Ancak devlet müdahalesini sınırlamak için yine de bazı maddeler DPT planlarına dâhil edilmiştir. Buna örnek olarak, fiyat kontrolünden olabildiğince uzak durulması ve fiyatların piyasa koşullarına göre belirlenmesinin plana dâhil edilmesi gösterilebilir.

Askeri yönetim sona erdikten ve 1965 yılında yapılan seçimlerden sonra, AP iktidara gelmiş ve bireysel girişime zarar veren iktisadi devletçiliğin karşısında olduğunu, bireysel girişimlerin devlet tarafından desteklenmesi gerektiğini seçim beyannamesine eklemiştir. Daha liberal bir yaklaşımı savunan AP, devletin rolünü küçültmeyi hedeflese de DPT'yi kapatmamış ve özel sektöre destek veren bir kurum olarak görmüştür. AP döneminde devletin rolünün küçültülmesi hedeflense de bu hedefe tam olarak ulaşamamış ve örnek olarak kamu kesiminin yatırımlarına bakıldığında, bu yatırımların oranının arttığı görülmüştür. Bu durum da yıllarca devletin ekonomide üstlendiği büyük rolün, kısa sürede küçültülmesinin pek kolay olmadığını göstermektedir. Ancak devletin ekonomideki rolü hala kayda değer ölçüde olmasına rağmen, AP döneminde özel sektörde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Özel sektörün GSMH içindeki payı artmaya başlamıştır.

1960'lı yıllarda sivil yönetime geçildikten sonra, devletin rolünün küçültülmesi ve özel sektörün geliştirilmesi amacıyla çıkılan yolda belli mesafeler alınırken, 1970'li yıllarda iç ve dış etkiler nedeniyle, bu gelişmelerin yavaşladığı ve kesintilere uğradığı bir dönem yaşanmıştır. 1971 yılında askeri bir müdahale gerçekleşmiş, Demirel ve hükümeti istifa etmek zorunda kalmış, yönetime askerlerin uygun gördüğü kişiler gelmiştir. Bu

dönemde askeri müdahale ve baskılarla hareket alanı kısıtlanan, kısa ömürlü hükümetler, ekonomide uzun dönemli hedefleri takip edememiş ve sorunları ertelemeye çalışmıştır.

1970’li yıllarda ayrıca dışarıda meydana gelen petrol krizi de ekonomide devletin rolünün azaltılması ve özel sektörün güçlendirilmesi hedeflerini zora sokmuştur. Petrolün fiyatının artması maliyetleri de artırmış, dolayısıyla sanayideki özel kesimin gelişimi yavaşlamıştır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, dönem boyunca devlet, ekonomide doğrudan bir rol almış, üretime aktif olarak katılmış, genel olarak ekonomide yetki alanını genişletmeye çalışmış, yatırımların önemli bir kısmında yer almış, KİT’ler aracılığıyla birçok ürün ve hizmet üretmiştir. Dolayısıyla bu dönem, devletin ekonomideki büyük etkisiyle ve sayılan nedenlerle bağlantılı bir şekilde “üretim devletçiliği dönemi” olarak adlandırılmıştır.

4.5.3. Neoliberalizm (1980-2002)

Neoliberalizm kavramı, genellikle, siyasal, ekonomik ya da toplumsal alanda, piyasa ilişkilerini ve devletin ekonomideki rolünün yeniden düzenlenmesini vurgulamaktadır. Bu nedenle geniş açıdan bakılarak yapılan tanımlarda, neoliberalizmin rekabetçi piyasa düşüncesinin hayatın bütün alanlarına uygulanması olduğu ifade edilmektedir. Hayek ve Friedman gibi düşünürlerden, Thatcher ve Reagan gibi siyasetçilere kadar pekçok kişinin gelişmesine katkı yaptığı neoliberalizme göre, piyasa ekonomisi, en verimli ve en ahlaki düzendir. Bu nedenle neoliberallere göre, piyasa, bütün kolektivist, planlamacı ya da sosyalist politikaların ortadan kaldırılarak izlenmesi gereken sistemdir (Springer vd., 2016: 2-4). Bourdieu (1998) da benzer şekilde, neoliberalizmin piyasa düşüncesinin önüne çıkabilecek manilerin ortadan kaldırılmasını hedeflediğini ifade etmiştir (Kılınç, 2012: 149).

Özellikle 1970’li yıllarda daha görünür hale gelmeye başlayan neoliberal düşünce, devletin ekonomideki rolü nedeniyle, bütçe açıklarının artması ve enflasyonun yükselmesi gibi olumsuzluklardan kaynaklı olarak prestijini artırmıştır. Bu kapsamda KİT’lerin özelleştirilmesi önem kazanmış, devletin ekonomideki rolü daraltılmış, kamu harcamaları ya da sosyal harcamalar kısılmış, küresel anlamda işleyen bir ekonomi için

piyasa üzerindeki kontrol azaltılmış, vergilerde indirim yapılmış ve personelde küçülmeye gidilmiştir (Acar, 2017: 253-254).

Kavramın özellikleri kapsamında bir inceleme yapılacak olursa, dönem, neoliberal düşünceyle uyumlu olarak, Türkiye’de devletin ekonomideki rolü, ticaret, sanayi, döviz ve piyasa gibi, ekonominin birçok alanında önemli değişiklikleri içeren 24 Ocak Kararları ile başlamaktadır. Yıllardır devam eden işsizlik, enflasyon, ticarete açık gibi sorunlar, kredi çevrelerinin ısrarları gibi nedenlerle, ekonomide önceki dönemlerin anlayışını ve politikalarını değiştiren 24 Ocak Kararları, Süleyman Demirel başbakanlığındaki hükümet tarafından uygulamaya konmuş ve bu programın sorumluluğu Turgut Özal’a verilmiştir.

24 Ocak Kararları’nın hedefleri arasında ekonomik krizi aşmak, istikrarlı bir ekonomiye kavuşmak, enflasyonu düşürmek, büyümeyi sağlamak, devletin ekonomideki rolünü azaltmak, serbest piyasa ekonomisine geçmek gibi hedefler bulunmaktadır. Bu hedeflere ulaşmak için, KİT’lerde fiyat artışları ve maaş azaltma, yatırımları küçültme, vergilerde düzenleme, sıkı para politikası, dış ticaret ve döviz hareketlerinde liberalleşme gibi yöntemler uygulanmıştır. Böylece önceki dönemin devletçi ve müdahaleci sistemlerinden, daha liberal ve kapitalist bir sisteme geçiş başlamıştır. Devletçilik yerine, piyasa odaklı bir sistem benimsenmiştir.

Dünyada bir durgunluğun yaşandığı yıllarda, Türkiye’de ihracat 5 yılda ortalama %22 artış göstermiş ve buna yakın bir artış ithalatta da gerçekleşmiştir. Ayrıca kur piyasa şartlarına göre belirlendiğinden devletin ekonomideki rolü bir kademe daha azalmıştır. Dönemin yükselen anlayışı neoliberalizm ile yeni sağın politikalarını yansıtan bu düzenlemeler ve yeni sağ anlayış çerçevesinde siyaset yapan Turgut Özal’ın etkisiyle, Türkiye’de önceki dönemlerden farklı bir ekonomik anlayışa geçilmiştir. 1983’te yapılan seçimler sonucu, daha yüksek bir yetkiye, başbakanlık yetkisine kavuşan Özal ve iktidara gelen partisi ANAP, parti programında, bireysel girişimi, devletin müdahalelerinin azalmasını, rekabeti ve serbest piyasa ekonomisine geçişi savunan bazı ilkeleri benimsemiştir. Bu nedenle, 24 Ocak Kararları’yla da uyumlu söz konusu parti programı sayesinde, ekonomideki yeni anlayışta bir süreklilik sağlanmıştır.

24 Ocak Kararları ardından gerçekleşen uygulamaların dünyadaki neoliberal anlayışın uygulamalarıyla uyduğu görülmektedir. Ancak Özal döneminde, ekonomide

önemli değişiklikler gerçekleşse ve belli bir süreklilik sağlansa da yukarıda bahsedilen bazı keyfi uygulamalar, bu yeni ekonomi politikasında bir takım istikrarsızlıklara neden olmuştur. 1980'lerin sonlarına doğru ise, liberalleşmede bazı yavaşlamalar ve devletçiliği hatırlatan kimi uygulamalar gerçekleşmiştir. Buna örnek olarak, tarımsal destek alımlarının kapsamının genişlemesi, ücret artışları gibi uygulamalar gösterilebilir. Bu tip örnekler, her ne kadar ekonomide yeni bir anlayışa geçilse de eski alışkanlıkları tamamen bırakmanın kısa sürede mümkün olmadığını ve zaman zaman, geçmişte uzun süre yürürlükte kalan uygulamaların, kendinden sonraki dönemi de etkileyebileceğini ortaya koymaktadır.

1990'lı yıllarda ise, kısa ömürlü ve koalisyon hükümetlerinin olduğu bir süreç yaşanmış, bu nedenle de 1980'li yıllardaki düzeyde bir yapısal değişim gerçekleştirilememiş, uzun dönemli politikalar uygulanamamıştır. Dolayısıyla devletin ekonomideki rolüne yönelik belirgin kararlar almak da pek mümkün olmamıştır. Bu durum, ekonomideki hatalı yaklaşımlar ile birleşince, 1990'lı yıllar, ya krizin yaşandığı ya da kriz tehdidinin çok yakında olduğu bir dönem olarak anılmıştır. Devletin ekonomideki rolü istenen seviyeye getirilemediğinden, KİT'lerin açıkları ve devlet borçlarındaki dengesizlikten dolayı ekonomik krizler yaşanmıştır.

Sonuç olarak, birtakım aksilikler yaşansa da Türkiye 1980-2002 döneminde, yukarıda genel hatları ele alınan neoliberalizmin, devletin ekonomideki rolünü düzenleme, ekonomiyi liberalleştirme, ekonomideki kontrolü azaltma, enflasyonu ve bütçe açığı sorununu çözme gibi özelliklerini taşıdığından, bu dönem "neoliberal" olarak adlandırılmıştır.

4.5.4. Tüketim Devletçiliği (2002 ve Sonrası)

Çalışma esas ağırlığını 2002 öncesine yoğunlaştırdığından ve 2002 sonrası dönem henüz devam ettiğinden, burada söz konusu dönem, diğer dönemler kadar ayrıntılı incelenmeyecek olup, daha genel hatlarıyla ele alınacaktır. Bu açıdan, dönemin ilk yılı incelendiğinde, Kasım ayında, Türkiye'de genel seçimler yapılmış ve bu seçimlerde %34,28 oranında oy alan Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara gelmiştir. AK Parti dışında meclise girebilen tek parti CHP olmuştur. CHP'nin oy oranı ise, %19,39'dur (www.ysk.gov.tr/tr/03-kasim-2002-xxii-donem-milletvekili-genel-secimi/3009)

10.04.2021). Sonraki yıllarda yapılan seçimlerde de AK Parti, birinci parti olarak iktidarını sürdürmüştür.

2002 yılı ve sonrasında iktidarda kalmaya devam eden AK Parti'nin, 2002 yılındaki seçim programı incelendiğinde, ekonomiye dair liberal bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Buna göre, AK Parti piyasa ekonomisinden yana olduğunu, devletin ilke olarak ekonomik faaliyetlerin dışında olması gerektiğini, devletin ekonomideki rolünün düzenleyici ve denetleyicilik olduğunu, özelleştirmeyi daha rasyonel bir ekonomik yapının oluşması için önemli bir araç olarak gördüğünü, yabancı sermayenin Türk ekonomisinin gelişmesine katkı sağlayacağını, teşebbüs özgürlüğünün gerekli olduğunu programında belirtmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/-handle/11543/926 10.04.2021).

Programda yer alan bu hedefler doğrultusunda, önceki dönemlerden büyük çapta ve daha geniş kapsamlı özelleştirmeler yapılmıştır. 1986 ve 2001 yılları arasında yapılan özelleştirmelerin ABD Doları (\$) cinsinden değeri, ortalama olarak yılda yaklaşık 470 milyondur. 2002 ve 2021 yılları arasında ise, yılda yaklaşık 3 milyar 144 milyon dolardır (ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2021/03/yillar-itibariyle-uygulama-.pdf 10.04.2021). 2002 öncesi ve 2002 sonrası dönem karşılaştırıldığında, yılda yapılan özelleştirme, 2002 öncesi dönemin 6,5 katından fazlasına ulaşmıştır.

Sonuç olarak, üretim devletçiliğinden net bir şekilde vazgeçilmiş ve özelleştirme yönündeki hedeflere önemli ölçüde uyulmuştur. Ayrıca 1980-2002 arasında yaşanan neoliberal dönemin aksaklıklarının giderilmesi için de yeterli zaman geçmiştir. Türkiye bu süreçte bankacılık yapısında iyileştirmeler yapmış, rekabet konusunda bazı mesafeler alınmıştır. İktidardaki AK Parti'nin programı ve yapılan özelleştirmeler göz önüne alındığında, devletin ekonomideki rolünün azaldığını, özel sektörün güçlendiğini ve devletin liberallerin idealindeki adalet ve güvenlik gibi temel işlevlerin olduğu alana çekildiğini söylemek mümkündür. Ancak her şey teorideki gibi gerçekleşmemiş ve devlet ekonomide üretim alanından büyük ölçüde çekilse de farklı bir alanda, yani tüketimde daha geniş roller üstlenmeye başlamıştır.

Bu yöndeki uygulamalardan biri, "Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtımı" projesidir. Proje, 2003-2004 döneminde başlamış ve bütün öğrencilere bu tarihten itibaren ders kitapları ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Benzeri uygulamalara Yunanistan, Bulgaristan ve

Slovakya gibi ülkelerde de rastlanmaktadır. Bu ülkelerde de devlet temel eğitim olarak kabul edilen dönemdeki öğrencilere ücretsiz olarak kitap dağıtmaktadır. Ancak diğer pek çok Avrupa ülkesinde durum farklıdır. Ders kitaplarının ücretsiz olarak dağıtılması ya da öğrencilerin bu kitapları satın almaları belli koşullara bağlanmıştır. Örnek olarak, İtalya, öğrencileri ihtiyaç durumuna göre değerlendirmekte ve ihtiyaç sahibi öğrencilere ders kitaplarını alabilmeleri için alışveriş çekleri vermektedir. Çekya’da ortaöğretim öğrencileri sosyal imkânlarına göre değerlendirilip, durumu yetersiz olan öğrencilere kitapları ücretsiz olarak dağıtılmakta ancak diğer öğrenciler kitapları kendileri satın almaktadır. Macaristan ve Polonya’da da benzeri bir değerlendirme yapılarak kimlerin ücretsiz olarak, kimlerin satın alarak kitap sahibi olabileceği belirlenmektedir (dhgm.-meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/165/bayrakci.htm 11.04.2021).

Türkiye’de ise ücretsiz kitap dağıtımını konusunda böyle bir şart ya da ayırım belirlenmemiştir. Bütün öğrenciler ücretsiz kitaplardan yararlanabilmektedir. Öğrencilerin ihtiyaç sahibi olmalarına ya da maddi imkânlarının iyi olmasına bakılmaksızın dağıtılan kitaplar, devletin harcamalarını artırabilmekte ve devletin bu alandaki rolü genişlemektedir. Devlet harcamalarının artması, yeni gelir kaynaklarına ihtiyacı da artıracığından, bu durum harcamaların daha yüksek vergilerle ya da borçlanma yoluyla karşılanması olasılığını yükseltmektedir. Bu koşullar ise, devletin ekonomideki rolünün artmasının olumsuz bir sonuca yol açmasına neden olabilmektedir.

Benzer örnekler, bu dönemde 65 yaş üstü vatandaşlara ücretsiz ulaşım hakkı verilmesinde, üniversite öğrencilerinin harçlarının kaldırılmasında da geçerlidir. Bireylerin maddi durumu göz önünde bulundurulmadan yapılan bu müdahaleler, yukarıda da belirtildiği gibi, harcamaların artmasına ve bunların başka kaynaklarla karşılanmasına neden olmaktadır. Bu tip örneklerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu dönemde, üretim devletçiliği anlayışından önemli oranda vazgeçilse de devletçiliğin bir başka türü olarak ifade edilebilecek uygulamalar nedeniyle, 2002 sonrası dönem “tüketim devletçiliği” olarak adlandırılmıştır.

Tüketim devletçiliğinin ekonomik açıdan yol açtığı sorunlar yanında siyasi açıdan da önemli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bu olumsuzluklardan ilki özgürlüklerle ilgilidir. Negatif ve pozitif olarak ayrılan özgürlük tipleri açısından bakıldığında, tüketim devletçiliğinin negatif özgürlüklerin gelişmesini güçleştireceği açıktır. Çünkü dış

müdahalelerden olabildiğince uzak kalınabildiği ölçüde gelişen negatif özgürlükler açısından, tüketim devletçiliğinin uygulamaları bir müdahale niteliği taşıdığından, söz konusu alan olumsuz etkilenecektir. Tüketim devletçiliğinin ikinci olumsuz etkisi ise, Hayek'in (2015) Kölelik Yolu adlı eserinde değindiği üzere, ekonomiye yönelik kontrol ve müdahalelerin, bireylere karşı bir baskı aracına dönüşebilme ve uygulanan ekonomik yaklaşımın totaliter yapıya sürüklenme ihtimalini artırmasıdır. Çünkü Nasyonel Sosyalizm de dâhil birçok totaliter sistemde devletin ekonomideki kontrolü yüksek düzeyli olmuştur.

Son olarak tüketim devletçiliği ilgili, önceki dönem ve bu dönemin karşılaştırmasına olanak verecek, dönemler arası farklılıkları daha net bir şekilde ortaya koyacak verilerin bir tablo şeklinde sunulması, konunun nicel açıdan da daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle Tablo 4'te Türkiye'de cari transferlerin GSYH içindeki paylarına yer verilecek, bu sayede ise, iki farklı dönemin karşılaştırması daha açık bir şekilde yapılabilecektir.

Tablo 4. Türkiye'de Yıllara Göre Cari Transferlerin GSYH İçindeki Payı

Yıllar	Cari Transferler (%)
1995	4,3
1996	5,3
1997	6,0
1998	4,7
2011	8,5
2012	9,1
2013	9,5
2014	9,3

Kaynak: (ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/04/309butcegerckesitumupdf.pdf 25.07.2022;
ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/04/9379butcegerckesi2016e.pdf 25.07.2022)

Cari nitelikli mal ve hizmet alımlarının finansmanı amacıyla yapılan karşılıksız ödemeler olarak tanımlanan cari transfer kavramı (www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/AnalitikEkorehber_2010-2012.pdf 25.07.2022) esas alınarak hazırlanan Tablo 4'e göre, önceki dönemde cari transferlerin GSYH içindeki payı ortalama olarak %5,075 iken, tüketim devletçiliği döneminde ise, ortalama olarak %9,1'dir. Bu nedenle, daha önce üretime dair gösterilen veriler ile cari harcamaların GSYH içindeki payı bir arada değerlendirildiğinde yaklaşık olarak iki katına çıkan cari harcamalar da göstermektedir ki, bu dönemin tüketim devletçiliği olarak adlandırılması yerindedir.

5. TÜRKİYE’DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE SİYASİ KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Bir ülkede siyasi kültür, çeşitli faktörler tarafından şekillendirilmektedir. Bu faktörler arasında, din, ideoloji, siyaset, tarih, ekonomi vb. bulunmaktadır. Aynı zamanda dış müdahaleler, dış politika ve uluslararası ilişkiler de siyasi kültürün şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.

Siyasi kültürü biçimlendiren bu faktörlere bir örnek olarak din incelendiğinde, dinin en önemli faktörler arasında yer aldığı görülecektir. Çünkü din, kültürel bir sistem olarak siyasi yaşamın şekillendirilmesinde etkili olmakta ve birçok durumda, siyasi alanda nelerin yapılması gerektiğine dair net bir anlayış sağlamaktadır (Williams, 1996: 370). Bunu somut bir biçimde ortaya koymak için, Osmanlı Dönemi Türk siyasi kültüründeki reaya konusuna bakmak yerinde olacaktır. Reayaya yönelik uygulama açısından, yöneticilerin Allah’a karşı reyanın mutluluğundan ve adaletinden sorumlu olması gösterilebilir. Söz konusu siyasi kültüre göre, yöneticinin sorumluluğu reayayı şeriata uygun olarak yönetmek iken, reyanın sorumluluğu da aynı biçimde şeriata uygun olarak yöneticiye itaat etmektir (Ünsal, 1998: 3-4).

Farklı bir örnek olarak uluslararası ilişkiler de siyasi kültürün şekillenmesinde etkilidir. Konuyu somutlaştırması açısından Huntington’un demokrasi dalgaları kavramı dikkate alındığında, II. Dünya Savaşı sonrasında bir demokrasi dalgasının başladığı görülmektedir. Bu dalga sonucunda, birçok ülkede demokrasi güçlenmeye başlamış ve Türkiye’nin de aralarında bulunduğu ülkelerde çok partili bir siyasi kültüre yönelik önemli adımlar atılmıştır.

Siyasi kültürü etkileyen faktörlere yönelik örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak siyasi kültürün pek çok faktörün bir araya gelmesiyle şekillendiğini ifade etmek için bu bölümde kısaca yer verilen örnekler yeterli olacaktır. Ayrıca çalışmanın kapsamı da değinilen siyasi faktörlerden biri olan ekonomi, özeldense devletin ekonomideki rolü ile sınırlı olduğundan, söz konusu noktaya odaklanılacaktır. Bu kapsamda devletin ekonomideki rolünün siyasi kültürle ilişkisi paternalizm ve nepotizm üzerinden değerlendirilecektir.

5.1. Paternalizm

Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün siyasi kültür üzerindeki etkisi incelenirken, dikkati çeken iki etkenden biri olan paternalizm bu başlık altında ele alınacaktır. Konuyu açıklığa kavuşturmak için öncelikle paternalizmin kavramsal çerçevesi oluşturulacak ardından da Türkiye’de paternalist siyasi kültürün dikkat çekici bir noktaya gelmesinde devletin ekonomideki rolünün payına değinilecektir.

5.1.1. Paternalizm Kavramı

Paternalizm kavramı, bireyler arası, kurumlar arası ya da bireyler ile gruplar arası ilişkilerin, aile ilişkilerini, özellikle de geleneksel baba ve çocuk arasındaki ilişkiyi hatırlatır biçimde kullanılmasını ifade etmektedir (Kleinig, 1983: 4). Latince kökenli bir sözcük olan “pater”, kavram olan paternalizmle benzer bir şekilde, baba veya evin reisi anlamlarına gelmektedir (www.latinitium.com/latin-dictionaries?t=lsn34096 09.05.2021).

Paternalizm kavramı ile ilgili yaptığı tanımları birçok yazar tarafından referans alınan Gerald Dworkin’e (1972:65) göre, paternalizm, bireyin özgürlüğüne refah, iyilik, ihtiyaç, çıkar veya değerler gibi araçlarla meşrulaştırılmaya çalışılarak müdahale edilmesi anlamına gelmektedir. Ona göre, neredeyse bütün yasalar paternalist açıdan birkaç mantıklı sebeple meşrulaştırılarak çıkarılmaktadır. Örneğin, motosiklet kullananların kask takma zorunluluğu, muhtemelen saf paternalist amaçlarla yürürlüğe konulmuştur.

Devlet müdahalesini içeren ve yasal paternalizm olarak da adlandırılan bu paternalizm biçimi, devletin bireylere müdahalesini, bireyin kendine zarar vermesini önleme amacıyla uyguladığı haklı bir müdahale olarak görmektedir. Bunun daha ileri bir uygulaması ise, bireyler bundan hoşlansın ya da hoşlanmasın, devletin bireylerin iyiliği için onlara müdahale etmesini içermektedir. Ebeveynlerin çocukların yaşamına müdahalesi, örneğin hangi besinleri tüketmesi gerektiği veya ne zaman uyumaları gerektiği gibi, genellikle “biz çocuklarımız için en iyi olanı biliriz” cümlesine dayandırılmaktadır. Devletin paternalist uygulamaları da burada olduğu gibi, devletin, vatandaşlar için neyin en iyi olduğunu, vatandaşların kendisinden daha iyi bildiği inancına dayanmaktadır (Feinberg, 1983: 3).

Devlet, paternalizm anlayışı çerçevesinde, bireyi farkında olmadığı tehlikelerden korumak, bireysel ve toplumsal faydayı artırmak, refahı en üst seviye çıkarmak amacıyla, ekonomide bazı roller almakta ya da günlük hayata birtakım müdahalelerde bulunmaktadır. Bu müdahalelerde bulunurken, devlet kendisini sözcüğün Latince kökeninde olduğu gibi, bir baba ya da aile reisi olarak görmektedir (Demir ve Çelikay, 2020: 58).

Devletin bir baba rolünde bulunduğu bu anlayışta, hem devlete hem de devletin koruması ve yönetimi altında bulunan bireylere belli görevler düşmektedir. Üst konumunda bulunan devlet, ast konumunda bulunan bireyleri (vatandaşları) korumak, desteklemek ve rehberlik etmekle görevlidir. Bireyler ise, devlete sadakat ve saygı göstermekle yükümlüdür (Taşlıyan vd., 2017: 75).

Paternalizmin benimsendiği toplumlarda, devlet bağlılık ve sadakat beklediğinden, devletin bu yöndeki beklentilerini karşılayanlar, devlet tarafından daha fazla yakınlık görmekte ve kayırılmaktadır (Aycan, 2001: 5). Paternalist kültürün yol açtığı bu durum, aşağıda “nepotizm” kısmında incelenecektir.

Feinberg’e göre (1983: 3), devletin baba rolünde olduğu paternalist yapıda, yetişkinlere bir çocuk gibi davranılacaktır. Bu nedenle, yetişkin bireyler zamanla bir çocuğa dönüşmeye başlayacak, kendileri için doğruyu seçme ve akılcı kararlar alabilme yetilerini kaybedeceklerdir. Dolayısıyla çocuklara bile bir noktadan sonra böyle davranılmamalıdır çünkü bu şekilde davranılmaya devam edilirse, çocuklar hiçbir zaman kendi başına karar alabilen sorumlu yetişkinlere dönüşemeyeceklerdir. Aşağıda daha ayrıntılı değinileceği gibi, Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün önemli etkisiyle paternalist bir anlayış yaygın olarak uygulanmış ve bireyler çoğunlukla devlete bağımlı, kendi başına karar alamayan ya da yeterince birey olamayan bir siyasi kültürde sıkışmışlardır.

5.1.2. Türkiye’de Paternalist Siyasi Kültür

Siyasi kültürü şekillendiren birçok etken olmakla birlikte, bunların en önemlilerinden ve çalışmanın konusu olan devlet ile devletin ekonomideki rolünün etkilediği siyasi kültür alanlarından biri, devlet ve vatandaş ya da birey arasındaki ilişkide

tarafların aldığı rollerin biçimidir. Buna göre, Türkiye’de devlet ile birey arasındaki ilişki önemli ölçüde paternalizm çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Heper (2006: 8-9), devletin bir ülkede belli bir siyasi kültürün ortaya çıkmasına yol açtığını belirtmiştir. Buna göre, ortaya genel anlamıyla iki tür devlet anlayışı çıkmaktadır. Bunlar: aşkıncılık ve araçsalcılıktır. Aşkıncılıkta bireyler esas olarak ahlaki bir topluluğa aittir. Araçsalcılıkta ise, bireyler bir çıkar topluluğuna ait olarak kabul edilmektedir. Aşkinci anlayışta, topluluk bireylerden daha önce gelmektedir. Burada toplum üyelerin çıkarlarından daha fazlasıdır ve kurumlar ise tek tiplidir. Aşkinci anlayış için siyaset asıl olarak liderlik ve halkın eğitilmesine yönelik olarak yapılmaktadır. Ayrıca görev kutsallaştırıldığı için bireylerin bütün enerjisini bu kutsal görevi yerine getirmek üzere kullanması beklenmektedir. Araçsalcı anlayışta ise, aşkıncılığın aksine, bireyler toplumdaki daha ayrı durumdadır, toplumdaki ayrı kimlikleri, amaçları ve duyguları bulunmaktadır. Yine aşkıncılıktan farklı olarak, siyaset de sıradan bir faaliyet olarak algılanmakta ve birbirinden farklı görüşlerin ve çıkarların uzlaştırılması faaliyeti şeklinde işlemektedir. Araçsalcı anlayış temel olarak özgürlük, farklılık ve çoğulculuk gibi değerlere dayanmaktadır.

Türkiye’de ekonomik seyir Batı’dan farklı ve kendine has bir şekilde gerçekleştiği için bu işleyiş devlet anlayışını da büyük ölçüde biçimlendirmiştir. Batı’da sanayi devrimi, ticaretin gelişmesi, bireysel girişimin artması, devletin sınırlandırılması yönündeki düşüncelerin güçlenmesi gerçekleşirken, Türkiye’de ise, Osmanlı döneminden beri devlet ekonomisi ile birlikte birçok alanda önemli roller üstlenmiştir. Osmanlı Dönemi’nde özel mülkiyeti olabildiğince kısıtlayıp devlet mülkiyetini güçlendiren, Cumhuriyet Dönemi’nde ise devlet öncülüğünde ve devletçi ekonomiyle kalkınmayı amaçlayan bir sisteme gidildiğinden, bireysel girişime dayalı bir ekonomi yeterince gelişmemiştir. Bu nedenle ekonomik sistem sayesinde ortaya çıkan ve gelişen değerler ile devlet anlayışı da buna göre olmuştur.

Bireysel girişim, sanayi ve ticaret Batı seviyesinde gerçekleşmediğinden, devlet ekonomide büyük bir rol aldığından, insanlar birey olma, “homo economicus” gibi hareket etme yani kendi başına akılcı kararlar alabilme yeteneklerini yeterince geliştirememiştir. Dolayısıyla bu tip bir ekonomide devlet yıllarca birey karşısında büyümüş, güç kazanmış ve “çocuklarına” bir baba gibi davranmıştır. Türkiye’de devlet,

bireyler için neyin iyi olduğunu en doğru şekilde bilen bir aktör olduğundan, çocuğuna, fayda sağlayacağını düşünüp, zorla vitamin şurubu içiren ebeveynler gibi davranmış ve paternalist bir yapı için veciz hale gelen “halk için halka rağmen” anlayışından hareket ederek, tepeden inmece olarak adlandırılan bir yaklaşımı benimsemiştir. Birey ise, devletin ekonomideki rolünün de etkisiyle siyasi kültüre yıllardır işlemiş olan bu paternalist yaklaşım nedeniyle yeterince dengeleyici etki gösterememiştir.

Bu süreç, Osmanlı Dönemi’nden itibaren incelenecek olursa, siyaset ve ekonomi arasındaki ilişkinin, ideolojik taraftarlık gözıyla ifade edildiği gibi olmadığı, ekonominin siyaseti etkileyen önemli bir etken olmasına ilaveten, siyasetin de ekonomi üzerinde önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir. Osmanlı’dan itibaren devletin ekonomide büyük bir rolü olduğu bilinmektedir. Devletin ekonomideki rolünün büyüklüğünü etkileyen önemli etkenlerden biri, Marx’ın altyapı olarak belirttiği, ekonominin kendisi olmakla birlikte, diğer bir önemli etken ise, üstyapı unsurları arasında yer alan siyasettir.

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki Selçuklu ve Bizans gibi devletlerden bazı siyasi uygulamaları miras almıştır. Bu uygulamalar arasında, merkezi yapının sermaye birikimini kendine bir tehdit olarak görmesi bulunmaktadır. Bizans’taki merkezi otoritede olduğu gibi, Osmanlı merkezi otoritesi de köylülükle ayrıcalıklı bir ilişki kurmuştur. Osmanlı’nın güçlü merkezi bürokratik yapısı, köylülüğe dayanan bir toplumsal düzenin yeniden üretilmesini sağlayacak şartları korumayı amaçlamış, köylü ile ilişkisinde bir ara yapıyı kabul etmemiş, köylünün ürettiği artı ürünü vergi olarak toplamıştır. Böylesi “ideal” bir yapının bozulması bürokrasinin gelir kaynaklarını olumsuz etkileyeceğinden, yerel güçlerin sermaye birikimi ile birlikte gelişmesi önlenmeye çalışılmıştır (Altan, 1994: 60-61).

Ekonomide bireyin güç kazanmasını zorlaştıran ve esas önemi devlete veren bu siyasi yapıda, bireyler Batı’daki gibi gelişme imkânı bulamamış, dolayısıyla da aile, toplum ve devlet gibi topluluk düzeyindeki yapılar bireyden daha öncelikli hâle gelmiştir. Birey tarafından doldurulmayan alanlar devlet tarafından dolduruldukça, bu siyasi yapının etkisiyle devlet ekonomide çok güçlü bir rol elde ettikçe, bireyler giderek daha fazla “çocuk” haline gelmiş, bu nedenle de bireyler için en doğru olan kararları almak baba rolündeki devlete düşmüştür.

Osmanlı Dönemi'nde, neredeyse bütün anayasacılık hareketleri, anayasalar ve reformlar ekonomik açıdan devlete bağımlı olan bireylerden değil, ekonomide büyük ağırlığı olan ve merkezi bürokratik yapıya dayanan devlet tarafından ve “tepeden inme” bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Zaten halk da bu tip bir talepte bulunabilecek bireyci bir zihniyet yapısına sahip olmadığından, aksine bir ihtiyaç hissedilmemiştir. Yeterince güçlü olmayan bazı itirazlar olduğunda da aşkını bir devlet anlayışına sahip Osmanlı bürokrasisi, bu anlayışa uygun olarak davranmış ve vatandaşlarına rehberlik eden bir “pater” olarak, halk tarafından talep edilmese veya itiraz edilse de devletin kurtarılması için bu reformları gerçekleştirmiştir. Bu anlayış aşağıda da değinileceği gibi, Osmanlı Dönemi'nin mirası olarak Cumhuriyet Dönemi'ne de geçmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan diğer bir nokta ise sivil toplumdur. Liberal sistem incelenirken, liberallerin bireyin gelişimi için özel mülkiyet, girişim özgürlüğü ve sermaye konusunda serbestlik gibi değerleri olmazsa olmaz kabul ettiği ifade edilmişti. Buna göre, ekonomide bireyin rolü daraltılıp devletin rolü artırıldığında birey gelişmeyecek ve yeterince özgür olamayacaktır.

Osmanlı'da sivil toplumun durumu ele alındığında, liberallerin bu savunusunun bazı gerçekleri yansıttığı görülmektedir. Karadağ ve Aslan'a göre (2005: 257-261), Batı'da devlet meşru bir otorite olarak kabul edilmekle birlikte, devletin bu meşruiyetinin belli sınırları bulunmaktadır. Bireyin özerkliğine ve sivil topluma önem verilmektedir. Batı'da durumun böyle olmasının en önemli nedeni, temelde mülkiyet hakkıyla birlikte, ekonominin yapısıdır. Osmanlı Dönemi'nde, mülkiyet hakları Batı'da olduğu düzeyde gelişmemiş, modern toplumsal sınıfları ortaya çıkaracak ekonomik süreçler yeterince yaşanmamış, dolayısıyla birtakım toplumsal sınıfların oluşturduğu sivil toplum yeterince güç kazanamamıştır. Bu durum, bireylerin kişisel çıkarları doğrultusunda birlikler oluşturmalarının önüne geçtiğinden, devleti denetleyebilecek yapıda bir sivil toplum oluşmamış, bu nedenle önce padişah, daha sonra ise bürokrasi, sistem içinde mutlak güç haline gelmiştir. Böylece ortaya paternalist bir devlet yapısı ve siyasi kültür çıkmıştır.

Osmanlı'da var olan bu paternalist kültür, Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk de Osmanlı Dönemi'ndeki bu paternalist yapının farkına varmıştır. Atatürk'e göre, Osmanlı'nın yönetim şekli kişisel saltanata dayandığından, halk devlet işlerine ilgisiz kalarak, yönetim karşısında hem pasif

hem de olumsuz bir tutum takınmıştır. Bu durum, Osmanlı'nın çöküşüne ve Batı'nın gerisinde kalmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Atatürk'e göre, padişahın kişiliğinden ayrı yeni bir devlet yapısına gerek vardır. Bu devlet, halk egemenliğine dayanan bir devlet olmalıdır. Ancak devletin aynı zamanda vatandaşların peşinden sürüklenmemesi de gerekmektedir. Egemenlik halka dayansa da, halk henüz kendi başına "çağdaş medeniyetler seviyesine" çıkmaya hazır olmadığından, devlet buna öncülük etmelidir. Buradan da Atatürk'ün vardığı sonuç, reformların yukarıdan aşağıya doğru yapılması gerektiğidir. Çünkü halk hem yeterince eğitilmiş olmadığından hem de yıllarca yönetimin dışında bırakıldığından, kolayca kandırılma ihtimali yüksektir (Heper, 2006: 61-63).

Atatürk bu paternalist yapının varlığını tespit etse de kurucusu olduğu devleti paternalist yapıyı sürdürecektir. Ancak bu paternalist yapı, Atatürk'ün düşüncelerinden anlaşılmalıdır ki, önceki dönemle bazı benzer özelliklere sahip olsa da önemli farklılıklar da bulunmaktadır. Bu farkların en belirgin olanlarından biri, paternalist yapıya sınırları tam olarak belli olmasa bile bir zaman limiti konulmasıdır. Bu süre halkın potansiyeline ulaşması, yani çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmasıyla dolacaktır. Halk bu seviyeye ulaşırsa ve yönetimde halk egemenliğine uyum sağlayana kadar reformlar paternalist bir anlayışla, yukarıdan gerçekleştirilecektir.

Paternalist yapıya dair belirsiz zaman limiti, elbette bu yapıyı devam ettirmenin bir gerekçesi olarak kullanılmış olma ihtimaline sahiptir. Çünkü iktidar, elde tutulmak istenen, genişleme ve merkezileşme eğiliminde olan bir kavramdır (Ertugay, 2005: 115). Bu nedenle, söz konusu ihtimal iktidarın olduğu her yerde mevcut olabilir. Ancak yine de hem Atatürk'ün açıklamalarında değindiği hususlardan hem de Mardin'in (1990: 140) çalışmasında dile getirildiği şekliyle, Atatürk'ün kişilik özelliklerinden yola çıkılacak olursa, söz konusu ihtimal zayıflamaktadır. Buna rağmen, kişi her ne kadar iyi bir insan olarak görülürse görülsün, birçok modern siyasal sistemde bireylerin iyiliğine sonsuz bir güven duyulmamış ve yukarıda iktidara yönelik sayılan eğilimler de göz önünde tutularak iktidar sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla, siyasal sistemlerdeki deneyimlerin de gösterdiği gibi, iktidarın etkili olduğu bir ortamda, paternalist yapıdaki iktidar sürdürülmek istendiğinden, zaman limitinin bir bahane olarak kullanılmış olma ihtimalini dışlamamak yerinde olacaktır.

Atatürk'ün paternalist yapıyla ilgili görüşlerine devam edilecek olursa, burada Cumhuriyet Halk Partisi de dönemin tek partisi ve devletle bütünleşmiş olması nedeniyle önemli görevler üstlenecektir. Çünkü Atatürk'e göre, CHP ülkeyi kurtarmak ve millete önderlik yapmak üzere ortaya çıkmıştır (Heper, 2006: 64). Bu paternalist bakış açısı, CHP'nin 1935 yılı parti programından da görülebilmektedir. Parti programında vatandaşlara bir baba gibi yaklaşmış ve onların belli bir yönde eğitilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna göre vatandaşlar cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci olarak yetiştirilmelidir. Parti'nin kuracağı devrim müzeleriyle birlikte halka devrim fikirleri aşılanmalıdır (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825 15.12.2020).

Zaten ülkede geçmişten beri var olan ekonomik düzen nedeniyle belirgin bir şekilde bulunan paternalist anlayış, CHP programında da belirtildiği gibi, devletçi ekonomiye geçilmesiyle beraber daha da güçlenmiştir. Bu ekonomide devlet, ekonomik alanda bizzat faaliyet gösteren bir aktör olduğundan ve devlete ekonominin kalkınması konusunda en önemli aktör gözüyle bakıldığından, her ne kadar bireysel girişim yasaklanmamış olsa bile, bireyler ekonomide daha küçük bir alanla sınırlı kalmış, ekonomide asıl rol devletin olmuştur. Ekonomideki rolü sayesinde birey karşısında daha güçlü hale gelen devlet, sivil toplumu da iyice sınırlandırarak bireyin gelişimini yavaşlatmıştır.

Mevcut koşullar ve tarihsel miras nedeniyle, yeterince gelişme imkânı bulamayan sivil toplum, alınan kararlarla daha da sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda CHP'nin parti programı yeniden incelenecek olursa, Türkiye'de sınıf fikirlerini yaymak amacıyla sivil toplum örgütlerinin kurulamayacağı, devlete bağlı kurumlarda çalışanların işleriyle ilgili cemiyetlerde bulunamayacağı, öğrenci cemiyetlerinin siyasetle uğraşamayacağı, Türk işçisinin ve esnafının, milletin ana varlığına fayda sağlayacak şekilde ve parti programı çerçevesi içinde örgütlenebileceği belirtilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825 15.12.2020). Bu durum, aslında sınırı belli olmasa da geçici süreyle takip edileceği belirtilen paternalist planla uyumludur. Çünkü sivil toplumun ve bireyin kontrolsüzce gelişmesi, çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarılması gereken ve yeterince eğitilmiş olmadığı için kolayca kandırılabilir vatandaşların, bu planın devlet kontrolünde uygulanışına olumsuz etkide bulunabilme ihtimalini artırmaktadır.

Dolayısıyla henüz yeterli düzeye ulaşmamış bireyler, bu düzeye ulaşılan kadar devlet tarafından belirlenen sınırlar içinde hareket etmelidir.

Esasen iyi niyetli olarak nitelendirilmesi mümkün olan bu plan, yani bireyleri yeterli olgunluğa ulaştırana kadar paternalist yapının devam ettirilmesi ve daha sonra bireyin ön plana çıktığı bir sisteme geçilmesi, asıl hedefin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engellerden biri haline gelmiştir. Devlet, bir baba gibi hareket ettikçe, birey de çocuk olarak kaldığı bir siyasi kültüre sıkışmakta ve hiçbir zaman bireysel olarak hareket edebilecek olgunluğa ulaşmamaktadır. Devletin ekonomideki rolüyle bağlantılı olarak güçlenen paternalist yapı, ekonomide bireyin doldurabileceği alanları kısıtlayıp devlete verdikçe, ekonomik açıdan güçlenemeyen birey, giderek devlet karşısında daha pasif kalmakta ve taleplerini yukarıya iletme konusunda zorluk çekmektedir. Bu da Türk siyasal hayatı incelenirken sıklıkla kullanılan ve “tepeden inmece kültür” diye adlandırılan paternalizme sebep olmaktadır.

Bu paternalist siyasi kültür ise, Türkiye’de, Şerif Mardin’in deyimıyla, merkez ve çevre olarak adlandırılan iki kesim arasında bir çatışmaya neden olmaktadır. Merkez genellikle sivil-askeri bürokrasi ve elit grupları ifade etmektedir. Bu kesim 1920’li yıllarda Türkiye kurulurken devletin resmi ideolojisini belirleyen kesimdir. Resmi ideoloji, yukarıda da değinildiği gibi, milliyetçilik, laiklik, cumhuriyetçilik, halkçılık, inkılapçılık ve devletçiliğe dayanmaktadır. Bu ideolojinin şekillenmesinde esas pay Cumhuriyet’in kurucusu Atatürk’e aittir. Atatürk’ün öncülüğünde belirlenen bu resmi ideoloji, sadece Atatürk dönemiyle sınırlı kalmamış, sonraki on yıllarda da iktidarda hangi parti olursa olsun birey-devlet ilişkisini etkilemeye devam etmiştir. Çevre olarak adlandırılan kesim ise, çeşitli toplumsal gruplardan oluşmaktadır. Bunlar, orta sınıf, kırsal üst sınıf, sanatçılar, dini gruplar gibi topluluklardır. Bu gruplar, resmi ideolojinin özellikle laiklik ve devletçilik gibi birçok ilkesine karşı çıkmış ve çok partili siyasal hayata geçildiğinden beri farklı partiler içerisinde yer almışlardır. Bu partiler yapılan seçimlerde başarılar elde etse de paternalist yapıdaki bürokrasi ve elitler gibi merkez kesimler tarafından ve askeri darbelerle iktidardan düşürülmüşlerdir (Berkman ve Özen, 2008: 2).

Sadece Cumhuriyet Dönemi’ne has olmayan, Osmanlı Dönemi’nde de devletin ekonomideki rolünün büyüklüğüyle bağlantılı olarak var olan merkez-çevre ayrışmasında, devletin devamını sağlamak için halktan bir çocuğun babasına itaat etmesi

gibi bir davranış beklenmiş, bu nedenle devlet ekonomiyi bir denetim aracı olarak kullanmıştır. Bu ayrışmada devlet ayrıca dini de bir denetim aracı olarak kullanmıştır (Karadağ ve Çiçek, 2015: 304-305).

Zaten devletin ekonomideki büyüklüğü ve bireyin ekonomideki faaliyet alanının kısıtlanmasıyla birey olma sürecinin tamamlanmadığı Osmanlı toplumunda, yukarıya tepki dile getirilecek olduğunda, bu tepki genellikle birey temelli değil, dini başta olmak üzere, toplulukçu temellere dayandırılarak gerçekleşmiştir. Çünkü belirtildiği gibi, birey yeterince güçlü olmadığından kendini ancak bir topluluk içinde ve topluluk temeline dayanarak ifade edebilmektedir. Fakat sorun şudur ki, bireyin ekonomik gelişimine, dolayısıyla bireyin gelişimine müdahale edildiği bir ortamda, sivil toplum da yeterince gelişmediğinden, bu talepler yukarıya güçlü bir şekilde iletilmemektedir.

Atatürk dönemi boyunca devlet paternalist bir şekilde kurgulansa da devletin baba, vatandaşların ise çocuk olduğu bu süreç belli bir zaman sonra dolacak, söz konusu süreçte bireyler yeterli bireysel olgunluğa erişeceğinden bir noktadan sonra “yetişkin” hale gelen çocukların, bir paterin rehberliğine ihtiyacı kalmayacaktır. Değindiği gibi, bu kurgu aslında hedeflenen sonucun gerçekleşmemesine neden olmuştur. Devlet bir baba gibi davrandıkça ve bireyin faaliyet göstereceği ekonomik alanları kısıtlayıp bu görevi kendisi üstlendikçe birey gelişmemiş, dolayısıyla da hiçbir zaman rasyonel karar alabilen olgun kişi haline gelememiştir. Devlet de bu nedenle “tepeden inmece” bir siyaseti takip etmeye devam etmiştir.

Devletin ekonomide büyük bir rol üstlendiği yapı Atatürk sonrasında da devam ettiği için, paternalist siyasi kültür, önemli bir farkla da olsa varlığını sürdürmüştür. Buradaki önemli fark, Atatürk’ün görüşlerini savunan bürokratların halka bakışında gerçekleşmiştir. Atatürk sonrasında daha fazla güç kazanan bürokratlar, Atatürk gibi halkın önünü açmayı değil, halka kılavuz olmayı amaçlamıştır. Bürokratlara göre, sadece kendileri rasyonel olarak hareket edebileceklerinden, halkın gelişebilecek bir varlık olduğunu düşünmemişlerdir. Dolayısıyla Batı’daki bürokratlardan farklı olarak, “rasyonel davranamayan halkın seçtiği iktidarlarla” çatışma içinde olmuşlardır (Heper, 2006: 84-96).

Bürokrasinin, halkın tepkisini çeken bu sert paternalist yaklaşımı, çok partili hayata geçilmesiyle birlikte, siyasi partilerin programına bir vaat olarak girmiş ve bunu

vaatleri arasında belirten Demokrat Parti, 1950-1960 yılları arasında iktidar partisi olma başarısını göstermiştir. 1952 yılı Demokrat Parti programında bu yaklaşıma tepki gösterilmiştir. Program'ın 19. maddesinde hükümetin halkın dışında ya da üstünde bir varlık olarak görülmediği, memurlara verilen yasal yetkilerin, idari otorite sağlama bahanesi ile keyfi olarak kullanılması şeklindeki geleneğin önüne geçileceği, yetki ve sorumluluk arasındaki sınırların kesin bir biçimde belirleneceği ve var olan bürokratik zihniyetin terk edileceği belirtilmiştir (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/487 16.12.2020).

Demokrat Parti iktidara geldikten sonra memnuniyetsizliğini dile getirdiği bürokratik yapıyla ilgili olarak, memurları erken emekli etme ya da daha pasif görevlere çekmek için bir kanun çıkarmıştır. 1954 yılında çıkarılan 6422 No'lu Kanun'a göre, 25 hizmet yılını tamamlayanlar yaş kaydı aranmaksızın re'sen emekli edilebilmektedir. Ayrıca bu kapsamda emekli edilenler hakkında verilen kararlar kesin olarak kabul edildiğinden yargı yoluyla itiraz da edilememektedir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8738.pdf 17.05.2021). Esasen sorunlu olarak görülen bürokratik zihniyetle mücadele etmek için çıkarılan bu kanun, paternalist kültürün sadece bir kesimle sınırlı olmadığını, toplumda yaygın olarak bulunduğunu ortaya koymaktadır. Yaptıklarını kesin doğru olarak kabul eden DP iktidarı, çıkardığı kanunla, aldığı kararlara karşı yargı yolunu kapatmış ve söz konusu siyasi kültürü devam ettirmiştir.

Parti programlarında ve seçim vaatlerinde, genel anlamıyla paternalist kültürün yansımaları olarak kabul edilen yapılara karşı çıkan Demokrat Parti, karşı çıktığı siyasi kültürün bir parçası gibi davranmış ve kendinden öncekiler gibi davranarak, bireyler için en doğru kararı verebilecek DP'ye oy vermek yerine başka partilere oy verenleri, adeta bir babanın "yaramazlık yapan çocuklarını" cezalandırması gibi cezalandırmıştır.

Buna örnek olarak, CHP'ye oy veren Malatya'nın, Malatya ve Adıyaman şeklinde ikiye bölünerek cezalandırılması ile CMP'ye oy veren Kırşehir'in ilçe haline getirilerek cezalandırılması gösterilebilir. Daha ileri bir noktada ise, Tahkikat Komisyonu'nun kurulması bulunmaktadır. Bu komisyon siyasi partilerin siyasi toplantılarını durdurmuş, komisyonla ilgili haber yapılmasını yasaklamış ve bazı gazeteleri bu yasak kapsamında toplatmıştır (Bulut, 2009: 127-138).

Buradan da anlaşılacağı üzere, uzun yıllar boyunca devletin ekonomideki rolünün etkisiyle kemikleşen paternalist kültürle, bu kültüre karşı olduğunu ve mücadele edeceğini belirten yüksek oy oranına sahip bir siyasi parti bile baş edememiş, yönetime geldiğinde bu kültürün büyümesine kapılmıştır. Söz gelimi büyüdü diye ifade edilse de aslında durumun büyüdü bir tarafı bulunmamaktadır. Marx ve siyaset-ekonomi ilişkisini inceleyen diğer birçok yazarın da belirttiği gibi, ekonominin siyasetin şekillenmesinde önemli etkisi bulunduğundan, paternalist siyasi kültür Türk siyasal hayatında var olmaya devam etmiştir. Yukarıda da ele alındığı üzere, Demokrat Parti başlarda devletin ekonomideki rolünü azaltmaya çalışsa da ilerleyen yıllarda bunu başaramamış, hatta bazı açılardan iktidarına katkı sağladığı için devletin ekonomideki ağırlığını devam ettirmiştir.

1950-1960 yılları arasında devam eden DP iktidarı 1960 yılındaki bir askeri darbe ile sona ermiştir. Darbe sonrası okunan bildiride, vatandaşlara seslenilmiş ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin, demokrasinin içine düştüğü olumsuz durum nedeniyle ortaya çıkacak bir kardeş kavgasına engel olmak amacıyla yönetimi devraldığı açıklanmıştır. Siyasi partilerin içine düştüğü uzlaşmaz durumdan kurtulması için TSK'nın tarafsız ve partiler üstü hakemliğine ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir (Ahmad, 1993: 126).

Darbe bildirisinde yer alan bu cümleler, paternalist siyasi kültür göz önünde bulundurularak incelendiğinde, söz konusu kültüre yönelik bazı özellikler göze çarpmaktadır. “Kardeş kavgasına engel olmak” ve “partiler üstü tarafsız hakem” şeklindeki ifadeler, tam olarak paternalist anlayışı yansıtmaktadır. Devlet bir baba, vatandaşlar ise çocuk rolünde olduğundan, vatandaşların birbirleriyle ilişkisi de kardeş ilişkisine benzetilmektedir. Bu nedenle, devlet, tarafsız bir baba ve çocukları üzerinde üstün bir otorite olduğundan, çocukları arasındaki kavgayı engellemek için müdahalede bulunmaktadır. Ayrıca, daha önce de belirtildiği gibi, askeri yönetim altında yürürlüğe giren 1961 Anayasası dönemiyle birlikte, DPT ve OYAK kurulmuştur. DPT'nin kurulmasıyla, devletin ekonomideki rolü yasal olarak daha belirgin hâle gelmiş ve devletin ekonomiyi planlaması kabul edilmiştir. OYAK'ın kurulmasıyla da ordu ekonomik yönden gücünü artırmıştır. Bunun sonucunda ise, devletin ekonomideki rolü daha güçlü hâle geldiğinden, devlet “pater” olarak vatandaşlarına daha kuvvetli bir şekilde rehberlik edecek ve doğruları göstermeye devam edecektir.

Benzeri bir paternalist anlayış, 12 Mart 1971’de yapılan askeri müdahalenin muhtıra metninde de yer almaktadır. Metinde, siyasetçilerin ülkeyi anarşi ve kardeş kavgası ortamına soktuğu, Atatürk’ün çağdaş uygarlık seviyesine ulaşma yönündeki hedefine dair halkın umudunun kalmadığı belirtilmiştir. Sorunlar partiler üstü bir şekilde çözülmezse TSK’nın yönetimi devralmaya kararlı olduğu ifade edilmiştir (Köse, 2010: 139).

Buradan da anlaşılacağı üzere, bir önceki askeri müdahalede olduğu gibi, ordu “kardeş kavgasının” önüne geçmek için böyle bir müdahalede bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, devletin Atatürk tarafından paternalist bir bakış açısıyla belirlenen hedefleri uygulaması gerektiği hatırlatılmıştır. Yaklaşık on yıl arayla gerçekleşen bu iki askeri müdahale de siyasi kültürün yüzlerce yıldır birçok değişime rağmen devam eden paternalist yönünü yansıtmaktadır. Monarşiden meşruti monarşiye, oradan da cumhuriyete geçilmesine karşın, devletin ekonomideki ağırlığı devam ettiğinden, paternalist kültür de varlığını devam ettirmiştir.

Seçim beyannamesinde, DP’de olduğu gibi, idarede bir zihniyet inkılabını gerekli gören Adalet Partisi (acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/638 10.01.2021) 1971 müdahalesinden sonra iktidardan düşürülmüştür. Kardeş kavgasının önüne geçmek için yapılan bu müdahale, askeri bürokrasinin istediği neticeyi vermemiş, siyasi şiddet olayları giderek artmıştır. 1977 yılında bu olaylar nedeniyle hayatını kaybedenlerin sayısı 319, 1978 yılında 1095, 1979 yılında ise 1362 olmuştur. 1980 yılına gelindiğinde, Şubat’tan başlayarak, bu sayı her ay için 100’ün üzerinde gerçekleşmiştir. Siyasi kültür açısından farklı görüşlere çok alışkın olmayan, uzlaşma açısından gelişmeye ihtiyacı olan ve tek doğrucu bir siyasi anlayıştan gelen toplumda, askeri müdahaleye rağmen şiddetin önüne yeterince geçilememiştir (Gökçen, 2020: 259-261).

Ülkedeki şiddet olayları sebep gösterilerek, 1980 yılında bir kez daha askeri müdahale yöntemine başvurulmuş ancak bu müdahale 1971’dekinden daha kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. 1980 askeri darbesini gerçekleştiren Milli Güvenlik Konseyi Başkanı ve aynı zamanda Genelkurmay Başkanı olan Kenan Evren de muhtemelen siyasi kültürün söz konusu yönlerine göndermede bulunarak, “Anayasa dediğimiz elbise bize bol geldi. İçerisinde oynamaya başladık” demiştir (Okyay, 2018: 92).

Evren'in bu cümleleri yorumlanacak olursa, Türkiye'deki siyasi kültürde rasyonel ve olgun bireylerin bulunmadığı, bu bireylerin gözetim olmadan çok fazla serbest bırakıldığı, dolayısıyla bir devlet rehberliği gerektiğinin kastedildiği söylenebilir. Bu rehberliğinse, her zaman olduğu gibi, klasik paternalist yöntemlerle, yani askeri darbeye gerçekleşebileceği düşünülmüştür. Böylelikle bireyin gelişimine bir kez daha engel olunmuş ve birey tekrardan baba-çocuk ilişkisine dayalı bir siyasi kültüre sıkıştırılmıştır.

Resmi Gazete'nin 17103. sayısında yer alan açıklamaya bakıldığında da darbenin paternalist temellere dayanan özellikleri görülecektir. Açıklamada, siyasi şiddet olaylarının her gün 20 civarında vatandaşın hayatını kaybetmesine neden olduğu, Türk Vatandaşlarının siyasi çıkarlar uğruna, birbirlerine düşman edildikleri belirtilmiştir. Siyasetçiler, “vatandaşların tam bir kardeşlik bağı ile kaynaşmalarını” engellemekle suçlanmıştır. Bu ve benzeri nedenler dolayısıyla TSK'nın yönetime el koymak zorunda kaldığı belirtilmiştir (www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf 21.03.2021).

Açıklamada, siyasetçilere yönelik olarak kullanılan dil, yıllardır süregelen anlayışın tekrarlanmasıdır. Bürokrasi, siyasetçileri olgunlaşmamış bireyleri kandıran kişiler olarak gördüğünden, ebeveynlerin, çocuklarını kötü etkilediğini düşündükleri arkadaşlarını çocuklarından uzaklaştırması gibi, siyasetçileri yönetimden uzaklaştırmıştır. Her askeri müdahalede olduğu gibi, devleti temsil eden bürokrasi, bir baba olarak soruna el koymuş ve vatandaşları “yanlış seçimlerinin” yol açtığı sorunlardan kurtarmıştır.

Osmanlı Dönemi'nden beri devam etmekte olan devlet ağırlıklı ekonomik yapıda, darbenin gerçekleştiği 1980 yılında ve darbeden birkaç ay önce, önemli bir değişiklik gerçekleşmiştir. 24 Ocak Kararları ile başlayan süreçte, devletin ekonomideki rolünü azaltmak için önemli kararlar alınmıştır. Ancak yüzyıllara dayanan uygulama ve bunun sonucunda oluşan kültürün değişmesi kısa sürede mümkün olmamıştır. Örnek olarak, iş ve ticaret sistemi ele alındığında, 1980 sonrası dönemde ekonomide yaşanan değişimlere rağmen, Türkiye temel olarak devlete bağımlı bir iş ve ticaret düzeninde devam etmiştir. Ekonomide hâlâ güçlü devlet etkisi vardır ve büyük iş grupları devlet tarafından desteklenenlerden meydana gelmiştir. Bunun en önemli nedenleri arasında, bu çalışmada da ifade edildiği gibi, paternalist siyasi kültür ve sonucunda ortaya çıkan zayıf birey yapısı bulunmaktadır. Devletin ekonomideki büyük rolünün etkisiyle güçlenen paternalist kültür

nedeniyle, Batı'dakinin aksine, kendine güvenen bir burjuvazi oluşmamıştır. İş ve ticaret sisteminin devlete bağımlılığının yüksek olması sebebiyle, bireyler kendi aralarında rekabet ederek ekonomik başarıya ulaşmak yerine, devletle geliştirdikleri ilişkiye güvenme yolunu seçmişlerdir (Berkman ve Özen, 2008: 3-7).

Devletin ekonomideki rolü ve siyasi kültür arasındaki ilişkiyi özetlemek gerekirse, Osmanlı Dönemi'nden itibaren merkezi yapıyı korumak ve güçlü tutmak üzere kurgulanan politikalar uygulanmıştır. Devlet, ticarete, ithalata, ihracata, mülkiyete vb. alanlara önemli müdahalelerde bulunmuştur. İthalat, sarayın ihtiyaçlarını karşıladığı ve ülkede olası kıtlıkları önleyip, kıtlık nedeniyle ortaya çıkabilecek isyanların yaşanma ihtimalini azaltmaya katkı sunduğu için genellikle hoş görülmüş ve serbest bırakılmıştır. İhracata ise, ithalatın aksine, olumsuz bir yaklaşım sergilenmiştir. Bunun en önemli nedenleri arasında, ihracatın ülkedeki ürün bolluğunu azaltıp kıtlığı artırma ihtimali ve ihracat sayesinde zenginleşip güç kazanabilecek kesimlerin, merkezi yapıya rakip haline gelmesinin engellenmek istenmesi bulunmaktadır. Mülkiyete gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nde daha önce de ifade edildiği gibi, mülkiyet genellikle devlete ait olmuştur. Bu sayede devletin otoritesi daha güçlü kalmış ve Batı'daki gibi toprağa dayalı aristokrat bir sınıf oluşmasının, dolayısıyla da merkezi tehdit edebilecek bir gücün gelişmesinin önüne geçilmiştir.

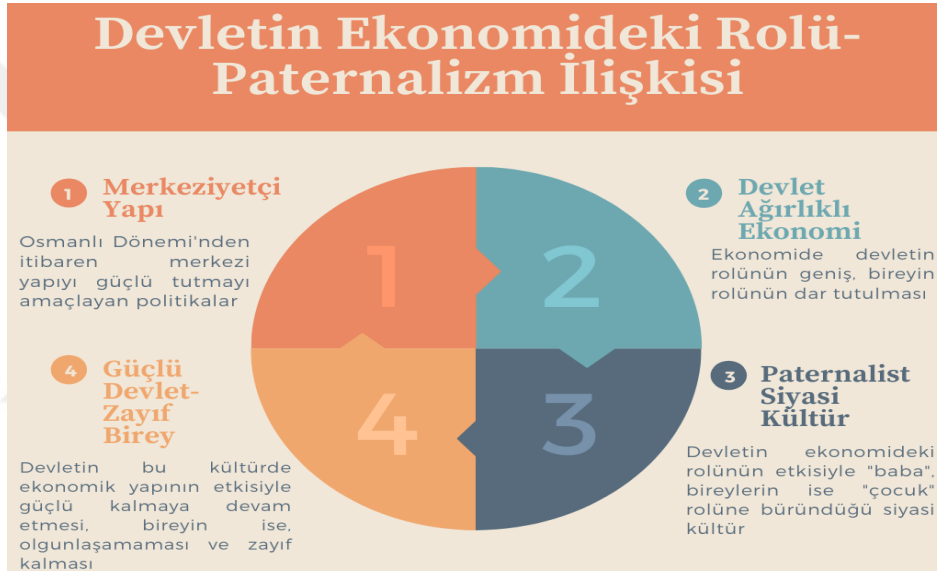
Devletin ekonomideki rolünün etkisiyle, sivil toplum ve birey yeterince gelişme imkânı bulamamıştır. Bu durum Osmanlı'dan Cumhuriyet'e de miras kalmış, hatta Cumhuriyet Dönemi'nde devletin ekonomideki rolü ve kontrolü daha da artmıştır. Yüzyıllar boyunca devam eden bu uygulama ile ekonomik düzen neticesinde, çok güçlü hâle gelen bir devlet ve zayıf birey ortaya çıkmıştır.

Devlet, ekonomik ağırlığının etkisiyle, giderek toplumun diğer alanlarında da kontrol sahibi olmuş, birey ise, ekonomideki güçsüzlüğü nedeniyle zayıf kalmış ve olgunlaşmamıştır. Olgunlaşmamış birey de bu nedenle rehberliğe ve doğruların gösterilmesine muhtaç bir "çocuk" olarak görülmüştür. Burada, devreye devlet girmiş ve doğruları gösterecek bir "baba" gibi davranmıştır. Olgunlaşmamış bireyler, kendi başına doğruya ulaşacak rasyonel kişiler olarak kabul edilemeyeceğinden, devlet, bireyler istemese bile onları doğruya yönlendirmek için "tepeden inme" ya da "halk için halka rağmen" olarak ifade edilen politikalar izlemiş, bireyler ise, bunun tersine, aşağıdan

yukarıya taleplerini iletmekte güçlük çekmiştir. Sonucunda ise, aile yapısındaki baba-çocuk ilişkisine benzeyen, bu nedenle de “paternalizm” başlığında incelenen bir siyasi kültür ortaya çıkmıştır.

Ekonomi ve siyaset arasındaki ilişkiden etkilenen bu paternalist siyasi kültür, bir döngü içinde meydana gelmiş ve aynı zamanda, bu döngünün devamına da katkı sağlamıştır. Çalışma boyunca elde edilen bilgilere dayanarak hazırlanan söz konusu döngü, aşağıda Türkiye’de devletin ekonomideki rolü-paternalizm ilişkisi çerçevesinde Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolü ve Paternalizm İlişkisi

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekilden de görülebileceği gibi, döngü merkezîyetçi yapı ile başlamıştır. Merkezîyetçi yapı, ekonomide devlet ağırlıklı bir düzeni doğurmuştur. Daha sonra ise, hem merkezîyetçi yapının kuvvetli olması hem de devlet ağırlıklı bir ekonomik düzen nedeniyle, ortaya paternalist bir siyasi kültür çıkmıştır. Bu siyasi kültür de devleti güçlendirirken, bireyi zayıflatmıştır. Devlet, birey karşısında güçlenip, birey, devlet karşısında zayıf kaldıkça ise merkezîyetçi yapı güçlü kalmaya devam ederek süreç başa dönmüş ve sonsuz bir döngü hâlini almıştır. Döngüdeki her bir numarada yer alan etken incelendiğinde, 1 numara, 2 numaranın doğmasını sağlamış; 1 ve 2 numara bir araya gelerek 3 numaralı etkeni ortaya çıkarmış; daha sonra 1, 2 ve 3 numaralı etken, 4

numarayı doğurmuştur. 4 numaraya gelindiğinde ise, bu kez son sıradaki etken, ilk sıradaki etkeni besleyerek döngünün devamlılığını sağlamıştır.

Döngüdeki herhangi bir etken ortadan kalkmadıkça ya da etkisi zayıflamadıkça, döngü kendini tekrarlamaya devam edecek ve paternalist kültür, Türk siyasal hayatında önemli bir yer tutmayı sürdürecektir. Dolayısıyla, bu döngünün “Türkiye’de Paternalizm Döngüsü” olarak adlandırılması yerinde olacaktır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Hofstede vd.’nin kültür üzerine yapmış olduğu “Cultures and Organizations: Software of the Mind” adlı çalışmada ulaştığı sonuçlar da burada belirtmiş olduğumuz paternalist kültürün varlığını desteklemektedir. Güç mesafesi ölçütüyle değinildiği üzere, buradan alınan puan yükseldikçe gücün merkeziliği artmakta ve baba figürü önem kazanmaktadır. Türkiye, bu ölçüte göre 66 puan almıştır. Bu da baba figürüyle benzerlik kurulan paternalist yapının Türkiye’de önemli düzeyde olduğunu göstermektedir. Bireycilik ölçeğinden 37 alınması ise, Türkiye’de bireyin zayıf kaldığını ortaya koymaktadır. Son olarak, belirsizlikten kaçınma ölçütüne bakıldığında, Türkiye bu ölçütten 85 puan almıştır. Ölçüt, farklı toplumların belirsizlik ve onun getirdiği kaygıya nasıl tepki verdiğini ele almaktadır. 85 gibi yüksek bir puan, Türkiye’de devletin koyduğu kurallara ve yaptığı yönlendirmelere büyük bir ihtiyaç olduğunu, dolayısıyla, uzun zamandan beri, ekonomideki rolünün de etkisiyle “baba devletin” yönlendirmelerine dayanan bir toplumda, paternalist kültürün gelişmesinin normal olduğunu göstermektedir. Türkiye’nin aksine, liberalizmin ve kapitalizmin merkezlerinden biri sayılan, birçok alanda ekonomide devlet yerine özeli tercih eden Birleşik Krallık ise, bekleneceği gibi bu ölçütten 35 puan almıştır.

5.2. Nepotizm

Devletin ekonomideki rolü ve siyasal kültür arasındaki ilişkinin karşılık bulduğu diğer bir alan ise, nepotizm üzerinden takip edilebilmektedir. Bu kısımda, nepotizm kavramı tanımlanacak ve özelliklerinden bahsedilecek, ardından ise, Türkiye özelinde, siyasal kültür açısından değerlendirilecektir. Bu kavramın, ayrıca “rasyonel tercih” ya da “kamu tercihi” kavramlarıyla ilişkili olması dolayısıyla, öncelikle söz konusu iki kavrama da değinilecektir.

5.2.1. Rasyonel Tercih Kavramı

Rasyonel tercih, bireyleri rasyonel varlıklar olarak kabul eden, bu nedenle bireylerin çıkarları peşinde koşan varlıklar olduğu görüşüne dayanan bir siyasi iktisat teorisi. Siyaseti analiz etmek için kullanılan bu yaklaşım, çoğunlukla iktisat teorisinin örneklerine dayanmaktadır (Heywood, 2018: 43-338). Mikro iktisat teorisini temel alarak oluşturulduğundan dolayı da bu yaklaşıma, genellikle, “siyaset bilimine ekonomik yaklaşım” olarak atıf yapılmaktadır (Eriksson, 2011: 3). Dolayısıyla, ekonomi-siyaset ilişkisini temel alan böylesi bir çalışmada, rasyonel tercih teorisinden bahsedilmesi yerinde olacaktır.

Rasyonel tercih teorisi hakkında yazılan makale ve kitapların çoğu, bireylerin tutarlı tercihleri olan, faydalarını en üst seviyeye çıkarmaya çalışan, kendisine en çok katkıyı neyin sağlayacağını ve bunun maliyetini hesaplayan varlıklar olduğu varsayımından hareket eden modellerden meydana gelmiştir. Buna göre, rasyonel tercih teorisinin temel özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Eriksson, 2011: 5-17):

- Bireylerin tutarlı tercihleri bulunmaktadır. Tutarlı tercihlerden kasıt, bireylerin tercihlerini yaparken en faydalıdan en az faydalıya doğru sıralama yapmasıdır.
- Bireyler faydalarını en üst seviyeye çıkarmak isterler.
- Bireyler rasyonel davranmaktadır.
- Bireyler kararlarını fayda/maliyeti hesaplayarak vermektedir.
- Bireyler çıkarıcıdır.

Buradan da anlaşılacağı üzere, rasyonel tercih teorisi modellerinin varsayımları temel olarak modern iktisat teorisine dayanmaktadır. Bu nedenle, rasyonel tercih teorisinin özünde, sosyal etkileşimin, bireylerin alternatif sonuçlar arasında en rasyonel seçimi tercih ettiği ekonomik bir işlem olarak görülmesi bulunmaktadır. (Zey, 1998: 1-2).

Uzun zamandan beri, birçok insanın, iktisat bilimini sosyal bilimlerin en başarılı dalı olarak görmesi neticesinde, rasyonel tercih teorisinin saygınlığı artmıştır. Bunun sonucunda, diğer sosyal bilimcilerin ilgisi de iktisat tarafına yönelmiştir. Diğer sosyal bilimciler, eğer ekonominin yöntemlerini kendi dallarına uygularlarsa aynı başarıyı kendi

alanlarında da elde edeceklerini düşünmüşlerdir. Bu sebeple, sosyologlar ya da siyaset bilimciler gibi kişiler, kendi teorilerini rasyonel tercih etrafında şekillendirmeye başlamışlardır (Scott, 2000: 126).

Örneğin psikologlar “beklenen fayda teorisi” şeklinde, siyaset bilimciler ise, “kamu tercihi” şeklinde teorik yaklaşımlar benimseyerek, rasyonel tercih teorisini kendi alanlarına adapte etmişlerdir (Zey, 1998: 1). Buradan hareketle, kamu tercihinin, piyasa dışı karar almanın ekonomik çalışması ya da basitçe ekonomi biliminin, siyaset bilimine uygulanması olarak tanımlamak mümkündür. İktisatta olduğu gibi, kamu tercihinin temel davranışsal varsayımı da insanın bencil, rasyonel, fayda maksimize edici olduğudur (Mueller, 1984: 23).

Kamu tercihi teorisi, ekonomik teorinin araçlarını ve yöntemlerini, analizlerini alarak bunları siyaset ve devlet çalışmalarına uygulamaktadır. Analizler, iktisadın yaklaşımlarından da ilham alarak, bireyin davranışlarının, devlet yönetimi, oy verme, siyasi görevlere adaylık, siyasi partiler ve bürokrasi ile ilişkilendirilmesine çalışmaktadır (Buchanan, 1984: 13).

Kamu tercihi yaklaşımının genel özelliklerini esas olarak üç madde şeklinde sıralamak mümkündür. Birincisi, kamu tercihi, genel iktisat yaklaşımında olduğu gibi, rasyonel ve faydacı insan modelinin varsayımlarını benimsemektedir. İkincisi, tercih sürecini piyasaya benzer bir şekilde tasvir etmektedir. Üçüncüsü ise, geleneksel fiyat teorisıyla aynı soruları sormaktadır (Mueller, 1984: 24).

Kamu tercihi teorisyenlerine göre, kamu yönetiminde, siyasetçiler, bürokratlar ve seçmenler arasındaki ilişki nedeniyle kamu büyümekte, kamu harcamaları rasyonel olmayan bir şekilde artmaktadır. Bu teorisyenler, kamunun çoğu zaman toplumun iyiliği için çalışmadığını, siyasetçilerin oylarını artırmak amacıyla kamu kaynaklarını popülist amaçlarla kullandıklarını, bürokratların ise, statü, maaş, itibar vb. elde etmek için kurum bütçesini gereksiz yere büyütme eğiliminde olduklarını savunmuşlardır. Konunun yönetici kısmı böyleyken, yönetilenler, yani seçmenler kısmında da benzeri bir yaklaşım bulunmaktadır. Seçmenler daha fazla kamu hizmeti talep ederek faydalarını en üst seviyeye çıkarmaya çalışmaktadır. Bu nedenle, kamu tercihi teorisine göre, seçmenlerin faydayı en üst düzeye çıkarma isteği, bürokratların bütçeyi genişletme eğilimi ve siyasetçilerin oylarını artırma hedefleri birbiriyle örtüşmektedir. Böylelikle, karşılıklı

yarar ve çıkar ilişkisi sonucunda, kamuda arz fazlası veya kaynak israfı ortaya çıkmakta, dolayısıyla da bütçe açıkları meydana gelerek, gereksiz borçlanmalar artmaktadır (Eryılmaz, 2012: 51).

Özet olarak, söz konusu teoriler kaynağını iktisattan aldıklarından, uygulandıkları alanlara da ekonomik ağırlıklı bir bakışla yaklaşmaktadır. Bu bakımdan birey, iktisattaki birey gibi, faydasını en üst düzeye çıkarmaya çalışan, akılcı davranan, tercihlerini kâr-zarar hesabına göre yapan bir varlık olarak görülmektedir. Tercih teorileri, siyaset biliminde ve özellikle de bu çalışmanın kapsamında ele alındığında, bireyin hem oy veren bir seçmen olarak hem de seçimlerde oy talep eden bir siyasetçi olarak, bu teorilerin temel varsayımlarındaki gibi hareket edeceği kabul edilmektedir. Buna göre, nasıl ki ekonomik alanda faaliyet gösteren bir tüccar kârını artırmayı ya da bir işçi alacağı maaşı yükseltmeyi amaçlıyorsa, siyasi alanda da seçmenler ve siyasetçiler, ekonomideki aktörler gibi davranıp, kendi konumlarına göre, en fazla çıkar sağlayabilecekleri yönde hareket etmektedirler.

Seçmenler oy verirken daha fazla hizmet talebi, daha fazla fayda gibi, durumlarını geliştirecek konulara odaklanırken; siyasetçiler de daha fazla oy almak ya da konumlarını korumak için seçmenin oy vermesini sağlayacak yönde politikalar izlemekte ya da vaatlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla, seçmenler ve siyasetçiler arasındaki bu ilişkide, devletin ekonomideki rolü önemli bir yer tutmaktadır. Devletin ekonomide geniş bir yer tuttuğu Türkiye’de, bireyler yeterince gelişme imkânı bulamadığından, Batı’daki minimal devlet anlayışının aksine, devletten daha fazla şey yapmasını beklemekte, devlet ise, ekonomideki rolünün etkisiyle, paternalizm kısmında da bahsedildiği gibi, vatandaşların hayatına geniş müdahalelerde bulunabilmektedir. Bu da ortaya belli özellikleri olan bir siyasi kültür çıkarmaktadır.

Ekonomik olarak geniş bir alana müdahale edebildiğinden dolayı devlet, birçok durumda, siyasi kültür nedeniyle, etkinliği ya da verimliliği göz ardı edecek politikalar uygulayabilmektedir. Aynı siyasi kültür içerisinde sadece devlet değil, vatandaşlar da yer aldığından, ayrıca tercih teorilerinde bahsedildiği gibi, bu vatandaşlar faydalarını da maksimize etmeye çalıştığından, yukarıda değinilen paternalizme ek olarak, aşağıda ayrıntılı şekilde incelenecek olan nepotizm de siyasi kültürün önemli parçaları haline gelmiştir.

Lord Acton'un yaygın bir şekilde bilinen "iktidar yozlaşır, mutlak iktidar mutlaka yozlaşır" (Bowman ve West, 2007: 119) cümlesinde olduğu gibi, insanlar var olan sistemden etkilenerek belli bir tarzda hareket edebilmektedir. Burada da var olan ekonomik sistem, bir siyasi kültür yapısını ortaya çıkarmakta ve insanlar da bu kültürün koşulları içinde davranmaktadır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki insanlar, doğa bilimlerinde gözlenen varlıklardan farklı olarak, yalnızca içinde yaşadığı koşullardan etkilenen varlıklar olmayıp, aktif bir şekilde hareket edebilen ve bu koşulları değiştirebilme yeteneğine sahip olan varlıklardır. Buna rağmen, yine de mevcut koşulların, insanın yaşayışı üzerindeki önemli etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Son olarak, rasyonel tercih teorisini, ideal tip kavramına benzer bir biçimde görmenin daha faydalı olacağı söylenebilir. Çünkü rasyonel tercih teorisinin varsayımları çoğu durumda geçerli olsa da insan söz konusu olduğunda her zaman bazı istisnaların görülme ihtimali vardır. Örneğin, bir seçmen yalnızca çıkar temelli oy vermeyip, fedakârlık, vatan sevgisi gibi duygulardan hareketle de oy kullanabilir ya da bir siyasetçi sadece oy artırmak için değil, vatanın kurtarılması, insanların mutlu olması gibi nedenlerle siyaset yapabilir. Bu sebeple, sosyal bilimlerde çoğunlukla olduğu gibi, rasyonel tercih teorisine de "suyun 100 derecede kaynamasından" farklı olarak bakılmalı ve genel olarak geçerli olsa da her durumda veya %100 geçerli olmadığı unutulmamalıdır.

5.2.2. Nepotizm Kavramı

Nepotizm kavramına geçilmeden önce, nepotizmin, kayırmacılık (favoritizm) kavramının bir alt türü olduğunu belirtmek gerekir. Kayırmacılık, bir arkadaş, meslektaş, tanıdık vb. kişilere, işe alma, kariyer ve personel kararlarında özel ayrıcalıklar sağlamak olarak tanımlanmaktadır. Kayırmacılığın, nepotizmden başka bir alt türü ise, "cronyism" olarak adlandırılmaktadır. Cronyism, ilk olarak 1660'larda, Cambridge Üniversitesi tarafından kullanılmıştır. Bu kavram, arkadaşların kayırılmasını ifade etmektedir (Keleş vd., 2011: 10).

Nepotizm kavramı, akrabaların işe alınması anlamında kullanılmaktadır (Vinton, 1998: 297). Kavram, köken olarak, Latince yeğen anlamında kullanılan "nepos" sözcüğünden gelmektedir. İngilizcede ise, bu kelime "nephew" olarak kullanılmaktadır (Büte, 2011: 187). Kavram, Rönesans Dönemi'nde, papaların yeğenlerine, yeteneklerine

bakmaksın itibarlı iş bulmalarına dayandığından olumsuz bir anlam ifade etmektedir (Özler ve Büyükarıslan, 2011: 278).

Nepotizm, tarihsel kökleriyle de bağlantılı olarak, bir kişinin işe alınmasında ya da terfi ettirilmesinde, o kişinin eğitimine, bilgisine, yeteneğine, başarısına ve işe uygun olup olmadığına bakılmaksızın, yalnızca kan bağı olup olmadığına dikkat edilmesini ifade etmektedir (Yıldırım, 2018: 20). Burada konunun daha kapsamlı olan kayırmacılık yerine, kayırmacılığın bir alt türü olan nepotizm altında incelenmesinin nedenlerine bakılacak olursa, ilk önce, Özler ve Büyükarıslan'ın da (2011: 277) belirttiği gibi, bu kavramlar Türkçede birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İkinci olarak, Türk siyasi kültüründe, aile ilişkilerinin bir türü olan baba-çocuk ilişkisine benzerliğiyle ifade edilen paternalist özelliklerin baskın durumda olması bulunmaktadır. Devlet ile birey arasındaki ilişki baba-çocuk ilişkisine benzediğinden, bireyler arasındaki ilişki de kardeşler arası ilişki şeklinde algılanmaktadır. Siyasi kültürün bu durumuyla uyumlu olarak, aile ilişkilerine benzeyen bir diğer alan da kayırmacılık altında yer alan nepotizmdir. Dolayısıyla, hem Türk siyasi kültüründeki bu durumu vurgulamak hem de çalışmanın bütünlüğünü devam ettirmek üzere, daha kapsamlı olan kavramın yerine nepotizm tercih edilmiştir.

Ayrıca, Erden ve Ötken'in (2019) çalışmalarında da bahsedildiği gibi, paternalizm ve nepotizm arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Söz konusu çalışmaya göre, paternalist bir yapıda bireyler yakınlıklarına göre ayrımcılığa uğrayacağından nepotist bir yapı ortaya çıkacaktır. Bunlara ek olarak, Türk kültüründe aile ilişkilerinin önemine dilsel açıdan bakıldığında, aile ilişkilerini ifade etmek için Batı dillerinden (örneğin İngilizce) farklı olarak, onlarca sözcüğün kullanıldığı görülmektedir. Örnek olarak İngilizce ele alındığında, yenge, hala ve teyze için tek bir sözcük olarak "aunt" kullanılmakta, aynı şekilde Türkçede amca ve dayı olarak ayrılan sözcükler, İngilizcede yine "uncle" şeklinde tek bir sözcükle ifade edilmektedir (Akçınar, Stanford University, 2015: 9-10). Tüm bu nedenlerle, nepotizm kavramının kullanımı tercih edilmiştir.

Yetenekleri, başarısı, eğitim seviyesi vb. özellikleri ne olursa olsun, bir kişiyi akrabalığı, yakınlığı ve kişisel bağları nedeniyle işe almanın ya da terfi ettirmenin nepotizm anlamına geldiği ifade edilmişti. Bu şekilde tanımlanan nepotizmin, bir başka deyişle, akraba seçilimi ya da yakınların kayırılmasının, biyologlara göre, insanlarda ve

hatta hayvanlarda da bulunan doğal bir içgüdü olduğu belirtilmektedir (Özler ve Büyükarlan, 2011: 278). Ayrıca, yakınların kayırılması ya da akraba seçiliminin, insanlarda doğal bir içgüdü olarak bulunmasının yanında, sosyal bilimlere biyolojik veya ekolojik yaklaşımlara göre, nepotizm aynı zamanda rasyonel davranış kategorisinde de yer almaktadır (Yıldırım, 2018: 22).

Kendine yakın olanları kayırma, insan toplumlarının olduğu her yerde bulunmaktadır. Kaynaklar için rekabet, kayırmacılığı şiddetlendirmektedir ancak böyle bir rekabetin yokluğunda bile bu durum var olmaya devam etmektedir. Bu tür gözlemler, hayatta kalma ve neslini devam ettirme konusunda olumlu etkileri bulunan kayırmacılığın, insan genetiğine yerleşen bir özellik olduğunu ortaya koymaktadır (Lewis ve Bates, 2010: 1623). Aynı şekilde, bir ekonomi dergisinde (Economic Inquiry) yapılan çalışmaya göre de bireyler arasındaki genetik ilişki, nepotizmi veya kayırmacılığı artırmaktadır. Genetik olarak birbirine yakın olanlar, birbirlerine yardımcı olarak hayatta kalma şanslarını artırdıklarından, kayırmacılık eğilimleri de artmaktadır (Akbari vd., 2020: 1796).

Sonuç olarak, insanın nepotizme eğilimli bir varlık olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla insanların olduğu her toplumda nepotizmin görülme ihtimali önemli oranda bulunmaktadır. Devletin ekonomideki rolü de tam bu noktada devreye girmektedir. Devletin ekonomideki rolü arttıkça, nepotizmin görülme ihtimali de artacak ve nepotist bir siyasi kültür ortaya çıkacaktır. Çünkü insan nepotizme eğilimli bir varlık olduğundan, akraba, arkadaş, aynı siyasi görüşten olduğu kişiler gibi yakınlarını kayırmak için bir takım yollar arayacak ve devletin ekonomideki büyük rolü, ona aradığı yolları bulma imkânı sağlayacaktır.

5.2.3. Türkiye’de Nepotist Siyasi Kültür

Devletin ekonomide güçlü bir rolü olduğu Türkiye’de siyasetçiler ya da bürokratların, sahiplik olmadığı için ve özel sektördekilere farklı olarak kâr güdülerini daha az olacağı için böyle bir eğilim içinde olma ihtimalleri daha yüksektir. Özel sektördeki girişimciler, siyasetçilerle karşılaştırıldığında, girişimciler kâr güdüsüyle hareket ettiğinden, daha az maliyetli ve daha verimli olmayı, dolayısıyla daha yetenekli insanlarla çalışmayı tercih etmeye daha eğilimli olacak fakat siyasetçiler destekçilerini ve oylarını artırmak için ya da konumunu sağlamlaştırmak için nepotist davranmaya daha

yatkın olacaktır. Bu nedenle, kayırmacı eğilimlere sahip olan insana, uygun ortamı ekonominin yapısının hazırlayacağı söylenebilir.

Ekonominin yapısıyla bağlantılı olarak, yapılan çalışmalarda, nepotizmin genellikle gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkelerde daha sık görüldüğü belirtilmektedir. Bu tip ülkelerde neredeyse en yukarıdan en aşağıya kadar bütün kademelerde nepotizme rastlandığından, önemli görevlere yeterince eğitilmiş olmayan ve gerekli yeteneklere sahip olmayan kişilerin getirilme ihtimali yüksektir. Dolayısıyla bu kişiler çoğu zaman etraflarında yetenekli ve nitelikli insanları barındırmamaktadır. Söz konusu durumun ise, hem iktisadi hem de toplumsal kalkınmanın önünde büyük bir engel oluşturduğu belirtilmektedir (Yıldırım, 2018: 20).

Bu nedenle, gelişmiş olarak kabul edilen ülkelerde, nepotizmin daha az görülmesinin sebeplerinin en önemlilerinden birinin ekonomik yapı olduğu söylenebilir. Özel sektörün temelinde bulunan kâr isteğinin, siyasi kültürü daha yetenekli ve daha verimli olmayı teşvik edecek şekilde dönüştürdüğünü ve kayırmacılığı diğer ülkelere göre daha istenmeyen bir kavram haline getirdiğini, sonuç olarak da nepotizmin daha az görüldüğünü söylemek mümkündür.

Ayrıca, nepotizmin çoğunlukla geleneksel bağların ve ilişkilerin daha kuvvetli olduğu toplumlarda görüldüğü belirtilmektedir (Özler ve Büyükarıslan, 2011: 278). Bu nedenle, bireyciliğin daha zayıf, kolektivist yapının ise daha güçlü olduğu Türkiye’de nepotizmin görülme ihtimalinin arttığı söylenebilir.

Nepotizm genellikle olumsuz anlamlar ifade etse de işletmelerle ilgili, özellikle de aile işletmeleri, çalışmalarda bazı olumlu yönlerine de değinilmiştir. Örnek olarak, aile üyelerinin, bu tip işletmelerde işgücüne dâhil olduktan sonraki adanmışlığı ve güçlü aile bağları, önemli bir rekabet avantajı sağlamaktadır (Keleş vd., 2011: 10). Ancak bu olumlu yönlerine rağmen, yine de ciddi ölçüde olumsuz yönleri bulunmaktadır. Bu olumsuzluklara bakılacak olursa, verimlilik azalmaktadır, eşitlik bozulmaktadır, hesap verebilirlik zayıflamaktadır ve çalışanların davranışları olumsuz olarak etkilenmektedir (Sidani ve Thornberry: 2013: 71).

Özel işletmelerde nepotizmin zaman zaman olumlu yönleriyle birlikte, ciddi oranda olumsuz yönleri de bulunmakta ancak bu olumsuzluklar belli bir işletmeyi ilgilendirdiği için daha bireysel çapta sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle, söz konusu

olumsuzluk, işletmeler her ne kadar bir ekonomik sistemin parçası olsa ve ekonomik sistemi bir miktar olumsuz etkilese de belirtildiği gibi, esas etki nepotizmin görüldüğü işletmeye yansımaktadır. Ancak konu devlet çapına geldiğinde, bu durum bütün ülkeyi ilgilendirmektedir. Belli kişilere ayrıcalıklı davranılması, devletin işleyişini bozabilecek, vatandaşların devlete ve siyasete güvenini sarsabilecek ya da gelişmeyi, kalkınmayı olumsuz olarak etkileyebilecektir.

Nepotizmin nadiren görülen bir olumsuzluk yerine siyasi bir kültür halini alması, siyaseti, bir deyimle ifade edilecek olursa, “ölüm-kalım” meselesine çevirmektedir. Tuncel’in (2015: 236-238) bu konuyla ilgili verdiği bir örnek ele alınacak olursa, Türkiye’de devletin ekonomideki rolü ve bununla birlikte ortaya çıkan siyasi kültür, Türk siyasetini Batı’daki siyasetten farklı kılmıştır. Batı’da siyasi partiler, genellikle temsil ettiği kesimlerin çıkarlarını korumak ve geliştirmek amacıyla siyaset yaparken, Türkiye’de siyasi partiler, daha çok devleti ele geçirmek, kendi destekçilerini kamu kaynaklarından yararlandırmak, devlet kadrolarına alımlarda kayırmacılık yapmak amacıyla siyaset yapmaktadır. Böylelikle nepotizmin daha sık görüldüğü ülkelerde, siyasi iktidarın el değiştirmesiyle birlikte sermaye, bürokrasi, medya vb. de kısa sürede el değiştirdiğinden, siyaset de bu durumdan olumsuz etkilenmekte ve bir ölüm-kalım meselesine dönüşmektedir.

Nepotizm veya kayırmacılığı engellemek ve olumsuz etkilerinden korunmak için “meritokrasi” ya da “liyakat” adı verilen sistem kullanılmıştır. Meritokrasi, toplumda ilerlemenin nepotizmin aksine, aile, zenginlik, toplumsal arka plan esasına değil, bireyin yeteneklerine ve uygunluğuna dayandığı bir sistemdir. Meritokrasi, modern toplumlarda, bireylerin alt kademelerden üst kademelere çıkabilmesini, toplumsal konumunu, ekonomik durumunu yükseltebilmesini ve bireyin yükselebileceğine dair bir umut beslemesini sağlamaktadır. Bu sayede, meritokrasi toplumsal hareketliliğe imkân sağlayarak, sosyal düzenin devam etmesine ve toplumdaki huzursuzlukların azalmasına katkı sağlamaktadır (Kim ve Choi, 2017: 112-113).

Meritokrasinin uygulandığı toplumlarda, bireyin uygunluğu genellikle bilişsel, psikolojik ve toplumsal beceriler, eğitim başarısı, iş performansı gibi ölçütlerle ölçülmektedir. Bu tip toplumlarda aynı zamanda terfi de söz konusu ölçütlere göre gerçekleşmektedir (Bellows, 2009: 26).

Türkiye nepotizm kapsamında incelendiğinde, aslında Osmanlı Dönemi'nden itibaren eşitlik konusunun, ayrımcılığı önlemenin, kişilere din veya mezhep gibi nedenlerle farklı davranmamanın anayasal metinlerde yer aldığını söylemek mümkündür. Örnek olarak 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nda belirtilen haklara sahip olmada ya da bu haklardan yararlanmada eşitlik ilkesinin geçerli olduğu kabul edilmiştir. Benzeri bir biçimde, 1856 yılında kabul edilen Islahat Fermanı'nda da Müslüman olan veya olmayanların eşit olduğu ifade edilmiştir (Gözler, 2013: 12-14).

Türk hukuk tarihindeki ilk yazılı ve Batı tarzında anayasa olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'de de kişi özgürlüğü, mülkiyet hakkı vb. haklar ve özgürlükler konusunda, herkesin din veya mezhep ayırt edilmeksizin bu haklara sahip olduğu ve ayırt edilmeyeceği kabul edilmiştir. Ayrıca devlet memurluğuna girişin, yukarıda değinilen meritokrasi kavramında da belirtildiği gibi, liyakat, yetenek gibi kavramlara uygun şekilde gerçekleşeceği ifade edilmiştir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 27-36).

Liyakat sistemine temel oluşturacak, ayrımcılık yasağı ve eşitlik gibi ilkeler Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. 1924 Anayasası'nda, yasa önünde eşitlik hakkı ve her türlü ayrıcalığın yasaklanması kabul edilmiştir (Tanör, 2017: 309). Aynı durum 1961 Anayasası'nda da devam etmiştir. 1982 Anayasası'nda ise, eşitlik ilkesi "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir" denilerek kabul edilmiştir (www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf 09.07.2021).

Görüldüğü üzere, Türkiye'de liyakat ya da meritokrasiye temel hazırlayacak altyapının varlığı oldukça eskidir. Bu altyapıya uygun olarak hazırlanan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda (DMK), eşitlik ilkesinin bir adım daha ötesine geçilerek, meritokrasi (liyakat) sisteminin uygulanacağı belirtilmiştir. DMK'nın 3. maddesinde, kamu hizmetlerine girmede, görevde yükselmeye, görevin sona erdirilmesinde, liyakat sistemine dayanılacağı ve söz konusu sistemin eşit olarak uygulanacağı ifade edilmiştir (www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf 09.07.2021).

Türk siyasi sisteminde, meritokrasiye yönelik düzenlemeler oldukça eski olsa da nepotizmin varlığı da oldukça eskiye uzanmaktadır. Örnek olarak, Osmanlı Dönemi'nde, Koçi Bey tarafından, 1631 yılında dönemin padişahı IV. Murat'a sunulan risalede, devlet yönetiminde ve adalette meydana gelen bozulmalar ele alınmıştır. Koçi Bey, vergilerden

yönetimdeki israfa, asker teşkilatının sorunlarına ve birçok alanla ilgili sorunlara değinmiştir. Çalışma açısından en önemli sorun ise, nepotizm ile ilgili kısımdır. Koçi Bey, devlet memuriyetinde, ilmiye sınıfında ve orduda işe alınma ile terfilerde liyakat sisteminin bozulduğundan şikâyet etmiştir (Eryılmaz, 2012: 68-69).

Nepotizm, Cumhuriyet öncesinde siyasi kültürde görülen bir sorun olmakla birlikte, yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı'nın siyasi, ekonomik, idari vb. alanlardaki mirası kendisinden sonraki dönemi de etkilemiştir. Dolayısıyla, Koçi Bey ve Osmanlı Dönemi'nin birçok yazarının da ortaya koymuş olduğu nepotizm ve kayırmacılık sorunu da Cumhuriyet Dönemi'nde devam etmiştir. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde bu sorunlar daha sistemli ve uzmanlık bilgisine uygun şekilde ele alınmıştır. Siyasi kültürdeki bu sorunların yansımalarının en iyi takip edileceği yerlerden biri de böylelikle yerli ve yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan, yönetime dair reformlar öngören raporlardır. Bu raporlar hem konunun uzmanı ekipler tarafından hazırlanmaları hem de bu uzmanların birçok kuruma ait bilgilere ulaşabilme imkânlarından dolayı, çalışma açısından önemli ipuçlarını içermektedir.

Hazırlanan raporlar 1960 öncesinde genellikle yabancı uzmanlar tarafından, 1960 sonrasında ise, yerli uzmanlar tarafından ortaya konmuştur. Bunda 1960 öncesinde, DPT gibi kurumların olmayışı, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü (TODAİE) gibi kurumların da yeni kuruluyor olmasının etkili olduğu söylenebilir.

Literatürde yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan raporlar, hazırlayan uzmanların adıyla anılmaktadır. Bu nedenle burada da aynı yöntem izlenecektir. Yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan raporlardan ilki raporu hazırlamak üzere kurulan heyetin başkanı Goldthwaite H. Dorr'un adıyla anılan "Dorr Raporu'dur". Rapor 1933 yılında hazırlanmış olup, sunduğu tavsiyelerde nepotizmin varlığına işaret eden cümleler bulunmaktadır. Rapor'da nitelikli kamu personelinden en üst düzeyde yararlanabilmek için işe elverişli olmayan memurların işten uzaklaştırılmasının gerekli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca memurların işe alınmasında ve tayininde daha etkili yöntemlerin uygulanması tavsiye edilmiştir (Yayman, 2005: 109). Bu önerilerden de anlaşılacağı üzere, ekonomideki rolünden dolayı önemli bir işveren görünümünde olan devletin, işe alımlarda liyakat sistemini yeterli ölçüde uygulayamadığı ve çok açık olarak belirtilmese de, nepotizmin bir sorun olarak varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkündür.

Diğer bir rapor, adından yukarıda da bahsedildiği gibi, Max Thornburg'un başında olduğu bir ekip tarafından 1949 yılında hazırlanmış ve "Thornburg Raporu" olarak literatüre geçmiştir. Raporunda nepotizme dair cümleler, Dorr Rapor'undan daha açık şekilde ifade edilmiştir. Thornburg, Türkiye'de fabrikaların siyasi nedenlerle herhangi bir bölgede kurulabildiğini, gereğinden fazla elemanla çalıştığını, idare mensuplarının yerel parti liderlerinin tavsiye ettiği kişilerden oluştuğunu, dolayısıyla da bu kişilerin işten çıkarılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Türkiye'de adam kayırmanın ve farklı muamelenin bir sorun olduğundan şikâyet etmiştir (Thornburg, 1949: 180-228).

1951 yılında James Barker başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlanan "Barker Raporu" ve 1959 yılında Maurice Chailloux-Dantel tarafından hazırlanan "Chailloux-Dantel Raporu'nda" da liyakat sisteminin yeterince uygulanmadığına ve nepotizmin yaygın olduğuna dair tespitler bulunmaktadır. Barker Raporu'nda memurların niteliklerinin düşük olduğu ve terfilerin liyakat ilkesine uygun yapılmadığı belirtilmiştir. Chailloux-Dantel Raporu'nda ise, kamu personel sisteminin kişiselleştiği, liyakat sisteminin benimsenmediği ve sistemin kayırmacılığa açık olduğu ifade edilmiştir (Yayman, 2005: 158-191).

Söz konusu raporlarda memurların niteliklerinin düşük olmasından bahsedilmiştir. Yukarıda nepotizmin özelliklerinde de ortaya konduğu gibi, nepotizmin yaygın olduğu sistemlerde, insanlar işe alınırken yeteneklerine ve işin gereklerine uygunluğuna göre değil, yakınlığına göre alınmaktadır. Bu nedenle, nepotist yöntemlerle işe alınan kişiler, çoğu zaman yeteneksiz olmakta ve işin gereğini yerine getirememektedir. Dolayısıyla da etraflarında yetenekli kişileri barındırmamaktadır. Böylece ortaya, yabancı uzmanların raporlarında bahsedildiği şekliyle, niteliksiz insanların yer aldığı kayırmacı bir sistem çıkmaktadır.

Yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan raporlar, burada örnek verilenlerle sınırlı değildir ancak ana fikrin anlaşılması için yeterlidir. Diğer birçok yabancı uzman raporunda da benzeri sorunlar tespit edilmiştir. 1960 sonrasında bu tip raporlar ya DPT tarafından hazırlanan kalkınma planlarında yer almış ya da yerli uzmanlardan oluşan heyetler tarafından hazırlanmıştır.

Bu doğrultuda DPT tarafından hazırlanan ve 1963-1967 dönemini kapsayan 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'na bakılacak olursa, yerli kurumların da daha önceden yabancı

uzmanlar tarafından yapılmış olan çalışmalarda tespit edilen sorunları saptadığı söylenebilir. Bu planda da yetersiz elemanların tesir, nüfuz ve tavsiye gibi yollarla alınmasının önüne geçilemediğinden bahsedilmiştir. Bu tip etkilerin yalnızca personel alımında değil devlet tarafından yapılacak yatırımlar veya kurulacak tesisler konusunda da mevcut olduğu belirtilmiştir (www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari 06.03.2021). Thornburg'un raporu hatırlanacak olursa, 1. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda gösterilen sorunların, kendinden önceki raporla neredeyse birebir aynı olduğu ve nepotist yapının devam etmekte olduğu görülecektir.

Yerli uzmanlardan oluşan bir heyetin hazırladığı rapora örnek olarak, Prof. Dr. Nuri Tortop başkanlığında, 1991 yılında hazırlanan KAYA Projesi gösterilebilir. Raporda kamusal örgütlerin işleyişinde, tarafsızlık ve nesnellik ilkelerinin sağlanması gerektiği, üst düzey yöneticilik kadrolarına atanmanın nesnel olarak yapılmamasından dolayı yönetimde yozlaşmanın ortaya çıktığı belirtilmiştir (Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991: 48-200).

Burada son olarak, 2000 yılında hazırlanan 8. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda yer alan "Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu Raporu'na" değinmek gerekmektedir. Raporda, kamu yönetiminin işleyişinin ve personel yapısının sorunlu olduğu, atama ve terfilerde liyakat yerine siyasi tercihlerin etkili olduğu belirtilmiştir. Türkiye'de kamu vicdanını en fazla yaralayan konunun işe alımlardaki nepotizm olduğu ve genellikle işe alımlarda, yukarıda meritokrasiden bahsedilirken değinilen, eğitim, başarı ve işe uygunluk gibi konulara dikkat edilmediğinden söz edilmiştir (www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_Kamu_Yonetimininiyile%C5%9FtirilmesiveYenidenYapilandirilmesi.pdf 06.06.2021).

Cumhuriyetin ilk yıllarından 2000'lere kadar hem yerli hem yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan bütün bu raporlara dikkat edilecek olursa, onlarca yıl boyunca değişmeyen konulardan biri nepotizmdir. Tüm raporlarda nepotizmin varlığından ve bu sorunun çözümü için izlenmesi gereken yöntemlerden bahsedilmiştir. Bu doğrultuda ne kadar çalışma yapılırsa yapılsın, 1933 yılındaki Dorr Raporu'ndan, 2000 yılındaki Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu Raporu'na kadar geçen yaklaşık 70 yıl boyunca, eğer Osmanlı Dönemi dâhil edilecek

olursa yüzyıllar boyunca, nepotizm hep gündemde olan bir sorun olarak kalmış ve siyasi kültürün değışmez bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür.

Nepotizm, siyasi kültürün değışmeyen bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür çünkü her ne kadar insan bu sınırları aşabilme imkânına sahip olsa da insan biyolojisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, yakınlığı olan kişilere farklı davranma eğilimini devam ettirmiştir. Bu eğilim bütün insanlarda var olmasına rağmen, bazı kültürlerin nepotist denecek kadar belirgin kayırmacı özelliklere sahip olmasının en önemli nedenlerinden biri ve insan biyolojisiyle siyasi kültür arasındaki köprüyü sağlayan altyapı ekonomidir. Devletin ekonomide Türkiye'deki kadar büyük bir rol üstlendiği ülkelerde, nepotizme biyolojik olarak eğilimli olan insan, bu eğilimini hayata geçirecek araçlara da sahip olmaktadır. Dolayısıyla da bu tip ülkelerde nepotizm siyasi kültürde önemli bir unsur olarak varlığını sürdürmektedir.

Ekonomik yapı bazı değışimlerden geçse de devletin ekonomideki rolü uzun yıllar boyunca önemli boyutlarda kaldığı ve bu yapı siyasi kültürün derinlerine işlediği için nepotizm de paternalizme benzer şekilde bir döngü gibi devam etmektedir. Bir noktadan sonra devletin ekonomideki rolü önceki dönemlere göre azalsa da hem bu azalma ideal bir azalma olmadığı için hem de yüzyıllar boyunca siyasi kültüre işlemiş bir özelliğın, birkaç yılda değışmesinin kolay olmadığı için Türkiye'deki siyasi kültürün nepotist yönlerinin ön plana çıktığı söylenebilir.

Devletin ekonomideki rolü ve nepotizm arasındaki ilişki, başka ülkelerde de görülmektedir. Örnek olarak, Fiona Robertson-Snape tarafından, "Corruption, Collusion and Nepotism in Indonesia" başlığıyla ortaya konan çalışmaya göre, nepotizm kavramı Endonezya özelinde incelenmiştir.

Snape tarafından yapılan çalışma incelendiğinde, öncelikle, Endonezya'nın yaşadığı ekonomik sürecin Türkiye ile benzerliği göze çarpmaktadır. Endonezya'da, 1945-1967 yılları arasında görev yapan Sukarno döneminde, devlet ekonomide geniş bir alana müdahale etmiş, devlet işletmeleri ekonomide hâkim hale gelmiş, ekonomik yapı içe dönük, planlı ve dış ticaret ise kısıtlanmış bir şekilde faaliyet göstermiştir. Devlet en büyük işveren konumunda olduğundan nepotizmin hayata geçmesi için altyapı da oluşmuştur. Sukarno'dan sonra Suharto dönemi başlamış ve 1967-1998 yılları arasında devam etmiştir. Suharto döneminden itibaren ekonomide bir değışim başlamış, %600'lere

varan enflasyonla mücadele edilmiş, ekonomi dışı açılarak yabancı yatırımcı teşvik edilmiş, devletin destekleme alımlarının miktarı azaltılmış, bankacılık sistemi restore edilmiş ve ekonomide serbestleşme artmıştır (Robertson-Snape, 1999: 592-593).

Türkiye ve Endonezya'nın yaşadığı ekonomik süreç arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Endonezya'da da Türkiye'de olduğu gibi, devlet ekonomide geniş bir rol üstlenmiş, devlet işletmeleri özel işletmelerden daha fazla alan kaplamış, devlet ekonomiyeye önemli müdahalelerde bulunmuştur. Daha sonra ise, farklı bir yönetimle birlikte, örnek olarak Özal döneminde olduğu gibi, ekonomide serbestleşme ve liberalleşme başlamış, Türkiye'ye benzer şekilde yüksek enflasyon sorunu yaşayan Endonezya'da bazı ekonomik reformlar gerçekleştirilmiştir.

Bu nedenle Snape (1999: 592), çalışmasında, ekonomik faktörlerle nepotist yapı arasında dikkate değer bir ilişki olduğunu savunmuştur. Endonezya özelinde yapılan bu çalışma da göstermektedir ki, insanın olduğu her yerde görülebilen olasılığı bulunan nepotizm, devletin ekonomideki rolüne bağlı olarak daha belirgin hâle gelmekte ve siyasi kültürün önemli bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Başkentleri temel alındığında, Türkiye'nin siyasi kültürdeki nepotizm açısından, coğrafi olarak daha yakın mesafedeki İngiltere yerine, daha uzaktaki Endonezya'ya benzemesinin en önemli nedenlerinden biri devletin ekonomideki rolü ve yaşanan benzer ekonomik süreçlerdir.

Devletin ekonomideki rolü ve nepotizm arasındaki ilişki, yabancı ve Türk uzmanlar tarafından hazırlanmış olan raporlara ek olarak, Türkiye'de çok partili siyasal yaşama geçiş sonrasındaki uygulamalardan da takip edilebilmektedir. Tek parti döneminde, gerçek bir seçim ve oy rekabetinden söz etmek pek mümkün değildir. Ancak çok partili dönemle birlikte, seçim rekabeti daha belirgin hâle gelmiş ve yukarıda rasyonel tercih kavramında belirtilen durum devreye girmiştir. Söz konusu durum, insanların genellikle çıkarları doğrultusunda hareket etmesi ve faydalarını artırmak istemesidir.

Çok partili siyasal hayata geçilmesi ve uzun zaman sonra farklı bir partinin, iktidara gelmesiyle birlikte, Türkiye'de de bu durum görülmeye başlanmıştır. Demokrat Parti, iktidarda olduğu 1950'li yıllar boyunca, her ne kadar daha liberal vaatleri olsa da, destekçilerine oy karşılığında bireysel ve kolektif faydalar dağıtarak, siyasi kültürde nepotizmi daha görünür hâle getirmiştir. Oy kazanmak için destekçilerine sağladığı

faydalar DP'nin iktidarda kalmasına yardımcı olsa da Türk siyasi kültüründe nepotizm algısını güçlendirerek olumsuz bir etkide bulunmuştur (Kimya, 2018: 355).

Yıldırım da (2013: 355) çok partili siyasal hayata geçişle birlikte, kamuya personel alınmasında, personelin yükseltilmesinde ve yer değiştirilmesinde liyakat ilkesinin gerilediğini, siyasal yakınlığın ön plana çıktığını, bu tip uygulamaların daha sonraki dönemlerde de devam ettiğini belirtmiştir. Ülkede personel rejimi bu durumdan olumsuz bir şekilde etkilenmiş ve siyasal yakınlık anahtar bir konum hâline gelmiştir.

Daha genel çalışmaların dışında, belli bir alana özgü, örneğin polis teşkilatı, çalışmalar da yapılmış ve atanma, terfi, ödüllendirme gibi konularda Türkiye'de nepotizmin yaygınlığı bir kez daha ortaya konmuştur. Söz konusu çalışma, uluslararası bir polislik dergisinde yayımlanmış olup, bu çalışmada Türkiye'de polis teşkilatının sorunlarının çoğunlukla nepotizmden kaynaklandığı, atama ve terfilerde liyakat sisteminin değil, siyasal yakınlığın ön plana çıktığı ifade edilmiştir (Mutlu, 2000: 388).

Bu ve bunun gibi birçok örnekte olduğu üzere, ilgili alanlarda çalışan çoğu araştırmacı, Türk siyasi kültüründe nepotizmin belirgin bir şekilde gözlemlendiğini belirtmiştir. Sorunun çözümü için çeşitli raporlar hazırlanmış, birtakım reformların ve yasal düzenlemelerin yapılması tavsiye edilmiş, tavsiye edilen düzenlemelerin bir kısmı hayata geçirilmiş ancak nepotizm ne kadar çalışma yapılırsa veya ne kadar yasa çıkarılırsa çıkarılsın, yıllardır varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Çünkü nepotizme altyapıyı sağlayan ekonomik yapı, bazı değişimlerden geçmesine rağmen, genel karakterini yani devletin ekonomide büyük bir rol üstlendiği yapısını devam ettirmiştir. Bu nedenle paternalizm döngüsünde olduğu gibi, ekonomik yapı genel karakterini muhafaza ettikçe nepotizm de siyasi kültür içindeki yerini korumuştur.

Son olarak, ülkeler açısından bir nepotizm karşılaştırması yapmak gerekirse, Transparency International'ın (Uluslararası Şeffaflık Örgütü), Yolsuzluk Algısı Endeksi'nden (Corruption Perceptions Index) yararlanılabilir. Örgüt, amacının kamusal yaşamda yolsuzlukların gelişmesine neden olan sistemleri ve bağlantıları ortaya çıkarmak olduğunu belirtmiştir (www.transparency.org/en/about 22.07.2021). Yolsuzluk, siyasi ya da kamusal gücün kişisel kazanç elde etmek için kullanılması olarak tanımlanmaktadır. Yolsuzluk yapan bir kişi, gelirini yükseltme, yakınlarına ve ailesine yardım etme ya da daha yüksek bir makama gelme amacıyla hareket etmektedir (Kimya, 2018: 355).

Yolsuzluk, nepotizmden daha kapsayıcı bir kavram olsa da nepotizmi içerisinde barındırdığından, Yolsuzluk Algısı Endeksi ile birlikte, ülkelerdeki nepotizme dair karşılaştırmalı bir fikir edinme imkânı doğmaktadır. Tablo 5’te, devletin ekonomideki rolüne göre değerlendirildiğinde, birbirinden farklı düzeylerde bulunan üç ülkenin 1995-2002 yılları arasındaki durumu ele alınacaktır. Bu ülkeler, devletin ekonomideki rolünün en dar olduğu ülkeden en geniş olduğu ülkeye doğru sıralandığı şekliyle, İngiltere, Türkiye ve Çin’dir. Tablo 5’teki verilerin 1995 yılından başlamasının nedeni ise, Transparency International’ın 1995’te kurulmasıdır.

Tablo 5. Yolsuzluk Endeksi

Ülkeler	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
İngiltere	8,57	8,44	8,22	8,7	8,6	8,7	8,3	8,7
Türkiye	4,1	3,54	3,21	3,4	3,6	3,8	3,6	3,2
Çin	2,16	2,43	2,88	3,5	3,4	3,1	3,5	3,5

Kaynak: (www.transparency.org/en/cpi/ 22.07.2021)

Endeks’e göre, ülkeler 10 üzerinden değerlendirilmekte ve 10 değerine yaklaşıldıkça yolsuzluk azalmaktadır. Ülkeler, devletin ekonomideki rolüne göre sıralandığında ortaya çıkan sıralama ile Yolsuzluk Endeksi’ne göre yapılan sıralama neredeyse aynıdır. Tabloya göre, devletin rolünün en az tutulduğu İngiltere, en yüksek değeri almış, devletin rolünün en yüksek tutulduğu Çin ise, nadiren Türkiye’nin önüne geçse de en düşük değeri almıştır. Devletin ekonomideki rolüne göre bu iki ülkenin arasında bulunan Türkiye, bu durumla tutarlı olarak, yolsuzluk endeksinde de İngiltere ve Çin’in arasında yer almıştır. Dolayısıyla tablodaki verilerle bir kez daha doğrulandığı üzere, devletin ekonomideki rolü ve siyasi kültürün nepotist yanları arasında kuvvetli bir ilişki bulunmaktadır. Bu ilişkiye göre, devletin ekonomideki rolü arttıkça nepotizm de artmaktadır.

6. TÜRKİYE’DE DEVLETİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE DEMOKRASİNİN GELİŞİMİ: YUKARIDAN DEMOKRASİ

Demokrasinin gelişiminde çeşitli faktörlerin etkisi bulunmaktadır. Bu faktörler arasında toplumsal, dini, kültürel, siyasal, ekonomik, hukuki nedenlerle birlikte, savaşlar, dış müdahaleler, devletler arası ilişkiler gibi nedenler de sayılabilir. Örnek olarak, kültürel faktörler incelendiğinde, bir ülkede sivil toplum kültürünün gelişip gelişmediği ya da o toplumda bireyci kültürün mü yoksa kolektivist kültürün mü ön plana çıktığı, demokrasinin gelişimi açısından önem arz etmektedir. Çünkü sivil toplumun yeterince gelişmediği ve kolektivist kültürün ağır bastığı toplumlarda birey geri planda kalacağından, toplumun katı hiyerarşik bir yapıyla tasvir edilmesi ve demokrasinin özünün aksine, bireyin yönetime katılımdan uzak kalması yüksek ihtimaldir. Bir diğer örnek olarak savaşların demokrasi üzerine etkilerine bakılacak olursa, II. Dünya Savaşı’nın bu açıdan konuyu somutlaştırıcı özelliği görülecektir. Buna göre, savaş sonucunda dünyanın pek çok ülkesinde siyasi yapıda önemli değişimler gerçekleşmiş ve bir dalga halinde demokratik olmayan sistemlerin prestiji ile meşruluğu azaldığından, bu ülkeler demokrasilerini geliştirme yönünde adımlar atmak durumunda kalmışlardır.

Demokrasinin gelişiminde etkili olan faktörlere yönelik örneklerin artırılması mümkündür. Ancak ekonomi dışındaki faktörler başka çalışmaların kapsamında olduğundan, bu bölümde ana çerçeveye uygun olarak demokrasinin gelişiminde önemli bir boyutu olan devletin ekonomideki rolüne odaklanılacaktır. Söz konusu kapsamda, Türkiye’de demokrasinin gelişimi ve devletin ekonomideki rolü arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle genel hatlarıyla dünyada demokrasinin gelişiminde hangi süreçlerden geçildiği ele alınacaktır. Bu süreç ortaya konduğunda, incelenen ilişkinin Türkiye açısından nasıl şekillendiğini değerlendirmek daha mümkün hâle gelecektir.

6.1. Dünyada Demokrasinin Gelişiminde Ekonominin Etkisi

Bu alt başlıkta, Türkiye’de demokrasinin gelişimini daha iyi anlamada bir temel oluşturması adına, tarihsel süreçte ortaya çıkan ekonomik sistemler ile siyasi ve toplumsal yapılar arasındaki ilişki ele alınacaktır. Böylece, demokrasinin gelişimi ve ekonomi arasındaki ilişkiyi tarihsel olarak takip etme imkânı doğacağından, Türkiye’de demokrasinin gelişimine yönelik daha kapsamlı bir çerçeve çizilebilecektir. Bu kapsamda, başlıca ekonomik sistemlerin geçerli olduğu dönemlerin bazıları, geçmişten başlanarak sıralanacak olursa, bunların genel hatlarıyla, avcı-toplayıcı dönem, feodal dönem ve sanayi devrimi dönemi olduğu söylenebilir. Bu dönemlerin her biri kendine has ekonomik, toplumsal ve siyasi sistemlere sahiptir. Her dönemin kendine özgü bu özelliklerinin incelenmesi, ekonomi ve siyaset arasındaki, dolayısıyla da devletin ekonomideki rolü ve demokrasinin gelişimi arasındaki ilişkinin ortaya konabilmesi için önemli bir altyapı görevi görecektir. İncelemeye konu ana dönemlere ek olarak, Asya Tipi Üretim Tarzı’na da değinilecek, böylece konu bütünlüğüne katkı sağlanacaktır. Bu kapsamda ilk olarak avcı toplayıcı dönemin ekonomik özellikleri ve geçim biçiminin toplumsal ya da siyasi yapıyı nasıl şekillendirdiği ele alınacaktır.

6.1.1. Avcı-Toplayıcı Dönem

Avcılık ve toplayıcılık kavramı, insanların geçimini doğanın ürettiği ürünlerle sağladığı dönemi veya toplumları ifade etmekte kullanılmaktadır. Doğanın ürettiği ürünlerin kapsamına ise, vahşi hayvanların avlanması; yabancı bitkilerin köklerinin ve meyvelerinin toplanması; balıkçılık ve doğadaki arıların ballarının toplanması vb. girmektedir. Bu nedenle besin ihtiyacı tarımsal üretim ve hayvancılıktakinin aksine, doğada var olanları tüketerek karşılanmaktadır (Bird-David, 2001: 428). Ayrıca, avcı-toplayıcı toplumlarda, canlı türlerinin üremesi, gıda kaynaklarının dağıtımı gibi alanlarda insan kontrolü ya hiç yoktur ya da çok azdır (Svizzero ve Tisdell, 2015: 4).

Bu tip toplumlarda, sosyal, iktisadi ve siyasi eşitsizlik neredeyse bulunmamaktadır. Çünkü avcı-toplayıcı toplumlarda üretim bulunmadığından, üretim nedeniyle ortaya çıkacak bir eşitsizlikten söz etmek mümkün değildir. Üretimin olmaması bir artının üretilmesini de engellediğinden, toplumun bazı üyelerinin diğerlerinden daha

zengin olması gibi, eşitsizlik yaratacak bir durumun yaşanması da ihtimal olmaktan çıkmaktadır (Şenel, 2009: 137).

Elbette eşitliğin tek nedeni üretim değildir. Bunun dışında efektif bir hükümetin olmaması ya da teknik bilginin seviyesi de eşitlik konusunda etkilidir. Efektif hükümetle kastedilen, ilkel toplumların çoğunda olmayan ve daha sonraki süreçte özellikle devletli toplumlara geçişle kurumsallaşacak olan, devlet başkanı, polis, vergi görevlileri, yargıçlar gibi kamu görevlilerinin bulunmamasıdır. Bu nedenle, ele alınan kapsamda kurumsallaşmamış, karmaşıklaşmamış ve efektif bir hükümetin bulunmadığı bir yapı da eşitliğe katkı sağlamıştır. Aynı zamanda teknik bilginin seviyesi de eşitliğin sağlanmasında önemli etkide bulunmuştur (Posner, 1980: 9). Söz gelimi, günümüzde de zenginliğin simgelerinden olmaya devam eden ve altın gibi değerli madenlerden yapılan takılar, lüks kıyafetler ya da benzeri araç gereçler, insanlar arası farklılıklara yol açmakta ve eşitliği bozucu etkiler yapmaktadır. Ancak bu farklılıkların ortaya çıkabilmesi için öncelikle, böylesi araç gereçleri var edebilecek düzeyde belli bir teknik bilgiye ihtiyaç vardır. Sonuç olarak, bu teknik bilginin söz konusu toplumlarda bulunmamasının da eşitliğe katkı sağlayan ayrı bir etken olduğu söylenebilir.

Avcı ve toplayıcı toplumlarda, güç, prestij ve zenginlik anlamında diğer insan toplumlarından daha fazla eşitlik sağlanmıştır. Bunun en önemli nedeni ekonominin yapısıdır. Kaynaklara doğrudan ve bireysel erişim vardır. Sistem, tasarrufu ve birikimi engelleyen, paylaşımı zorunlu kılan bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, insanlar mülkiyetten ve mülkiyetin ortaya çıkarabileceği bağımlılık potansiyelinden uzaktır. Söz konusu toplumlarda, cinsiyetler arası farklar hariç olmak üzere, farklılıklar sistematik olarak bertaraf edilmektedir. Göçebelik esas olduğundan ve bir üretimden söz edilemediğinden, sabit yerleşim yerleri, sabit depolar, sabit avlanma barınakları vb. bulunmamaktadır. Zaten ekonomi ertelemeli değil anında gerçekleştiğinden sabit depolar ve yerleşim yerlerine de gerek duyulmamıştır. Ayrıca bu tip toplumlarda, bireyler kendi istekleriyle gruplara bağlanma ve ayrılma, zorla otorite dayatılmasına karşı direnme, kaynakları özgürce kullanma gibi imkânlarla sahip olduğundan özel bir eşitlikçilik biçimi ortaya çıkmaktadır (Woodburn, 1982: 431-445).

İnsanlığın bu eski geçim biçimi ve yaşayış şekli, avcı-toplayıcı ekonomiye dayandığından, erkeklerin avlanması, kadınların bitki vb. toplaması gibi cinsiyetler arası

farklılıklar hariç olmak üzere, bütün farklılıklar bertaraf edildiğinden, yöneten-yönetilen farklılaşması yaşanmamıştır. Yöneten-yönetilen farklılaşması yaşanmadığından, işler birlikte yürütülmüştür. Doğuştan veya sonradan kazanılmış ayrıcalıklar olmadığından hiyerarşik bir ilişki de bu toplumlarda bulunmamıştır (Şenel, 2009: 140-154). Ancak birçok kaynakta son cümlede yer alan düşünce savunulsa da bu durum %100 düzeyinde bir kesinlik olarak anlaşılmamalıdır. Çünkü en eşitlikçi toplumlarda bile yaş, cinsiyet ya da karakter özellikleri gibi ayrımlar görülebilmekte ve bu husus örneğin yaşlı erkeklerin genç erkekler üzerinde etkili olmasındaki gibi hiyerarşik sonuçlara yol açabilmektedir (Flanagan, 1989: 246). Bu nedenle, bahse konu cümleden, hiyerarşinin ve ayrıcalıkların, bir kast sistemindeki ya da klasik Ortaçağ sistemindeki kadar net bir tabakalaşma biçiminde olmadığı durumun anlaşılması daha doğru olacaktır. Buradan hareketle, avcı-toplayıcı dönemin ekonomik, siyasi ve toplumsal yapısı arasındaki ilişki analiz edilecek olursa, ekonominin diğer alanları nasıl etkilediği, belli yönde bir siyasi ve toplumsal yapının gelişmesini nasıl sağladığı görülecektir. İfade edildiği gibi, avcı-toplayıcı ekonomide, insanlar doğada hazır olan kaynaklardan yararlanmakta ve bir üretim faaliyetinde bulunmamaktadır. Ekonomide bir erteleme, artı üretme ve üretilen artıyı depolarda saklama ya da herhangi bir mülkiyet sahipliği söz konusu değildir.

Mülkiyet sahipliği söz konusu olmadığından, doğadaki vahşi hayvanlar, bitkiler vb. kaynaklara tüm bireyler bir otoritenin bahşetmesine gerek duymadan erişebilmektedir. Dolayısıyla, özel mülkiyetin olmaması, üretimin yapılmaması ve herkesin kaynaklara erişebilmesi, bir kişinin diğerinden daha zengin ya da ayrıcalıklı olmasının önüne geçerek, başka tür toplumlarda görülmeyen bir eşitlikçi yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bu yapıda yöneten-yönetilen, kral ve tebaası, milletvekili ve seçmen ya da vatandaş gibi siyasi farklılıklar ortaya çıkmamıştır. Siyasi farklılıkların ortaya çıkmamasının en önemli nedenlerinden birisi ise, avcı-toplayıcı toplumun ekonomik yapısı ve geçim sistemidir. Ekonomi, bu eşitlikçi yapıyı sürekli ürettiğinden, modern anlamda bir demokrasi, farklılıkların uzlaştırılmaya çalışıldığı demokratik bir sistem bu toplumların gündemine gelmemiştir. Bunun için başka tür bir ekonomik sistemin yaygınlık kazanmasına ihtiyaç vardır.

Değerli kaynakların sosyal gruplar arasında eşit olmayan şekilde dağılımı anlamına gelen bir sosyal tabakalaşma (McLeod, 2013: 229) belirgin şekilde oluşmadığı için yöneten-yönetilen farklılaşmasının görülmediği ifade edilmekle birlikte, yönetim

ihtiyacı, insanlık var olduğundan beri mevcudiyetini sürdüren bir olgu özelliği göstermiştir (Seçtim ve Erkul, 2020: 19). Doğal olarak tarihin her döneminde bu ihtiyaç var olmuştur ancak ortaya konduğu gibi, avcı-toplayıcı dönemin kendine has yapısı, tabakalaşma düzeyine varan bir farklılaşmaya yol açmadığından, yöneten-yönetilen farklılaşmasının görülmediği diley getirilmiştir.

Avcı ve toplayıcı toplumlar, genelde teknoloji ve özelde üretim tarzı açısından, insan toplumlarının en ilkel olanıdır. Bununla birlikte, insanlık tarihinin çoğunda insan toplumlarının bildiği tek toplum tipi de avcılık ve toplayıcılıktır. Bu nedenle başka bir geçim biçiminin, yani bitkilerin yetiştirilmesi ve hayvanların evcilleştirilmesi yoluyla bir üretim yapılmasının geçmişi sadece on bin yıl öncesine dayanmaktadır (Lenski, 1984: 94). Tek bir insan ömrü için uzun bir süre olsa da bütün insanlık tarihi göz önünde bulundurulduğunda, on bin yıl o kadar uzun bir süre değildir. Bu nedenle demokrasinin gelişmesini sağlama ihtimali olan ve avcılık-toplayıcılıktan farklı bir ekonomik sistemin ortaya çıkması için günümüzden yaklaşık on bin yıl öncesine kadar beklemek gerekmiştir. Ancak bu yeni ekonomik sistemin ayrıca belli bir alt türünün de gelişmesine ihtiyaç duyulmuştur.

Bahsedilen yeni ekonomik sistem tarımsal üretim temelli olmakla birlikte, tarımsal üretimin de belli bir alt türüdür. Orta Çağ'da büyük bir önem ve yaygınlık kazanan bu sistem, "feodal sistem" ya da "feodalizm" olarak adlandırılmıştır.

6.1.2. Feodal Dönem

Feodal üretim tarzı, Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bu üretim tarzı toprağın ve doğal ekonominin egemen olduğu, emeğin ya da emek ürünlerinin meta olmadığı bir üretim tarzıdır (Anderson, 2013: 147). Feodalizmin Batı Avrupa'da ortaya çıkmasının nedeninin ise, Avrupa'da Akdeniz uygarlıklarındaki gibi güçlü merkezi devletlerin bulunmaması olduğunu belirtmek gerekmektedir (Sander, 2011: 73).

Feodal sistemde üretici köylüdür ve üretim aracı olan toprakla toplumsal bir ilişki içinde bütünleşmiştir. Bu toplumsal ilişki serflik olarak adlandırılmaktadır. Avrupa'da yaşayan köylüler olarak tanımlanan serfler, toprakla bağlı olduklarından, başka bir yere gitmeleri hukuken yasaklanmıştır. Toprağı işleyenler serfler olmasına rağmen toprağın sahipleri başkadır. Tarımsal üretim aracı olan toprağın sahibi, feodal lordlar olarak

adlandırılan aristokrat kesimdir. Bunun sonucunda ortaya serflerin toprağı eken-biçen ancak toprağın sahibi değil kiracı olduğı, ekonomik sahipliğın siyasi ve hukuki otoriteyle birleştigi bir sistem çıkmıştır. Buna ek olarak, feodal sistemde serfler lordların yargı yetkisine de tabidir (Anderson, 2013: 147).

Serfler ve aristokrat kesimden bahsedilmesiyle birlikte esasen feodal sistemin en önemli iki toplumsal katmanından da bahsedilmiş olmaktadır. Dikkat edileceğı gibi, bu iki toplumsal katmanın temel belirleyicilerinden biri ekonomi olmuştur. Ekonominin temel belirleyicilerinden biri olduğı bu toplumsal katmanların özelliklerine değinmek gerekirse, serflerin feodal toplumda en altta yer alan katman olduğı söylenebilir. Bunlar aristokrat efendilerinin topraklarında üretim yapıp, ürünlerin senelik ihtiyaçları kadarı dışında kalan kısmını rant olarak lordlarına vermiştir. Serflerin siyasi hakları bulunmamaktadır. Ekonomik alandaki farklılaşma siyasi alana da yansıdığından, serfler yönetilen konumunda yer alırken, aristokratlar ise yöneten konumundadır. Soylular, aristokratlar ya da feodal lordlar olarak adlandırılan bu kesim, serflerin çalıştıkları toprakların sahibidir. Bu kesim, barış dönemlerinde kendi topraklarını yönetirken, savaş dönemlerinde ise, bağlandıkları üst beylerin ordularına katılmıştır. Aristokratlar nüfusun %10'unu oluşturmasına rağmen geri kalan kesimler üzerinde yönetim yetkisine sahip olmuştur. Feodal sistemin en temel katmanları serfler ve aristokratlardan oluşmakla birlikte, orta çağ boyunca geri planda kalan ancak sonraları giderek önem kazanacak olan kentli, ticaretle uğraşan burjuvazi de bu sistemin üçüncü toplumsal katmanıdır (Şenel, 2010: 233-234).

Kentte yaşayan bu toplumsal katman, feodal bir lordun hâkimiyet bölgesinde yer alan şehirlerde ya da kasabalarda ikamet ettiğinden, bu bölgeler de köylerde olduğı gibi, feodal lordun mülkü olarak kabul edilmekteydi. Lordun sözü bu bölgelerde de geçmekle birlikte, feodal sistem için kentli bu kesimlerin büyük bir ağırlığı bulunmamaktaydı. Daha önce de belirtildiğı gibi, bu kesim Ortaçağ'ın sonlarında, ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle birlikte önem kazanmış ve gelişmiştir. Bu gelişmenin etkisiyle ekonomik önemlerinin artması tek başına yetersiz kalmış ve siyasi alanda yönetime de talip olmaya başlamışlardır (Şenel, 2009: 814). Bu konuya aşağıda daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Feodalizmin genel özellikleri birkaç maddede sıralanacak olursa, ilk olarak, üretim araçları günümüzle karşılaştırıldığında gelişmemiştir, üretim genellikle bireysel

karakterlidir ve işbölümü günümüzdeki kadar farklılaşmamıştır. İkinci olarak, üretim hanenin ya da köyün ihtiyaçları için ve gereksinim temelinde yapılmış, geniş çaplı pazarlar hedeflenmemiştir. Aslında bu durum ticaretle ve sanayi üretimi ile uğraşan kentli kesimlerin neden gelişemediğini, toplumun aristokrat katmanı gibi yönetimde söz sahibi olamadığını ortaya koymaktadır. Üçüncü olarak, üretim lordlara ait topraklar üzerinde yapılmaktadır. Dördüncü olarak, siyasi açıdan merkezîyetçi olmayan bir yapı bulunmaktadır. Sander'in (2011: 73) de belirttiği gibi, feodalizmin temelinde örgütlenmiş merkezi bir devletin yerine, yerel düzeyde 500-1000 kilometre karelik bir bölgede kurulan yerel hükümet olarak adlandırılabilir yapılar yer almıştır. Bu nedenle de siyasi merkezîyetçilik gelişmemiştir. Beşinci olarak, arazi lordlar tarafından tutulmaktadır. Altıncı olarak ise, bir araziye sahip olan lordların orada yaşayan nüfus üzerinde yargısal yetkileri bulunmaktadır (Sweezy ve Dobb, 1950: 135).

Bu bölümde değinilenler, feodal sistemin genel özellikleridir. Bazı yerlerde veya bazı dönemlerde feodal sistemin yapısında bir takım farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Örnek olarak, Fransa'daki feodalizmin İngiltere'deki feodalizmden farklılıklar içerebilmesi ya da 13. yüzyıldaki feodalizm ile 11. yüzyıldaki feodalizmin tamamen aynı olmaması gösterilebilir (Brown, 1974: 1066).

Ancak bazı farklılıklara rağmen hepsinin ortak noktası, tekelci bir toprak sahibi sınıfın ve onlara rant ödeyen ya da hizmette bulunan kesimlerin bulunmasıdır. Bu tip toprak sahipleri, sistem istikrarlı olduğu sürece, ister resmi olmayan bir biçimde ister kamu veya özel adalet üzerindeki denetimleri yoluyla olsun, bu kesimler üzerinde kontrol uygulamış ve zorlayıcı yetkilere sahip olmuştur (Wickham, 1984: 6).

Feodal sistemin ekonomik yapısı ile toplumsal ve siyasi yapısı arasındaki ilişkiye bakılacak olursa, öncelikle ekonominin tarımsal üretime dayandığını söylemek gerekmektedir. Bu tarımsal üretim, serf adı verilen, toprağa ve lorda bağlı köylüler tarafından yapılmıştır. Üretenler serfler olsa da üretim aracının, yani toprağın sahibi serfler değildir. Toprak sahibi olanlar, aristokratlar ya da bir başka deyişle feodal lordlardır.

Toprak sahibi bu kesim, aynı zamanda o topraklar üzerinde yaşayan serflerin de efendisidir. Serfler üzerinde siyasi, yönetsel ve adli yetkilere sahiptir. Serflerin ürettiği ürünlere el koyabilmekte, bir yerden bir yere seyahat etmelerini kısıtlayabilmekte ve tek

tarafli kararlar alabilmektedir. Dolayısıyla ekonomik alandaki sahipliğin, toplumsal ve siyasi alandaki roller konusunda da belirleyici olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sonucunda ortaya toprak sahibi olan kesimin yöneten, toprak sahibi olmayıp efendilerinin toprağında üretim yapanların ise yönetilen olduğu bir siyasi sistem çıkmıştır.

Ortaçağ boyunca devam eden bu düzen, Haçlı Akınları dolayısıyla artan ticaret ve deniz aşırı ticaretin gelişmesi nedeniyle değişmeye başlamıştır. Ticaretin gelişmesiyle birlikte, burjuvazi, artık geri planda kalmış bir sınıf olmaktan çıkmaya başlamış ve aristokrat kesimin karşısında önemli bir rakip haline gelmiştir. Ticaretin gelişmesiyle başlayan süreç, bir noktada sanayi üretiminin gelişmesiyle devam etmiş ve burjuvazi, ticaretin yanında sanayi üretimiyle de güçlenmiştir (Şenel, 2010: 303). Ekonomi ve demokrasinin gelişimi arasındaki ilişkiyi daha belirgin bir şekilde açıklığa kavuşturacak olan ekonomik sistem, burada bahsedilen sanayiye dayalı üretim biçimidir. Böylesi bir üretim biçimine geçilmesi ve bu üretim biçiminin yaygınlık kazanması “Sanayi Devrimi” adıyla anılmıştır.

6.1.3. Sanayi Devrimi Dönemi

Sanayi Devrimi'nin bir tanımı yapılacak olursa, ekonomide, milli gelir içinde sanayi üretiminin payında, fabrika temelli aktivitelerde ve teknolojik gelişmelerde hızlı bir yapısal değişimin meydana geldiği dönemin, Sanayi Devrimi olarak adlandırıldığı söylenebilir (Crafts, 1977: 432). Sanayi Devrimi'ne giden süreçte öncelikle birçok teknolojinin geliştirilmesi gerekmiştir. Bunlar arasında, 18. yüzyılda buhar motoru, 19. yüzyılda demiryolları, çelik ve telekomünikasyon teknolojisindeki gelişmeler bulunmaktadır (Senge vd., 2001: 24). Bu teknolojilerin içinden, Sanayi Devrimi açısından en önemlisi buhar motorunun icadıdır. Motor, demirden yapılmış ve yakıt olarak kömür kullanılmıştır. Buhar motoru, 1712 yılında İngiliz bir demirci olan Thomas Newcomen tarafından icat edilmiştir. Newcomen'in icadı, İskoç James Watt tarafından daha verimli ve ekonomik bir hâle getirilerek geliştirilmiş ve bu sayede tekstilde, madencilikte, demiryolu ulaşımında, buhar gücüyle çalışan deniz araçlarında ve ekonominin birçok alanında büyük değişimlere neden olan Sanayi Devrimi başlamıştır. Sanayi Devrimi, aynı zamanda şehirlerin büyümesi, kırsal alanlardaki üretimin, zanaatçıların, işçilerin şehre taşınması, üretimde önceki dönemlerle karşılaştırıldığında büyük artışların gerçekleşmesi

gibi toplumsal ve ekonomik birçok değişimin yaşanmasına da öncülük etmiştir (Mohajan, 2019: 2).

Sanayi Devrimi'ne götüren gelişmeler, ilk olarak İngiltere topraklarında meydana geldiğinden, sanayi üretimine dayalı yeni ekonomik sistem ve onun doğurduğu toplumsal, siyasal sorunların ya da değişimlerin ilk belirtileri de burada görülmüştür. Sanayi Devrimi'nin başladığı ve en belirgin şekilde gözlemlendiği yer İngiltere olduğundan, Marx veya aynı dönemde yaşayan birçok yazarın meşhur gözlemleri ve bu yeni ekonomik, toplumsal ya da siyasal düzene dair düşüncelerinin de burada şekillendiği söylenebilir.

Sanayi Devrimi 18. yüzyılda İngiltere'de başlasa ve İngiltere, teknolojisinin ve yetenekli işçilerinin diğer ülkelere transferini kuvvetli bir şekilde engellemeye çalışsa da, sanayileşme İngiltere'den başlayarak, Belçika, Fransa, İsveç ve Almanya gibi diğer Avrupa ülkelerine, hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar yayılmıştır. Bu yayılmanın çok ilginç örneklerinden biri ise kaçakçılık yoluyla teknolojinin ABD'ye ulaştırılmasıdır. 1768-1835 yılları arasında yaşamış olan Samuel Slater adlı bir kişi, yasak olmasına rağmen bu teknolojinin tasarımını Avrupa'dan ABD'ye kaçırmış ve teknoloji kıta dışına kadar ulaşmıştır (Mohajan, 2019: 14). Dolayısıyla, Sanayi Devrimi'nin getirdiği yeni üretim tarzıyla birlikte toplumsal ve siyasal sonuçlarının da İngiltere dışına yayıldığından söz etmek mümkündür.

Sanayi Devrimi'nin sonuçları konusunda değinilmesi gereken ilk olgu farklı toplumsal kesimlerin işçileşmesi ve bir işçi sınıfına dönüşmesidir. İşçi sınıfına dönüşen kesimlerden biri “zanaatçılar” iken diğeri ise “serfler”dir. Söz konusu kesimlerin işçileşmesi sürecine geçmeden önce, işçi sınıfına dair kısa bir tanım yapmakta yarar vardır. İşçi sınıfı, yeni ekonomik düzen sonucunda yaşanan değişimle birlikte gelişen, fabrikalarda işbölümü temelinde çalışan, emekleri karşılığında ücret alarak geçimini sağlayan toplumsal sınıfı ifade etmektedir. Bu yeni sınıfa kaynaklık eden kesimler zanaatçılar ve serflerdir. Bunlardan zanaatçıların işçi sınıfına dönüşmesine bakılacak olursa, sanayi devriminin etkisiyle seri üretim artmış, buna bağlı olarak daha ucuz ve standart hale getirilmiş mallar üretilmiş, dolayısıyla da el emeğinin önemi azalmış ve kendi dükkânlarında üretim yapan zanaatçılar, makinelerin yeni üretim tarzıyla baş edemeyerek dükkânlarını kapatmak zorunda kalmışlardır. Böylece dükkânlarını kapatan

zanaatçılar, fabrikalarda emeklerinin karşılığında çalışmaya başlamış ve geçimlerini buradan aldıkları ücretlerle sürdüren bir sınıfa, yani işçi sınıfına dönüşmüşlerdir (Altunan, 2019: 154).

İşçi sınıfına kaynaklık eden diğer bir kesim olan serflere gelindiğindeyse, yeni üretim tarzı, köylülerin topraktan çıkarılmalarına ya da aşırı artan nüfusun topraktan beslenememesine neden olmuştur. Bunun sonucunda köylüler şehirlere göç edip, geçimlerini buralarda kurulan fabrikalarda çalışarak sağlama yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bir fabrikada işçilerin belirli bir işbölümü içerisinde çalışmasının, bireysel olarak ayrı yerlerde çalışmaktan daha verimli olduğu tacirler tarafından fark edildiğinden, köylüler fabrikalara çağrılmıştır. Söz konusu bu süreç işçileşmenin diğer bir kolunu, yani serflerin işçileşmesi sürecini başlatmıştır (Şenel, 2010: 305).

İşçileşme ve sanayiye dayalı yeni üretim tarzından da anlaşılacağı gibi, tarımsal ve kırsal kökenli mesleklerden, sanayi ve hizmete dayalı mesleklere geçiş hızlanmıştır. Önceki dönemlere göre nüfus çok hızlı bir biçimde artmıştır. Hem nüfusun artışı, hem de sanayileşme ve işçileşme süreciyle birlikte şehirlere göçün artması, bu şehirlerin büyümesine ve şehirleşmenin artmasına neden olmuştur. Ayrıca ekonomide de önceki dönemlerin ortalama geliri olan, her 50 yılda bir 2 kat şeklinde gerçekleşen artışın çok daha üstüne çıkılarak, sanayi öncesi sistemin bariyerleri bu anlamda aşılmıştır (Hudson, 2014: 3-4).

Ekonomideki önemli gelişmeye rağmen, Sanayi Devrimi boyunca sıradan vatandaşların gelirlerinde ya da yaşam koşullarında kayda değer bir gelişme olmamış, hatta bireylerin daha kötü durumlara düştüğü örnekler de görülmüştür. Devrim'in başladığı İngiltere'deki yaşamdan yola çıkılacak olursa, İngiliz şehirlerinde hızlı bir büyüme görülse de bu büyüme gelişme planlarından yoksun, sağlık kuralları ve inşaa kuralları belirlenmemiş olarak gerçekleşmiştir. Aynı zamanda hızla büyüyen bu şehirlerin durumuna polis teşkilatlarının ayak uyduramaması nedeniyle şehirlerde güvenlik zayıf kalmıştır. İşçiler düşük maaşla çalıştırılmış, bu nedenle de karanlık ve imkânları yetersiz barınaklarda, kalabalık aileleriyle birlikte tek bir yatak odasına sahip yerlerde yaşamak zorunda kalmıştır. Sorun sadece maaşlarla sınırlı kalmamış, ayrıca çalışma koşulları da 18 saatlere varan çalışma süreleri gibi, işçilerin yaşamını çok zor hâle getirmiştir (Mohajan, 2019: 3-13).

Sanayiye, ticarete ve teknolojiye dayalı bu yeni üretim tarzı ekonomiyle sınırlı kalmayan, insan yaşamının birçok alanını etkileyen ve daha önceki dönemlerde görülmemiş bir hızda yaşanan önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler çok sayıda insanın sorunlarla ve zorluklarla karşılaşmasına, bazı insanların hayatının, örneğin iflas eden zanaatçılar ya da köylerinden göç etmek zorunda kalanlar gibi, deyim yerindeyse altüst olmasına neden olmuştur.

Lukacs'ın da (1971: 55) belirttiği gibi, Sanayi Devrimi ve kapitalizmden önceki toplumlarda, ticaret daha az önemli bir rol oynamış ve kendine yeterlilik ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla böyle bir ekonomik yapı sistemin daha durağan ve “basit” olarak devam etmesini sağlamıştır. Sonucunda ise, ortaya kendini sürekli olarak aynı biçimde yeniden üreten ve bir ihtimal yok edildiklerinde de tekrardan dirilebilen bir sistem çıkmıştır.

Sanayi Devrimi ve ticaretin önem kazanması sonucunda oluşan yeni ekonomik düzenle birlikte, bu durağanlık ve kendini yeniden üretme durumu ortadan kalkmaya başlamıştır. Eski toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılar büyük bir değişimden geçmiş, bazıları çökmüştür. Önceki dönemlerden farklı olarak insanların sabit sayılabilecek yaşamları, örneğin bir köylünün üstsoyunun ve altsoyunun kendisi gibi köylü olarak hayatını sürdürmesi ya da tarımsal üretimde bulunması gibi, hızlı ve büyük çapta değişimler sonucunda ciddi anlamda olumsuzluklarla karşılaşmıştır. Artık bir köylünün topraktan çıkarılması ya da kendi dükkânında zanaatla uğraşan bir zanaatkârın, büyük ve makineyle üretim yapan fabrikalarla baş edememesi nedeniyle iflas etmesi sıradan hâle gelmiştir. Bu durum, toplumun en kalabalık kesimi olan işçi sınıfının gelişmesini ve yeni sınıfsal konumlarına göre şekil alan bir bilince kavuşmalarını sağlamıştır.

Sınıfsal anlamda yeni bir bilincin oluşması, “sınıf bilinci” olarak adlandırılmaktadır. Sınıf bilinci, üretim sürecinde belirli tipteki bir toplumsal konuma atfedilen uygun ve rasyonel tepkilerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu bilinç, bir sınıfı oluşturan kişilerin tek tek ne düşündüğünün toplamı değildir (Lukacs, 1989: 59). Sınıf bilincinde birey kendisini bir toplumsal gruba ait hissetmekte, varlığını o sınıfla tanımlamakta, çıkarlarını ait olduğu toplumsal grubun çıkarlarına dayandırmakta ve sınıfsal bir motivasyondan yola çıkarak hareket etmektedir (Avcı ve Ateş, 2019: 561).

Bu bilincin en iyi yansımalarından biri, siyasi ideolojiler üzerinden takip edilebilmektedir. İşçi sınıfı için bu ideoloji sosyalizm olmuştur. Sosyalizm, kökenleriyle uyumlu olarak, benimsediği temel değerler arasında bireyin aksine toplumu ön planda tutması, rekabet yerine işbirliğine önem vermesi, eşitlik isteği gibi kavramlara önem vermiştir. Dolayısıyla bu değerleri temel alan sosyalizm işçi sınıfı arasında yayılmış ve işçi sınıfının ideolojisi olarak adlandırılmıştır. İşçi sınıfının Sanayi Devrimi sonrasında yaşadıkları da akılda tutulduğunda bu değerlerin işçi sınıfının çıkarlarıyla ne kadar örtüştüğü görülebilecektir. Yeni ekonomik düzen sonrasında kendi kaderleriyle baş başa kalan, üretim araçlarının sahiplerinin kazandıklarına kıyasla çok düşük ücretler kazanan işçi sınıfı mensuplarının eşitlikçi ve toplumcu değerlere, bu nedenle de sosyalizme yönelmesi doğaldır.

Sınıf bilinci yalnızca işçi sınıfının zihninde gerçekleşmemiş, aynı zamanda Ortaçağ'ın daha geri planda kalan ancak Sanayi Devrimi'yle birlikte ise ön plana çıkmaya başlayan burjuva sınıfı da kendi toplumsal konumuna uygun belli değerleri benimseyerek, sınıfsal bilinçlerini pekiştirmiştir. Nasıl ki işçi sınıfının çıkarlarına uygun olduğu kabul edilen sosyalizm, bu sınıfla ilişkili ve işçi sınıfının ideolojisi olarak kabul ediliyorsa, burjuva sınıfı için de liberalizm böyle bir konumdadır.

Sosyalizm ne kadar topluma vurgu yapıyorsa, liberalizm de o kadar bireye ve özgürlüklere vurgu yapmaktadır. Bu değerler burjuva sınıfının çıkarları açısından ele alındığında, liberalizmin burjuva sınıfının ideolojisi olduğunu ifade etmek doğaldır. Çünkü birçok temel ilkesiyle bu sınıfın çıkarlarına hitap etmektedir. Bu ilkeleri kısaca incelemek gerekirse, bireye ve bireyin özgürlüğüne verilen önem, üyeleri girişimcilerden oluşan ticaret ve sanayi burjuvazisinin tam da isteyeceği bir durumdur. Bireysel özgürlükleri olduğu sürece sözleşme yapma, yatırım ve devletin müdahalesinden uzak bir şekilde kâr elde edebilecek şekilde faaliyetlerde bulunma gibi imkânlarla sahip olacaklardır. Anayasal yönetim, bireysel eşitlik ve demokratik yönetim ilkelerine gelindiğindeyse, yükselen burjuva sınıfının artık sadece ekonomik faaliyetlerde bulunmayı yeterli görmediği, elde ettiği ekonomik güçle birlikte siyasette de etkin bir konumda olmayı istediği söylenebilir. Bunu yapmanın en önemli yöntemleri anayasal bir yönetimi sağlayarak, bireysel hakların ve bireyler arasındaki soyluluğa dayanan ayrımlar gibi ayrımları kaldırarak yönetim hakkının sadece aristokrasi ya da monarklara ait olduğu

bir durumdan, demokratik bir yönetimin olduğu bir yapıya geçmektir. Bu nedenle demokrasinin gelişimi açısından en etkili sınıf, burjuva sınıfı olmuştur.

Burjuva sınıfı ve demokratikleşme arasındaki ilişkinin en bilinen örneklerinden biri Fransız Devrimi'dir. 1789'da gerçekleşen Fransız Devrimi öncesinde, 1713 ve 1789 yılları arasında, Fransa'da dış ticaret beş kat artmış ve burjuva sınıfı giderek güçlenmiştir. Ancak ekonomik anlamda gerçekleşen bu güçlenme diğer alanlara yeterince yansımamıştır. Bunun sonucunda güçlenen burjuva sınıfı siyasi ayrıcalıkları bulunan aristokratlar sınıfı, din adamları sınıfı ve monarşiye karşı tepki duymaya başlamıştır. Bu kapsamda Fransa'daki duruma bakılacak olursa, monarşinin başındaki kral, yetkilerini aristokratlar ve din adamları gibi kesimlerle işbirliği yaparak kullanmış, burjuva sınıfı, işçiler ya da köylüler yönetime karıştırılmamıştır (Sander, 2011: 163).

Fransız burjuva sınıfı, bir taraftan zenginliği ve toplumsal işlevi arasındaki artan eşitsizliğin, diğer taraftan toplumsal prestijinin ve fırsatların farkına varmaya başlamıştır. Burjuvaziye göre, çürümekte olan asalak bir soylular sınıfı yollarını tıkamış ve değeri bu kalıtsal ayrıcalıklara sahip sınıf tarafından reddedilmiştir. Sorun bunlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda, monarşi ülkeye girişimcilerin gelişebileceği bir ortamı sunmaktan da aciz kalmıştır. Bütün bu çelişkiler bir araya gelerek Fransız Devrimi'ne yol açmıştır ve sonucunda burjuva sınıfı, yanına diğer sınıfları da alarak mücadeleyi kazanmıştır (Lucas, 1973: 84).

Kazanılan bu mücadele sonrasında, burjuva sınıfının önderliğinde, doğal ve devredilemez nitelikte, özgürlük, mülkiyet, güvenlik, baskıya karşı direnme gibi hakları içeren ve kanun ile adalet sistemi önünde eşitliği kabul eden, güçler ayrılığına dayanan bir İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi kabul edilmiştir. Bu bildirinin bazı maddelerine bakılacak olursa (www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen 12.09.2021):

Birinci madde, insanların özgür ve eşit haklara sahip olarak doğduğunu kabul etmiştir. İkinci madde, bütün siyasi birliklerin amacının yukarıda bahsedilen hakları korumak olduğunu belirtmiştir. Üçüncü madde egemenliğin temelini ulusa dayandırmıştır. Buna göre, hiç kimse kaynağını ulustan almayan bir yetkiyi kullanamaz. Dördüncü maddede özgürlüğe değinilmiş ve insanların başkalarına zarar vermediği sürece özgür olduğu ifade edilmiştir. Altıncı madde, yasaların genel iradeyi yansıttığını

ve bütün vatandaşların ya kendileri ya da temsilcileri aracılığıyla kanunların oluşturulmasına katılma hakkının bulunduğu kabul edilmiştir. On yedinci maddede ise, mülkiyetin dokunulmaz ve kutsal bir hak olduğu belirtilerek, yasal gereklilikler dışında ve tazmin edilmek koşuluyla kimsenin mülkiyet hakkına dokunulamayacağı kabul edilmiştir. 17 maddeden oluşan bu bildirinin, burada tek tek yer verilmeyen diğer maddeleri de benzer niteliktedir.

Bildiriyle uyumlu olarak 1791 Fransız Anayasası da benzer ilkeleri kabul etmiştir. Anayasa'nın önsözünde, soyluluk, kalıtsal ayrıcalık, şövalyelik vb. bütün ayrımların ortadan kalktığı, özgürlük ve eşitliğe zarar veren kurumların kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Bütün vatandaşların yetenek ve liyakati dışında hiçbir ayırım olmaksızın görevlere ve işlere kabul edileceği, mülkiyet hakkına yasalarda belirtilen şartlar haricinde dokunulamayacağı, vatandaşların dinlerinin temsilcilerini seçme hakkına sahip olduğu ifade edilmiştir (wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf 13.09.2021).

Demokrasinin gelişimi açısından burjuva sınıfının katkılarının daha belirgin olarak görülebileceği maddeler ise, Anayasa'nın kamusal yetkiler bölümünde yer almaktadır. Bu bölümde, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, ulustan kaynaklanan söz konusu yetkilerin yalnızca vekâlet yoluyla kullanılabilmesi, Fransız Anayasası'nın temsiliyet ilkesini benimsediği, bu temsili organların ise ulusal meclis ve kraldan meydana geldiği kabul edilmiştir. Yasama yetkisine sahip olan ulusal meclis, halkın özgürce seçeceği geçici temsilcilerden oluşmuştur. Son olarak, yargı yetkisi halkın seçeceği yargıçlara devredilmiştir (wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf 13.09.2021).

Hem bildiri hem de anayasa incelendiğinde, yer verilen maddelerin günümüzde de demokratik olarak kabul edilen ülkelerin anayasalarıyla benzerlikleri göze çarpmaktadır. Günümüzün demokratik ülkeleri için yukarıda ifade edilen, halkın temsilcilerini belirleyebilmesi, yasaların üstünlüğü, eşitlik, özgürlük, mülkiyet, seçme ve seçilme gibi haklar, anayasaların olmazsa olmaz parçaları hâline gelmiştir. Buradan hareketle, etkin konuma gelen burjuva sınıfının artık siyasal sistemleri kendi değerleri temelinde dönüştürebildiğini ve Sanayi Devrimi'nden itibaren bu değerlerin geçerli olmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

Burjuva sınıfı ve demokrasinin gelişimi arasındaki ilişkiyi birçok başka yazar da tespit etmiştir. Örneğin Collier'in (1999: 34-36) çalışmasında, ilk demokratikleşme modellerinin bu sınıf tarafından takip edilen liberal projelerden oluştuğu ifade edilmiştir. Siyasal katılımdan dışlanan bu sınıf, siyasete katılımlarını sağlamak ve geleneksel ayrıcalıklı sınıfların hegemonyasına karşı çıkmak için mücadele vermiştir. Bu nedenle demokratikleşme çok önemli oranda burjuva sınıfının çabalarının ürünü olarak kabul edilmiştir. Collier, ayrıca burada verilen Fransa örneğine ek olarak, Danimarka gibi birçok ülke açısından da demokrasinin gelişimi ve burjuva sınıfı arasında bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Ona göre Danimarka'daki demokratikleşme süreci de Fransa'dakine benzer olarak, burjuva sınıfının, yanına köylü kesimini alarak mutlak monarşi yerine anayasal hükümet talep etmesiyle ilerlemiştir. Sonuç olarak demokratik bir rejim kurulmuştur.

Belirli bir ekonomik sistemin ve buna bağlı olarak belirli bir toplumsal sınıfın ön plana çıkması, tarih boyunca, benimsenen toplumsal ve siyasal ilkelerin ayırt edilebilir bir düzen içinde olmasını sağlamıştır. Birçok yazar, çeşitli zaman dilimlerinde benzeri bir görüşü dile getirmiştir. Örnek olarak Marx (2019: 102), aristokrasinin egemen olduğu dönemde, onur ve sadakat gibi ilkelerin ön plana çıktığını, burjuva sınıfının hâkim olduğu dönemden itibaren ise, özgürlük, eşitlik gibi ilkelerin ön plana çıkan ilkeler hâline geldiğini ifade etmiştir. Benzeri bir durum, monarşinin, aristokrat sınıfın ve burjuva sınıfının güç mücadelesi içinde olduğu süreçte de ortaya çıkmış ve bu güç mücadelesini yansıtabilecek biçimde güçler ayrılığı ilkesi evrensel bir ilke konumuna gelmiştir.

Marx, bunu, üretim araçlarına sahip olan sınıfın aynı zamanda zihinsel üretimin kontrolüne sahip olmasına dayandırarak ortaya koymuştur. Üretim araçlarına sahip olan sınıfı hâkim sınıf olarak kabul ettiğinden, bu sınıfın fikirlerini de hâkim fikirler olarak adlandırmıştır. Böylece üretim araçlarına sahip olmayanların fikirlerinin, bu sınıfın fikirlerine tabi olacağı ve hâkim sınıfın fikirleri tarafından biçimlendirileceğini söylemek mümkündür. Marx'a göre, zaten hâkim fikirler, egemen üretim ilişkilerinin yansımasından fazla bir şey değildir. Egemen üretim ilişkileri, fikirlerin alanına, hâkim sınıfın fikirleri olarak yansımıştır (Marx, 2019: 101).

Bu kapsamda değerlendirildiğinde, Orta Çağ'ın hâkim sınıfı olan aristokrasinin, sadakat gibi bir değeri ön plana çıkarması son derece doğaldır. Çünkü kendisine tabi olan

kişilerin, sistemin sürekliliği açısından, aristokralara bağlılık ve sadakat göstermesi gerekmektedir. Bu sadakat gösterildiği sürece, aristokratlar siyasi ayrıcalıklı konumlarını ve yöneten sınıf olma özelliklerini devam ettirebilecektir. Burjuva sınıfına gelindiğindeyse, aristokrasinin ayrıcalıklı konumu ve diğer sınıflardan bu konumuna sadakatle bağlı olmasını beklediği bir yapı, burjuva sınıfının çıkarlarına uymamaktadır. Siyasi alanın ayrıcalıklı bir azınlığa bırakılmasından rahatsızlık duyan ve ekonomi sayesinde güçlenerek siyasi alanda da etkili olmak isteyen burjuvazi, eşitsizlikçi özelliklere sahip böylesi bir sistemde eşitlik ve özgürlük gibi değerleri ön plana çıkararak demokrasinin gelişmesine de katkıda bulunmuş ve kendi çıkarlarına uygun bir siyasal sistemin oluşmasını sağlamıştır.

Düşünüş biçimleri ve ekonomi arasındaki bağlantı, Marx'tan yüzyıl sonra da siyasi analizlerin bir parçası olmaya devam etmiş ve Şenel (2010: 300) gibi yazarlar tarafından “geçim biçimleri ve düşünüş biçimleri ilişkisi” başlığıyla bu bağlantı incelenmiştir. Buna göre, insanlık tarihinde düşünsel ve kültürel değişiklikler, esas olarak ekonomik ve toplumsal alanda yaşanan değişikliklere dayanmaktadır. Bütün ekonomik ve toplumsal düzenlerin kendine has kültürleri ve düşünce yapısı bulunmaktadır. Buradan çıkan sonuç şudur: her üretim biçimi ya da geçim biçimi, kendine has bir sosyal düzen, sınıfsal düzen ve söz konusu ekonomik düzene uygun bir düşünce yapısı oluşturmaktadır.

Yaşanan ekonomik değişimler, sonucunda ortaya çıkan yeni toplumsal ve siyasi sistemler arasındaki ilişkinin sağlamasını, yukarıdaki örneklere ek olarak, Huntington'un demokrasi dalgalarından da takip etmek mümkündür. Huntington (1993: 15-16), demokrasi dalgalarını belli bir zaman diliminde, demokratik olmayan rejimlerden demokratik rejimlere doğru geçişlerin yaşanması ve bu geçişlerin aksi yönündeki gelişmelerin daha az görülmesi olarak tanımlamıştır. Yani belirli bir zaman diliminde demokratik rejimlere geçişlerin, demokratik olmayan rejimlere geçişlerden fazla olması gerekmektedir. Bir demokrasi dalgası aynı zamanda burjuva sınıfının ideolojisi olan liberalleşmeyi de içermektedir. Huntington çalışmasında üç demokrasi dalgası tespit etmiştir. Bunlardan ilki ve ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiyi daha net ifade edebilecek olanı 1828-1926 arasında gerçekleştirmiştir. İkincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, II. Dünya Savaşı sonrasına rastlayan ve 1943-1962 yılları arasında gerçekleşen dalgadır. Üçüncüsü ise, 1974 yılında başlamış ve devam etmektedir.

Birinci dalganın kökleri, Amerikan ve yukarıda ele alınan Fransız Devrimi'ne kadar gitmektedir. Birçok ülkede demokratik kurumlar bu tarihlerden başlayarak ve asıl olarak 19. yüzyıldan itibaren kademe kademe gelişme göstermiştir. Bahse konu dönemde, Fransa'dan İngiltere'ye, İsviçre'den, birçok Avrupa ülkesine kadar demokrasiye geçilmiştir (Huntington, 1993: 17). Burada dikkati çeken noktalar, demokrasiye geçişin belli bir yüzyılda ve genellikle belli bir bölgede yoğunlaşarak gerçekleşmesidir. İlk demokrasi dalgasının gerçekleştiği dönem incelendiğinde, söz konusu dönemin Sanayi Devrimi sonrasına rastladığı ve Devrim'in de esas olarak Avrupa'da gerçekleştiği görülecektir. Buradan da anlaşılacağı üzere, demokrasinin gelişiminde ekonominin önemli bir payı bulunmaktadır.

Ekonomi, demokrasinin gelişiminde önemli bir paya sahipse de çalışma boyunca ifade edildiği gibi, tek başına belirleyici değildir. Huntington da (1993: 34-38) ekonominin demokrasinin gelişiminde önemli bir etkisinin olduğunu, demokrasiye geçiş ile belli toplumsal ve ekonomik şartlar arasında ciddi ölçüde ilişki bulunduğunu belirtmiştir. Ancak onun da belirttiği gibi, siyaset biliminde her konunun birden çok nedeni olabilmektedir. Bu sebeple, ekonominin önemli rolü göz önünde tutulmakla birlikte, diğer faktörlerin de belli etkilerinin olduğu unutulmamalıdır.

Diğer faktörlerin varlığını kabul etmekle birlikte, çalışmanın kapsamına, yani, ekonomik faktörlere dönülerek bu kısım toparlanacak olursa, Schumpeter'in (2003: 83) "yaratıcı yıkım" kavramı, demokrasinin gelişimi ve ekonomi arasındaki ilişkiyi özetlemek amacıyla ödünç alınabilir. Schumpeter'e göre, ekonomik değişimler, özellikle de kapitalist ekonomi evrimsel bir karaktere sahiptir. Biyolojideki mutasyonlar gibi, ekonomide meydana gelen değişimler, örneğin, yeni üretim tarzları, yeni endüstriyel örgütlenmeler, zanaatçılıktan fabrika üretimine geçiş vb. ekonominin yapısında bir devrime yol açarak eski olanı yok etmekte ve bu arada yeni olanı yaratmaktadır. Dolayısıyla bu süreç yaratıcı yıkım olarak adlandırılmaktadır.

Yaratıcı yıkım süreci göz önünde tutulduğunda, yeni ekonomik üretim tarzlarının, sanayi devrimi sonrasındakine benzer biçimde, eski olanı aşama aşama ortadan kaldırdığı söylenebilir. Ancak süreç sadece ekonomik alanla sınırlı değildir, aynı zamanda ekonomik alanda yeni olanın eskiyi ortadan kaldırması gibi, bu yeni ekonomik düzen, eski siyasal ve toplumsal düzenin ortadan kalkmasına, yeni siyasal ve toplumsal düzenin

yaratılmasına da katkıda bulunmuştur. Bu kısımda ifade edilmeye çalışıldığı üzere, demokrasinin gelişiminde de süreç bu şekilde işlemiştir. Yeni ekonomik düzenle birlikte toplumsal yapı da değişmeye başlamış ve eski siyasi düzen bu değişim karşısında zayıflayarak ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu ekonomik süreci yaşayan çoğu ülkede benzer değişimler gerçekleşerek sonunda demokratik yapıli siyasi sistemlere ulaşılmıştır.

Batı'da demokrasiye giden bu süreç, yukarıdan, yani Batı için yukarıyı oluşturan monarşi ya da aristokrasiden kaynaklanan ve bu kesimlerin tek taraflı uygulamalarıyla gerçekleşen bir süreç olmamıştır. Aksine, demokrasiye geçiş yönündeki talepler ve mücadeleler, alt sınıflar ve kesimler olarak görülen, başta burjuvazi olmak üzere, kişiler tarafından gelmiştir. Feodalizm kavramı hatırlanacak olursa, bu sistemde aristokrat kesim ve krallar "yukarıyı" oluştururken, serfler ve burjuvazi daha alt bir konumdaydı. Ancak ekonomik yapıda meydana gelen değişimler bu konumlanmayı sarsmaya ve yıkmaya başlayınca, yukarıda olduğu kabul edilen kesimlerin etkisi zayıflamış ve aşağıdan gelen talepler, yukarının direnmelerine karşın galip gelerek demokrasinin gelişimini sağlamıştır. Dolayısıyla, Batı'da gelişen demokrasinin "aşağıdan demokrasi" olduğunu söylemek mümkündür.

Batı'da sadece demokrasi değil, Sanayi Devrimi'nin kendisi de devletin müdahalesi olmadan gelişmiştir. İlk sanayi devriminin gerçekleştiği yer olan İngiltere'den, en başarılı sanayi devrimlerinin gerçekleştiği diğer ülkelere kadar, bütün bu başarılı olan ülkelerin ortak özelliği, devrimlerin kendiliğinden gerçekleşmesidir (Deane, 1979: 2). Dolayısıyla, yukarıdan bazı yönlendirmelerle değil de doğal bir süreç içerisinde gerçekleşen sanayileşmede olduğu gibi, demokrasi de doğal bir şekilde geliştiğinde daha başarılı olmaktadır. Çünkü süreç doğal olduğunda, bütün faktörlerin etkisi bir araya gelerek demokrasiye ulaşmakta ancak doğal olmayan ya da yukarının müdahalesi ile gerçekleşen durumlarda ise, diğer faktörler yeterince hesaba katılmadığı için aksaklıklar çıkabilmektedir.

6.1.4. Asya Tipi Üretim Tarzı

Batı'da feodalizmden sanayiye doğru ilerleyen süreç, Asya'da daha farklı bir gelişim göstermiştir. Çünkü Asya'da sanayiye ulaştırılacak ekonomik altyapı Batı ile aynı şekilde gerçekleşmemiştir. Ancak bütün ekonomik sistemlerde olduğu gibi, mevcut iktisadi yapı ve siyaset arasındaki ilişki, Asya Tipi Üretim Tarzı'nda da belli sonuçlara yol açmıştır.

Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı, Marx ile birlikte görünür hale gelmiştir. Marx'a göre, doğu toplumları, batı toplumlarından farklı bir tarihsel gelişim süreci yaşamıştır ve bunun sonucunda Asya Tipi Üretim Tarzı'na ulaşılmıştır (Sarıkaya, 2018: 42). Toplumların bu üretim tarzına sahip olmalarında temel belirleyici, toprakta özel mülkiyetin yokluğu olmuştur. Toprağın mülkiyetinin devlete ait olması, devlete meydan okuyabilecek sınıfları engellemiş (Avcılar, 2003: 6), bu nedenle de Batı'da olduğu biçimde bir demokrasinin gelişimini beklemek güçleşmiştir.

Asya Tipi Üretim Tarzı'nın (ATÜT) öne çıkan özelliklerine gelindiğinde,

1. ATÜT'ün geçerli olduğu bölgelerde, tarım, ekonominin temelini oluşturmuştur. Halkın büyük bir çoğunluğu yaşamını köylerde ve toprakla doğrudan ilişki içinde sürdürmüştür.

2. ATÜT toplumları yönetici sınıf ve tarımsal üreticiler olmak üzere iki sınıfa bölünmüştür.

3. Bu toplumlar, özellikle gelişmemiş tarımsal uygulamaları nedeniyle, temelde ailelerin ihtiyaçlarını karşılayacak kadar üretim yapmış ve artı ürün düşük düzeyde kalmıştır. Bu artı ürün de devlet tarafından vergi olarak toplanmıştır.

4. Her köy genellikle kendine yeterli bir birim olma özelliği göstermiştir.

5. Özel mülkiyet ve sermaye birikimi zayıf kalmıştır (Krader, 1975: 286-292).

Özellikleri bu şekilde ortaya konan ATÜT'te, kendine yeterli birimler üzerindeki üstün otorite ve birleştirici güç devlet olmuştur. Devlet, vergi olarak aldığı artı ürünü kamusal işlere tahsis etmiştir (Divitçioğlu, 1981: 21-42). Devletin ekonomik ve siyasi açıdan elde etmiş olduğu bu güç sonucunda ise, ortaya otoritesine karşı çıkılamayan bir devlet ve yönetici sınıfın egemen olduğu bir siyasi sistem çıkmıştır.

6.2. Türkiye’de Yukarıdan Demokrasi

Türkiye’de demokrasinin gelişiminin Batı’dakinin aksine aşağıdan değil, yüksek oranda yukarının yönlendirmeleri ve uygulamaları neticesinde gerçekleştiği kabul edilmektedir. Türkiye’de demokratikleşme sürecinin bu şekilde işleminin en önemli nedenlerinden biri devletin uyguladığı ekonomik modele dayanmaktadır.

Osmanlı Dönemi’nden Cumhuriyet Dönemi’ne kadar, devletin ekonomideki rolü ve ağırlığı yüksek düzeyde seyretmiştir. Devletin ekonomideki bu rolü nedeniyle bireyin gelişimi engellerle karşılaşmış ve buna karşılık devletin önemi ve birey karşısındaki gücü artmıştır. Sonuç olarak ortaya baba konumundaki paternalist bir devlet ve çocuk konumundaki bireyin olduğu bir siyasi yapı çıkmıştır. Bu nedenle böylesi bir ekonomik sistemin uygulandığı yapıda demokrasinin, Batı’da olduğu gibi, alttan gelen taleplerle, kendiliğinden ve devletin müdahalesi olmadan gelişmesi pek olanaklı değildir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak değinileceği üzere, bu yöndeki beklentiye uygun olarak Türkiye’de demokrasinin gelişimi çoğunlukla yukarının yönlendirmeleri ve devletin ekonomideki rolüyle bağlantılı olan bir süreçle ilişkili olarak gerçekleşmiştir. Devletin ekonomideki rolünün etkisine ek olarak, dışarıdan kaynaklanan etkiler de demokrasinin gelişimini yönlendirmiştir.

Yukarıdan demokrasi şeklinde gerçekleşen işleyişin en önemli nedenlerinden biri, Batı’da yaşanan sanayileşme ve şehirleşmeye karşın, Türkiye’de tarım toplumu özelliğinin devam etmesi ve nüfusun önemli ölçüde kırsal alanlarda yaşamayı sürdürmesidir. Bu durum bir karşılaştırma üzerinden incelendiğinde, ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle birlikte, İngiltere başta olmak üzere, Avrupa’nın ve Türkiye’nin yolları, ekonominin karakteri ve gelişimi anlamında ayrılmaya, bir başka deyişle, ekonomileri arasındaki mesafenin giderek açılmaya başladığı söylenebilir. Batı’nın ve Osmanlı’nın tarımsal ağırlık bir ekonomiye sahip olmak yönünden benzer ekonomik yapıları, 18. yüzyılın sonlarından itibaren çok belirgin bir şekilde farklılaşmıştır. Bu dönemden itibaren Batı’da sanayi üretimi, ticaret ve şehirleşme artarken, 20. yüzyılın başlarında dahi Türkiye’deki durum neredeyse aynı kalmış, tarımsal ağırlıklı ekonominin sürdüğü ve nüfusun çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı bir yapı devam etmiştir.

Tarım toplumunun sosyal özellikleri varlığını önemli ölçüde devam ettirirken, sanayi devrimi ve ticaretin gelişmesi sonrasında ortaya çıkan yeni sosyal özellikler,

yeterince, bir başka deyişle Batı'daki düzeyde gelişmemiştir. Dolayısıyla ikinci bir neden olarak, Batı'da demokrasinin gelişiminde büyük payı olan toplumsal sınıflar da Türkiye'de, Batı'da olduğu kadar gelişmemiştir. Bunun sonucunda ise, Türkiye'de demokrasinin gelişiminde bu sınıfların payının daha az, devlet ya da bürokrasi sınıfının payının daha çok olduğunu, ayrıca bu sürecin Türkiye'de daha farklı faktörlerle şekillendiğini söylemek, daha en başından mümkündür.

Türk siyasi tarihinde devlet, kuruluşundan itibaren merkezi yapıyı güçlü tutmuş, siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatın en önemli aktörlerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür. Bu yapıda, devlet ekonomideki uygulamalarını, gücünü sağlam tutmak üzere kurmuştur. Devletin izlediği ekonomi politikaları ise, ekonomik olarak güçlenerek siyasi sistemi değiştirebilecek veya devlete rakip olabilecek bir burjuva sınıfının gelişimini önemli ölçüde engellemiştir.

Ancak oranlardan da anlaşılacağı üzere burjuva ve aynı zamanda işçi sınıfının oluşmaya başladığına dair bazı emareler de görülmüştür. Böyle bir oluşum süreci başlasa da Müslüman olmayan kesimlerin, savaşlar ve özellikle de nüfus mübadeleleri sonucunda önemli ölçüde, ülkeden ayrılmasıyla bu oluşum süreci ciddi bir zarar görmüştür. Ayrıca Osmanlı'nın yıkılmasından sonra kurulan cumhuriyetin, uluslaşma kapsamında Türk kimliğine sahip bir devlet kurmak istemesi de bu politikayı zorunlu kılmıştır (Metintaş ve Metintaş, 2018: 1). Başlangıç aşamasında olsa da gelişmeye başlayan bir burjuva kültürü, siyasi değerleri vb. böylece yeniden gerileme sürecine girmiştir. Burjuva sınıfı zayıf kaldığından, Batı'daki benzerleri gibi ekonomiyle yetinmeyip, ekonomik gücünün artmasının sonucu olarak, siyasi yapıda da gücünü artıracak değişikliklerde kayda değer bir rol alamamıştır.

Cumhuriyet Dönemi'nde ise devlet, azınlıkların dışında, milli bir burjuva sınıfı oluşturma siyasetine yönelmiştir. Buna göre, milli müteşebbisleri desteklemeye yönelik bazı politikaların uygulanmasına ihtiyaç vardır. Milli bir bilincin kazanılması ve ekonomik amaçların gerçekleştirilmesi için yukarıdan bir katkıya gerek olduğu, bireylerin teşebbüs hürriyetlerinin ise daha sonradan geleceği savunulmuştur. Almanya örneğinde olduğu gibi, milli iktisat siyaseti takip edilmiş, milli olmayan bir burjuva sınıfına güven duyulmamıştır. Dolayısıyla, Müslüman kesimin içinden bir girişimciler sınıfı yaratmak amaçlanmıştır (Keyder, 2014: 82-83).

Milli bir burjuva sınıfı oluşturma siyaseti de göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'deki burjuva sınıfı ile Batı'daki sanayi devrimi ve kapitalizmin etkisiyle gelişen sınıf arasında önemli farklar bulunduğu görülmektedir. Batı'da, söz konusu ekonomik gelişmelere dayanan burjuva sınıfı, yalnızca iktisadi güç ile yetinmeyip siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda da belli dönüşümler gerçekleştirmiştir. Ancak Türkiye'de burjuva sınıfı, gücünü bu tip kaynaklardan almak yerine devlet bürokrasisinin ekonomik müdahalelerinden aldığından bu yönde bir dönüşümü gerçekleştirebilecek özelliklere sahip olamamıştır (Duman, 2007: 33).

Çünkü Türkiye'de burjuvazinin gelişimi, eğer Batı'daki gelişim süreci "doğal" olarak kabul edilecek olursa, daha "yapay" bir şekilde gerçekleşmiştir. Batı'daki doğal süreçte yıllar içerisinde ekonomik koşullar olgunlaşmış, bu ekonomik koşullar içerisinde toplumsal, kültürel ve siyasi anlamda önemli değişimler gerçekleşmiş ve koşullar bir bütünlük içerisinde gerçekleşerek demokratik olarak adlandırılan sistemlerin doğuşunu sağlamıştır. Türkiye'de ise, koşullar bir bütünlük göstererek yeterli düzeyde olgunlaşmamış, birçok yönü eksik kalarak ve devletin yukarıdan müdahaleleriyle bir burjuva sınıfı oluşturulmaya çalışılmıştır. Sonucunda ortaya Batı'dakinden farklı, devletten pek ayrı düşünülemez, yapay, gerekli kültürel ve siyasi birikime sahip olmayan bir burjuvazi çıkmıştır. Bu nedenle Türk burjuvazisinden demokrasinin gelişimi yönündeki ilk adımları atmasını beklemek çok olanaklı olmamıştır.

Gerçekten de bu beklenti hayata geçmiş ve Duman'ın (2007: 45) da belirttiği gibi, ekonomik yapısı nedeniyle devletten bağımsız olabilecek sınıfsal yapılara izin vermeyen, dolayısıyla burjuva sınıfının gelişimini de engelleyen bir yapıda demokrasinin gelişimi bu sınıflar tarafından değil, devletin yukarıdan aldığı kararlarla başlamıştır.

Devletin yukarıdan aldığı kararlarla başlayan demokrasinin gelişim sürecinin en iyi izlenebileceği yerlerden biri, Türk anayasal gelişmeleridir. Çünkü anayasacılık ile demokrasi arasında yakın bir ilişki vardır. Demokrasi, insanlık onuru üzerine kuruludur. Buna göre, kendi doğalarından dolayı saygıdeğer varlıklar olan insanlar, geniş ölçüde özerkliğe sahip olmalı ve kendi toplumlarının yönetiminde bir pay sahibi olmalıdır. Hugo L. Black bu kapsamda özgür bir ülkede kanun yapıcıların seçiminde söz sahibi olmaktan daha değerli bir hakkın olmadığını belirtmiştir. Anayasacılık da benzeri bir şekilde, insanlık onuruna ve insanın değerine saygı duymayı temel prensibi olarak kabul etmiştir.

Bu değeri korumak üzere vatandaşlar demokratik katılım hakkına sahip olmalı ve hükümetleri de çoğunluğun isteğini mükemmel bir şekilde yansıtırsa bile sağlam bir şekilde sınırlandırılmalıdır (Murphy, 1993: 3).

Bir ülkede anayasanın bulunmaması durumunda devletin yönetme gücü ve dolayısıyla devlet iktidarını kullananların davranışları keyfileşir, devlet kararları köklü, iyi tesis edilmiş, derinlemesine anlaşılmış ilkelerin sınırları çerçevesinde görülmesi ve yürütülmesi icap eden kamu idaresi meseleleri olmaktan çıkar, sadece iktidar sahiplerinin takdirine bağlı idare meselelerine dönüşür. Bu tür ülkelerde devlet iktidarı bütün sınırları yıkarak büyür, büyüdükçe alan ve derece bakımından keyfi olarak kullanılma ihtimali ile potansiyeli kuvvetlenir (Yayla, 2012: 14).

Ortaya konan nedenler dolayısıyla öncelikle, devletin yukarıdan aldığı kararlarla başlayan demokrasinin gelişim sürecinin takip edilebilmesi için Osmanlı Dönemi analiz edilecektir. Bahse konu dönem, önemli bir temel olmakla birlikte, çalışmanın kapsamındaki asıl odak noktası olan Cumhuriyet Dönemi'ne de bu bölümde yer verilmesi gerekmektedir. Dönemler üzerinden incemelenin dışında, Türk siyasetinin şekillenmesinde önemli bir yeri olan batıcılık düşüncesi de bu bağlamda ele alınmalıdır. Son olarak, nicel verilerin katkısıyla, demokrasinin gelişimi ve devletin ekonomideki rolü arasındaki ilişkinin sağlanması yapılmalıdır. Bu sebeple, ifade edilen dört alt başlık, Türkiye'de devletin ekonomideki rolü ve demokrasinin gelişimi arasındaki ilişkiyi açıklamakta temel analiz noktaları olarak kullanılacaktır.

6.2.1. Osmanlı Döneminde Anayasacılık Hareketleri Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü

Anayasacılık ve demokrasi arasındaki ilişki kapsamında Türkiye'de demokrasinin gelişimi incelendiğinde, Türkiye'deki anayasacılık adımlarının Batı'dan farklı bir şekilde gerçekleşmesine rağmen demokrasinin en temel şartı olan seçimlere bu süreçte ulaşıldığı görülecektir ve bu sürecin incelenmesi demokrasinin gelişimini takip etmek açısından katkı sağlayacaktır. Birçok alanda olduğu gibi anayasal gelişmeler ve demokrasinin gelişimine yönelik hareketler, Batı'dakinin aksine çoğunlukla yukarıdan kaynaklanmış, halkın talepleri ya da belli toplumsal sınıfların mücadelesi sonucunda gerçekleşmemiştir. Söz konusu durum Cumhuriyet Dönemi'nde bile devam etmiştir. Devlet yönetiminde meydana gelebilecek bir değişimin yalnızca yukarıdan kaynaklanabileceği görüşü,

neredeşye Türk toplumu için karakteristik bir hâle gelmiştir. Bu görüşü Ankara valisi olarak görev yapmış olan Nevzat Tandoğan'ın, öğrencileri azarlarken kurduğu “Size ne oluyor, memlekete komünizm lâzım olursa onu biz getiririz!” cümlesi iyi bir şekilde özetlemektedir (Bora, 2017: 135).

6.2.1.1. Sened-i İttifak

Türk anayasal gelişmelerinin ilki 1808 yılında Sened-i İttifak'la başlamıştır. Sened-i İttifak'ın oluştuğu koşullar incelenecek olursa, 1807 yılında İstanbul'da Kabakçı Mustafa'nın yönetiminde III. Selim'e karşı bir ayaklanma olmuştur. III. Selim tahttan indirilmiş ve yerine IV. Mustafa geçirilmiştir. III. Selim'i yeniden başa geçirmek için Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa İstanbul'a yürümüş, bunun üzerine III. Selim öldürülmüştür. Alemdar Mustafa Paşa tahta II. Mahmut'u geçirmiş ve kendisi de sadrazam olmuştur. Alemdar Mustafa Paşa, devletin otoritesini İstanbul'da tekrar kurmuştur. Ancak bu devirde, merkezî otorite taşradaki etkisini önemli ölçüde kaybetmiş, Anadolu ve Rumeli'deki âyanlar neredeyse bağımsız olarak nitelendirilebilecek idareler kurmuş ve giderek merkezin otoritesini daha az tanırlı olmuşturlardır. Alemdar Mustafa Paşa, merkezî otoriteyi taşrada hâkim kılmak için Rumeli ve Anadolu âyanlarını İstanbul'a davet etmiştir. Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa başkanlığında bir tarafta âyanlar, diğer tarafta devletin ileri gelenleri arasında 29 Eylül 1808'de Kâğıthane'de “meşveret-i amme” denilen büyük bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda varılan kararlar “Sened-i İttifak” adı verilen bir belgede tespit edilmiş ve bu belge Padişah II. Mahmut tarafından onaylanmıştır (www.anayasa.gen.tr/osmanli.htm#_ftn5 28.02.2017).

Sened-i İttifak ile bir yandan âyan padişaha sadakat yükümlülüğü altına girerek merkezi yapı güçlendirilmek istenirken, diğer yandan da padişah âyana emniyet vaad etmek suretiyle merkezi güç sınırlandırılmak istenmiştir (Küçük, 2005: 43). Buradan da anlaşılacağı üzere, Türk tarihinin ilk anayasal gelişmesi olan Sened-i İttifak'ta demokratik kaynaklı ve nitelikli herhangi bir talep, ekonomik anlamda güçlenen burjuvazinin siyasi sistemde de etkili olmak ve sistemi demokratikleştirmek için harekete geçmesi gibi bir durum bulunmamaktadır. Çünkü belirtildiği gibi, ekonomik yapı nedeniyle ne burjuva sınıfı yeterince gelişebilmiş ne de burjuva sınıfına ait siyasi değerler yaygınlık kazanabilmiştir. Zaten bu anayasal gelişme de devletin merkezi otoritesini,

âyanları yatıştırarak bazı fedakârlıklar yaparak, güçlendirmek üzere ortaya çıktığından, demokratik herhangi bir amacın beklenmesi de düşük olasılıktır.

6.2.1.2. Tanzimat Fermanı

Anayasal gelişmelerden ikincisi 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'dır. Ferman Abdülmecit tarafından ilan edilmiş ve dönemin dışişleri bakanı Mustafa Reşit Paşa tarafından, padişahın, yabancı elçilerin ve halkın huzurunda okunmuştur (www.anayasa.gen.tr/osmanli.htm#_ftn5 28.02.2017). Tanzimat Fermanı, padişah tarafından ilan edilmişse de esasen “padişah bu fermanı ilan etmek zorunda kalmıştır” demek yanlış olmayacaktır. Çünkü 19. yüzyılda Batı ile arasındaki mesafe giderek açılan, devlet otoritesi zayıflayan, askeri, toprak ve vergi gibi alanlarda sorunlar yaşayan bir Osmanlı bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, iç koşulların yanında dış koşullar da padişahı zorlayan nedenler arasındadır. Yaşadığı sorunlar karşısında dış destek arayışı içinde olan Osmanlı, aradığı desteği şartlı olarak İngiltere’de bulmuştur. İngiltere, Osmanlı’nın modernleştirilmesi koşuluyla gerekli desteği vereceğini Reşit Paşa aracılığıyla iletmış ve bu modernleştirilmenin ise Tanzimat Fermanı’nda yer verilen maddelerle somutlaşacağını ifade etmiştir. Bunun sonucunda iç ve dış koşulların bir zorlaması olarak Tanzimat Fermanı ortaya çıkmıştır (Erhan ve Sarıalioğlu, 2019: 89).

Ferman’da can ve mal güvenliği, verginin mali güce göre alınması, ceza yargılamasına ilişkin güvenceler gibi haklar kabul edilmiştir. Bu haklara sahip olma bakımından ise, eşitlik ilkesi geçerlidir. Ayrıca Ferman’la birlikte kanunların hazırlanması görevi “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” adlı bir kurula verilmiştir ve bu kurul tarafından hazırlanan kanunlar da padişahın onayından geçtikten sonra yürürlüğe girecektir (Gözler, 2013: 12).

İki anayasal gelişme bir arada düşünüldüğünde, Sened-i İttifak’ta bir tarafta merkez diğer tarafta da âyanların olduğu iki taraflı bir yapı yani misak özelliği bulunmaktaydı. Tanzimat Fermanı’nda ise tek bir taraf, yani padişah vardır ve padişah kendi iktidarını belirli mecburiyetler nedeniyle sınırlandırmıştır. Sened-i İttifak’ta, iç kaynaklı nedenler bulunmaktayken, Tanzimat Fermanı’nda daha çok dış kaynaklı sebepler etkili olmuştur. Ülken’e (2018: 27-33) göre de, Tanzimat, Batı milletlerinde meydana gelen özgürlük, eşitlik, demokrasi gibi ideallerin homojen bir millet içinde gerçekleşmesinden ziyade, yabancı müdahalesinden yararlanan ve ayrılmak isteyen

azınlıkların işine yarayan bir araç olarak kalmıştır. Tanzimat hareketi hatta onun sonuçları, yalnız devletin başında bulunan idarecilerin derinden derine duydukları bir ihtiyacın eseri, ya da doğrudan doğruya milletin hamlesi değildir. Büyük ölçüde dıştan gelen siyasi-iktisadi vakaların baskısı eseri olarak gerçekleşmiştir.

Sebebi ne olursa olsun, hem Sened-i İttifak hem de Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında, ilanında, kabulünde halkın bir etkisi yoktur. Ya padişahın tek taraflı iradesi ya da misak şeklinde hazırlanmışlardır. Bu nedenle Osmanlı'da anayasacılık hareketleri mevcut olsa da henüz demokratikleşmeyle ilgisi zayıftır.

6.2.1.3. Islahat Fermanı

Tanzimat Fermanı'ndan sonraki bir diğer anayasal gelişme, Kırım Savaşı'nın son yıllarında hazırlanan, 18 Şubat 1856'da bakanlar, yüksek memurlar, şeyhülislam, patrikler, hahambaşı ve cemaat ileri gelenleri önünde okunarak ilan edilen Islahat Fermanı'dır. Kırım Savaşı'nda, İngiltere, Fransa ve Avusturya, Osmanlı'yı Rusya'ya karşı desteklemiştir. Osmanlı'yı Rusya'nın müdahalelerine karşı korumanın bedeli ve Osmanlı'nın Avrupa Devletleri ailesine katılmasının şartı olarak Avrupa Devletleri birtakım talepler ileri sürmüştür. Bu talepler, Islahat Fermanı'nın esasları olarak Ali Paşa ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız elçileri arasında kararlaştırılmıştır. Islahat Fermanı'nın asıl amacı ise, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasında her açıdan tam anlamıyla eşitlik sağlamak olmuştur. Örneğin, Müslüman olmayanların da askeri ve mülki okullara girebilmesi esası kabul edilmiş, Müslüman olmayanlara meclislerde temsil hakkı verilerek siyasal haklar da tanınmıştır (Gözler, 2013: 13-14).

Islahat Fermanı'nın ilanında da aşağıdan gelen herhangi bir talep, halk hareketi veya demokrasinin gelişimine katkı sunulması amacı bulunmamaktadır. Ferman, tamamen Avrupalı devletlerin baskılarının etkisi altında ve merkezin yukarıdan aldığı kararlar sonucunda ilan edilmiştir. Ancak bu dönemde yerel ile sınırlı kalmak üzere, seçimle oluşmuş meclisler kurulmuştur. Bu meclisler, sancak merkezlerinde ve kazalarda oluşturulmuş, üyeleri arasında din-mezhep ayrımı gözetilmeksizin seçilmiştir. Meclisler, çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin ve taşra zenginlerinin egemenliğinde kalmışsa da, bu meclisler ileride Meşrutiyet ile birlikte oluşacak parlamentoya geçiş için bir birikim sağlamıştır (Tanör, 2017: 109).

6.2.1.4. Kanun-i Esasi

Sened-i İttifak, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı gibi anayasal gelişmelerden sonra, 1876 yılında Osmanlı-Türk hukuk tarihinin Batılı anlamda ilk yazılı anayasası kabul edilmiş, monarşiden meşrutiyete geçilmiş ve böylelikle I. Meşrutiyet Dönemi olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Kanun-i Esasi öncesindeki sürece bakılacak olursa, bu süreçte Tanzimat ve sonrasında çıkarılan fermanlarla kabul edilen doğal haklar ve yükümlülükler giderek unutulmuştur. Keyfi ve takdiri yönetim başlamıştır. Padişah Abdülaziz sıklıkla memurları sürgüne göndermiş, büyük memuriyetler ise rüşvet karşılığında dağıtılır makamlar haline gelmiştir. Bu durum yukarıda ele alınan nepotizm sorununun köklerinin eskiye uzandığını tekrardan ortaya koymaktadır. Yönetimin bu keyfi ve mutlakiyetçi tutumuna, Avrupa ekolünde yetişen bazı aydınlar karşı çıkmaya başlamıştır. Bunlar “Genç Osmanlılar” adı verilen bir grup aydından meydana gelmiştir (Durdu, 2003: 92).

Yönetime duyulan tepki sonucunda, Padişah Abdülaziz tahttan indirilmiş, yerine V. Murat geçirilmiştir. V. Murat akıl sağlığı yönünden sorunlar yaşaması nedeniyle tahttan indirilmiş ve bu kez de yerine, anayasa ve meşrutiyete taraftar olduğunu açıklayan II. Abdülhamit getirilmiştir. Tanzimat döneminde yetişen aydınlar ve bürokratlar, devletin geleceğini, anayasal yönetimde ve batılı kurumların memlekete getirilmesinde görmüşler ve bu yönde mücadele vermişlerdir. II. Abdülhamit tahta geçtikten sonra, Mithat Paşa padişahı da zorlayarak, bir anayasa hazırlanması için komisyon kurulmasını sağlamıştır. Mithat Paşa'nın etkisinde çalışan komisyon, Fransız ve Belçika anayasalarından esinlenmiş, bir anayasa taslağı hazırlamış ve padişaha sunmuştur. Padişah, yaptırdığı incelemeler sonucunda taslakta bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir. Bu değişiklikler padişahın yetkilerini artırma yönünde yapılmıştır. Gerçekleştirilen değişikliklerden sonra ise, 1876 yılında Osmanlı'nın ilk anayasası padişah tarafından ilan edilmiştir (anayasa.tbmm.gov.tr/1876.aspx 16.10.2018).

Kanun-i Esasi'de padişahın sorumsuz olduğu, vükelanın azli, savaş ve barış ilanı, ordunun komutası, meclis-i umuminin tatili gibi yetkilerin padişaha ait olduğu kabul edilmiştir. Osmanlı tabiiyetinde olan herkesin din ve mezhep ayrımı olmaksızın Osmanlı olduğu, kanunlara uygun olmak üzere matbuatın serbest olduğu, kişi özgürlüğü, eğitim hakkı gibi hakların kabul edildiği belirtilmiştir. Kanun-i Esasi'ye göre, yasama “meclis-i

umumi” adı verilen ikili bir yapıdan meydana gelmiştir. Yasamanın bir tarafı Heyeti Âyan, diğer tarafı Heyeti Mebusan şeklindedir. Padişah, gerekli gördüğü durumlarda Meclisi Umumi’yi vaktinden önce açabilmektedir. Bir meclis üyesinin, Meclisi Umumi çalışmaları sırasında verdiği oylardan dolayı suçlanamayacağı kabul edilmiştir. Heyeti Mebusan’ın üye sayısı, her 50.000 kişiye 1 üye şeklinde belirlenmiş ve seçimlerin dört yılda bir yapılacağı kabul edilmiştir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 27-36).

1876 anayasası, yukarıda belirtilen noktalar dikkate alınarak incelendiğinde, kökeninde hiçbir halk hareketinin mevcut olmadığı görülmektedir. Halk 1876 Anayasası’nın ne kamuoyunda tartışılmasında ne de bu anayasanın kabulü için herhangi bir oylamada bulunmuştur. Anayasanın kabulü sürecinde devletin üstün iktidarını fiilen kullanan Padişah ile onun iktidarını paylaşan bürokrasi temsilcileri vardır. Bu anayasada bir antlaşma niteliğinden bahsedilecek olursa, bunun askeri-sivil bürokrasinin temsilcileri ile Padişah arasında gerçekleştirilen bir antlaşma olduğu söylenebilir (Küçük, 2005: 46).

Halk katılımının bulunmaması, demokrasi ve anayasacılıkla yakından ilgili olan “katılım” tarafının eksik olmasına, böylece demokratik yönün yetersiz kalmasına neden olmuştur. Demokratik tarafın eksik kalması aslında beklenebilecek bir durumdur. Çünkü meşrutiyetin ilanında etkili olan Genç Osmanlıların meşrutiyetle asıl amaçladıkları demokrasi değil devleti kurtarmak olmuştur. Yukarıdan alınan bir kararla demokrasinin getirilmesiyle, esasen devletin kurtarılmasına aracılık edilmeye çalışılmıştır. Benzer bir biçimde, anayasayı kabul eden Padişah II. Abdülhamid’de demokrasi adına değil tahta geçebilmek adına Kanun-i Esasi’yi ilan etmiştir. Hem tahta geçmesinin şartının bu olması hem de anayasa kabul edildikten sonra iki yıl bile geçmeden meclisi süresiz tatil etmesi, demokratikleşmenin II. Abdülhamid için amaç değil bir araç olduğunu ortaya koymaktadır.

1876 Anayasası’nın bazı maddeleri de demokratik anlayışla uyuşmamaktadır. Padişahın seçilmişler ve meclis üzerindeki yetkileri, meclisin âyanlardan oluşan bölümünün seçimle değil atamayla gelmesi gibi maddeler anayasanın demokratik yönüne zarar vermektedir. Ancak Kanun-i Esasi’nin burada yer verilen diğer anayasal gelişmelerden önemli bir farkı vardır. O da Türk tarihinde ulusal düzeyde ilk kez seçimle göreve gelen bir meclise yer verilmesidir. Meclis çok kısa bir süreliğine açık kalmış olsa da Türk toplumu daha önce görülmemiş bir deneyimi, seçme ve seçilmeyi yaşamıştır. Her

ne kadar demokratik katılım hakkı kısıtlı kalmışsa ve birçok açıdan eksik olsa da bu yönüyle 1876 Anayasası daha önceki anayasal gelişmelerden ayrılmaktadır. Çünkü demokrasinin gelişmesi için en temel değer olan halk katılımı ilk kez bu anayasanın ortaya çıkardığı bir düzenlemedir. Halk, Kanun-i Esasi'nin hazırlanması ve kabulüne etkide bulunamasa da en azından kısıtlı bir süre için ileride alınacak kararlara kısmen etkide bulunabilmiştir.

6.2.1.5. Kanun-i Esasi'de 1909 Değişiklikleri

1876'da başlayan I. Meşrutiyet Dönemi'nden sonra, 1909 yılında anayasada gerçekleştirilen değişikliklerle birlikte II. Meşrutiyet Dönemi'ne geçilmiştir. 1909 Heyet-i Ayan Kararnamesi'ne göre, 1909 değişikliklerinin amacı meşrutiyeti idare ve hâkimiyet-i milliyeyi gerçekleştirmektir (anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876/1876- 1/1876-1-degisiklik.pdf 06.05.2019). Burada "hâkimiyet-i milliyeye" ilkesiyle egemenliğin bir kişiye veya gruba ait olmadığı, aksine millete ait olduğu belirtilmektedir. Böylelikle yapılan değişikliklerle, anayasanın demokratik özelliği artırılmıştır. Çünkü demokratik teorinin temelinde yer alan bu ilke, anayasanın en önemli amaçları arasında sayılmıştır.

1909 değişikliklerinin, üçüncü maddesinde padişahın kanunlara riayet edeceği, vatana ve millete sadık olacağına dair yemin edeceği ifade edilmiştir. Böylece devlet iktidarının sınırlandırılması adına önemli bir adım atılmıştır. Padişah bu yemini ederek kanunların üstünlüğünü kabul etmiştir. Ayrıca on ikinci maddede matbuatın kanun dairesinde serbest olduğu kabul edilerek, demokrasinin önemli değerleri arasında yer alan düşünce özgürlüğünü güvenceye alarak, demokratik yönün güçlenmesini sağlamaktadır.

II. Meşrutiyet ile birlikte herkesin istediği kişilerle toplanıp görüşebilme özgürlüğü, basına sansür uygulanmaması, öğrenme ve öğretme serbestliği gibi yenilikler getirilmiştir. Bu da ifade özgürlüğünü güçlendirmektedir. Ayrıca padişah egemenliğinden, millet egemenliği anlayışına doğru bir geçiş başlamıştır. 1909 değişikliklerinin amacının, meşrutiyeti idare ve hâkimiyet-i milliyeyi gerçekleştirmek olarak belirtilmesi gibi, mebusan meclisi başkanı Ahmet Rıza da meclise düşen görevlerden birinin hâkimiyeti milliyeyi güçlendirmek olduğunu ifade etmiştir. Hatta meclis, kendinden "Millet Meclisi" olarak söz etmeye başlamıştır (Tanör, 2017: 180-185).

1909 değişiklikleri dönemindeki diğer ilklere bakılacak olursa, öncekinden farklı olarak Mebusan Meclisi kendi başkanını ve ikinci başkanını seçmeye başlamıştır. Bakanlar kurulunun bir konuyu görüşmek için önceden padişah'tan izin alma zorunluluğu kaldırılmıştır (Tanör, 2017: 190-195). Bu ilkler de göstermektedir ki, Osmanlı'da halkın yönetimdeki etkinliği artmış ve padişah'tan izin almaksızın görüş belirtme imkânı ile birlikte de ifade özgürlüğü güçlenmiştir.

Anayasada meydana gelen değişikliklerin ardından, incelenmekte olan dönemdeki seçimler ele alındığında, 1908 yılındaki seçimlerde, Osmanlı tarihinde ilk kez çok partili sisteme gidilmiştir. Bu seçime katılan partiler, İttihat ve Terakki ile Ahrar Fırkası olmuştur. İttihat ve Terakki, bir mebus hariç bütün mebuslukları kazanmıştır. 1912 seçimlerine ise İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası katılmıştır. İttihat ve Terakki yine seçimi kazanmıştır. 1914 seçimleri ise tek partili olarak, yani sadece İttihat ve Terakki'nin katılımıyla gerçekleşmiştir (Olgun, 2011: 5-8). Bu seçimlerde, her bölgeden çıkacak mebus sayısı orada yaşayan erkek nüfusa göre belirlenmiş ve mebuslar da yine erkekler arasından seçilmiştir.

Demokrasi açısından bu tip olumlu gelişmeler yaşansa da seçimler sağlıklı bir biçimde yapılmamıştır. 1912 yılında yapılan seçimler, “sopalı seçim” olarak adlandırılmıştır. İttihat ve Terakki seçimlerde tahammülsüzlük göstermiş, ülkenin çeşitli bölgelerinde olaylar çıkmış, seçmenler kimi zaman şiddete uğramış, bazı adaylar dövülmüştür (Tepekaya, 2013: 39). Seçimin yapılmış olması tek başına yeterli bir anlam ifade etmemektedir. Bunun yanında bazı başka koşullara da ihtiyaç vardır. İşte 1912 yılında yapılan bu seçim ele alındığında, seçimlerin özgür olmadığı ve adil bir ortamda yapılmadığı görülmektedir. Bu nedenle, adil ve özgür seçimler yönünden Osmanlı demokrasisi hâlâ bir eksiklik içerisindedir. Dahası 1914 yılındaki seçimin tek partili olması da muhalefet eksikliği nedeniyle demokrasiye zarar vermiştir.

Batı ile karşılaştırıldığında, örneğin Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi, milli egemenlik ilkesinin kabul edilmesi açısından arada yaklaşık 120 yıllık bir fark vardır. Bu fark bir anlamda Batı ile Osmanlı arasındaki ekonomik farklılıkları da yansıtmaktadır. Batı'da ekonomik anlamda meydana gelen bu süreç, siyasi süreçleri de etkilemiş ve sonucunda farklı bir siyasi yapıya geçilmiştir. Osmanlı'ya gelindiğindeyse, sanayiye yönelik bazı girişimler gerçekleşse de bir kısmı başarısızlıkla sonuçlanmış, diğer

kısmı ise küçük çaplı kalmıştır. Dolayısıyla tarımın ön planda olduğu, devletin kontrolünün yüksek olduğu, sanayinin geri kaldığı bir yapı uzun yıllar devam etmiştir. Bu nedenle, Batı'da meydana gelen bazı siyasi ilerlemelerin Türkiye topraklarına ulaşması gecikmiştir. Ulaştığında da devletin önemli bir yer tuttuğu bir ekonomik yapıda, genellikle yukarıdan alınan kararlarla ve devleti kurtarma amacı kapsamında uygulanmıştır.

6.2.2. Cumhuriyet Döneminde Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü

Cumhuriyet Dönemi'nin incelenmesine doğrudan bir geçiş yapmak, bu dönemin ayakları yere sağlam basacak şekilde anlaşılmasına engel olacağından, sürecin değerlendirilmesine yönelik, birkaç yıl öncesinden başlayan bir giriş yapmak gerekmektedir. Bu kapsamda, I. Dünya Savaşı ile bir giriş yapıldığında, 1914 yılında başlayan savaş, 1918 yılına kadar devam etmiştir. 1918'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Mondros Ateşkes anlaşması imzalanmıştır. Savaşta alınan yenilgi ve kazanan devletlerle yapılan anlaşmalar neticesinde Türkiye büyük kayıplarla karşı karşıya kalmıştır. Bir yandan bu kayıplar yaşanırken, diğer yandan da milliyetçi düşünceler güçlenmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Millilik vurgusuyla ön plana çıkan Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi düzenlenmiştir. Demokrasi açısından hepsinin ortak noktası milli egemenlik ilkesi olmuştur.

Amasya Tamimi'nde, milletin bağımsızlığını, milletin azim ve kararının kurtaracağı, milli bir kongrenin toplanacağı, bütün illerden ve ilçelerden temsilcilerin bu kongreye katılacağı kararlaştırılmıştır (www.amasya.gov.tr/amasya-tamimi-22-haziran-1919 14.01.2022). Erzurum Kongresi'nde milli iradenin egemen kılınmasının temel olduğu, milli meclisin toplanmasının sağlanacağı ifade edilmiştir (kho.msu.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/nutuk/3/25.html 14.01.2022). Sivas Kongresi'nde de benzeri ilkeler tekrarlanmış, ek olarak milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin belirlediği bir dönemde merkezi hükümetin de milli iradeye bağlı olmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir (ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sivas-kongresi 14.01.2022). Böylece, yeni anayasal hareketlerin itici gücü milli egemenlik ilkesi olmaya başlamıştır. Tanör'ün (2017: 227) deyiimiyle, Batı'da feodal ve aristokrat sistemlere karşı bir iç egemenlik sorunu olarak gelişen demokrasi ve değerleri, Türkiye'de ekonomik

yapının buna müsaade edecek durumda olmaması nedeniyle, devletin ekonomideki rolüne ek olarak, dış egemenlik, yani bağımsızlık gereksinimi kaynaklı bir gelişme de göstermiştir. Savaş koşulları altında kabul edilen ve Teşkilâtı Esasiye Kanunu olarak adlandırılan 1921 Anayasası da 1. maddesinde egemenliğin millete ait olduğu ve yönetimin halka dayandığı; 2. maddesinde yürütmenin milletin temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde tecelli edeceği; 4. maddede BMM'nin vilayetler halkınca seçileceği kabul edilmiştir (www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/15.01.2022).

Anayasal gelişmelerin geçtiği yeni süreç göz önünde tutulduğunda, devletin ekonomideki önemli rolünün yanında, birçok alanda kapsamlı roller üstlendiği Türkiye'de, demokrasinin gelişim süreci, Schumpeter'den ödünç alınan yaratıcı yıkım kavramı açısından ele alınacak olursa, Batı'da yeni ekonomik düzenin etkisi altında gerçekleşen yıkım süreci yeni ve demokratik bir sistemin yaratımına katkıda bulunmuştur. Türkiye'de ise, bu süreçte, önemli etkenler arasında bulunan ekonomiye ilaveten, dış kaynaklı etkenler de, özellikle savaş ve yabancı devletlerin müdahaleleri, Türkiye'de demokrasinin gelişimi açısından etkili olmuştur. Türkiye'nin yaratıcı yıkım süreci, bu nedenlerle, Batı'dan farklı olarak yukarıdan bir seyir izlemiştir. Batı'da mutlak monarşilerin yıkılıp daha demokratik sistemlerin yaratımı, burjuvazi başta olmak üzere, çeşitli toplumsal sınıfların hareketlerine dayanırken, Türk tarihinde mutlak monarşinin yıkılıp meşruti monarşinin yaratımına başlanmasıyla görünür olduğunu kabul ettiğimiz süreç, devletin ekonomide önemli bir rol üstlendiği ve bu tip toplumsal sınıfların gelişimini güçlü bir şekilde engellediğinden, başka türlü gelişme imkânına yeterince sahip olamamış ve yukarıdan demokrasi şeklinde gerçekleşmiştir.

Cumhuriyet Dönemi'nin incelenmesine yönelik hazırlığın ardından, demokrasinin gelişiminin söz konusu dönem açısından analiz edilmesi mümkün hale gelmiştir. Bu kapsamda, 1921 Anayasası'nda 1923 yılında, 1. maddede gerçekleşen değişiklikle "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyettir" cümlesi eklenerek cumhuriyete geçilmiştir (www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/15.01.2022). Bunun sonucunda, Türkiye'nin yaratıcı yıkım sürecinde, monarşi yıkılmış ve cumhuriyete dayalı bir sistem yaratılmıştır.

Cumhuriyetin ilanı sürecinde de önceden olduğu gibi, yukarıdan alınan kararlar etkili olmuştur. Batı'da gerçekleştiği şekliyle, ekonomik temellere dayalı çeşitli toplumsal sınıfların mücadelesinden ziyade, ekonomi de dâhil, birçok alanda önemli bir rolü olan devlet katında cumhuriyetin ilanına karar verilmiştir.

24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'ndan üç ay sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşları Büyük Millet Meclisi'nde Türkiye Devleti'nin yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunu ve meclis tarafından seçilecek bir cumhurbaşkanınca yönetileceğini kabul ettirecek ve cumhuriyeti ilan edecek güce ulaşmıştır (Roberts vd., 1970: 181). Cumhuriyetin ilanı sürecine bakılacak olursa, 1 Nisan 1923 tarihinde seçimin yenilenmesine karar verildikten sonra, Atatürk yeni meclis seçilinceye kadar yetiştirilmesi kaydıyla uzman arkadaşlarını yeni bir anayasa tasarısı hazırlamak üzere görevlendirmiş ve bazı zamanlarda kendisi de toplantılara başkanlık ederek kendi düşüncelerini ifade etmiştir. Bu toplantılarda yönetim şeklinin zaten cumhuriyet olmasına rağmen, bunun açık bir şekilde dile getirilmemesinin devlet yönetimine zarar verdiğini ve imkân bulunan ilk anda cumhuriyeti ilan ederek bu sorunun çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Lozan Antlaşması'ndan sonra, bu çalışmalar daha da hız kazanmış ve Atatürk özel kaleminde görevli bir memur olan H. Rıza Soyak'ı çağırarak, anayasanın bazı maddelerinde değişiklik öngören bazı kâğıtları Soyak'a vermiş ve bunları düzenli bir metin haline getirmesini istemiştir. Bu kâğıtlarda Türkiye Devletinin hükümet şeklinin cumhuriyet olduğu, Türkiye'nin BMM tarafından idare edileceği vb. ilkeler belirtilmiştir. (Eroğlu, 2003: 435-436).

Metin, düzenli bir hale getirildikten sonra, Atatürk metnin Adalet Bakanı Seyit Bey'e götürülmesini ve konunun şimdilik, yalnızca bu üç kişi arasında kalmasını istemiştir. 28 Ekim 1923'te Çankaya'da İsmet İnönü, Fethi Okyar ve Kazım Özalp gibi kişiler, Atatürk'ün misafiri olarak akşam yemeğine davet edilmiştir. Atatürk, bu yemekte, "yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz" demiştir. Yemekte bulunan misafirler de bu düşünceye katılmıştır. Daha sonra, İsmet İnönü ve Atatürk anayasada değişiklik içeren tasarıyı hazırlamıştır. Anayasada yapılan değişikliklerin kabulüyle birlikte cumhuriyet resmen ilan edilmiştir (Eroğlu, 2003: 437-450). Görüldüğü gibi, anayasal olarak I. Meşrutiyetle birlikte başlatılabilecek demokrasinin gelişim sürecinde, cumhuriyetin ilanına kadar belirgin bir değişim olmamış ve genel karakteri itibarıyla yukarıdan gerçekleşen bir süreç yaşanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından, 1946 yılındaki seçimlere kadar CHP'nin tek başına iktidar olduğu ve tek parti dönemi olarak adlandırılan bir dönem, Türk siyasi tarihindeki yerini almıştır. 1946 yılına gelindiğindeyse, içeride demokrasinin gelişmişlik düzeyi düşük de olsa, dış koşullar daha demokratik bir düzeni destekleyecek yapıda olduğundan, 1946 seçimleriyle birlikte tek parti dönemi sona ermiş ve Türk siyasal hayatında çok partili hayata geçilmiştir. Bu geçiş, yalnızca Türkiye'ye özgü olmamış, Huntington'un (1993: 40-41) da tespit ettiği üzere, belli dönemlerde gerçekleşen demokrasi dalgalarından ikincisinin, yani II. Dünya Savaşı sonrasındaki demokrasi dalgasının etkisiyle birçok ülkede görülmüştür. 1943-1962 yılları arasında gerçekleşen bu dalgada, bazı ülkeler savaşı kazananlarca demokrasiye zorlanmış, bazı koloni ülkeler milliyetçilik akımları sayesinde bağımsızlığını kazanarak demokratik devletler olarak kurulmuş, Türkiye, Yunanistan, Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerde ise, Batılı müttefiklerin savaşı kazanması sonucu demokrasiye bir yöneliş başlamıştır.

Dış koşulların demokrasiyi destekler nitelikte olması, içeride de İnönü'nün Demokrat Parti'nin kurulmasına sıcak bakmasıyla (Gökçeler, 2018: 38) DP'nin kuruluşu gerçekleşmiş, bu sayede de seçimler çok partili olarak yapılmıştır. Bu durum da göstermektedir ki, Türkiye'de demokrasinin gelişim sürecinde, dış koşullar ve devletin rolü ön plandadır. Türkiye'nin yaratıcı yıkım süreci olarak adlandırdığımız süreçte olduğu gibi, Türkiye'de demokrasinin gelişiminin, Batı'dan farklı olarak, dış koşullar ve devletin rolü ile çok yakından ilişkili olduğu bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

1946 yılında yapılan seçimlerle, Türk siyasi tarihinde çok partili siyasal yaşama geçilmesiyle birlikte, CHP iktidar partisi olma özelliğini devam ettirse de mecliste bu tarihten sonra muhalefet partisi olarak Demokrat Parti de bulunmaktadır. Demokrat Parti'nin meclise girmesiyle, demokrasinin en temel şartı olan seçimlere ek olarak, önemli şartlarından bir diğeri olan siyasi çoğulculuk ve muhalefet de hayata geçmiştir. Buradan hareketle, demokrasinin bir şartının daha gerçekleşmesiyle Türkiye'de demokrasinin gelişme düzeyinin yükseldiğini söylemek mümkündür.

Demokrasi açısından ifade edilen olumlu gelişmelerin meydana gelmesine rağmen, muhalefet açısından birçok olumsuz durum da yaşanmıştır. Bu olumsuzluklara bakılacak olursa, DP, kuruluşundan kısa bir süre sonra seçimlere girmek zorunda kalmış, yürürlükte bulunan sıkıyönetim muhalefetin seçim kampanyasını engellemiş, güvenlik

güçleri muhalefete karşı partizan bir tavırla hareket etmiştir (Harris, 1965: 63). Ayrıca demokrasiyle uyuşmayan bir şekilde açık oy ve gizli sayım gibi seçim kanunu ilkeleri, seçimlerde hileye ve şaibeye yol açmıştır (Akandere, 2010: 23).

1950 seçimlerinde ise, cumhuriyet tarihi için bir başka yenilik olan, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, iktidarı DP'ye devretmesi gerçekleşmiştir. Seçimlerde DP %52,68; CHP %39,45; Millet Partisi (MP) %3,11 ve Bağımsızlar %4,76 oranında oy almıştır (www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950 25.01.2022). 14 Mayıs 1950'de gerçekleşen bu seçimlerde küçük çaplı yerel olaylar haricinde ciddi bir asayiş sorunu yaşanmamış ve iktidar olaysız bir şekilde değişmiştir (Benhür, 2007: 73). Seçimlerin yapılması, siyasal çoğulculuğun ve muhalefetin varlığı şartlarından sonra iktidarın da sorunsuzca değişebilmesini sağlayabilecek bir yapının bulunması, Türkiye'de demokrasinin gelişim süreci her ne kadar yukarıdan ve Batı'ya göre daha yapay bir şekilde gerçekleşse de Türkiye'deki demokratik gelişmişlik düzeyinin kayda değer bir noktaya geldiğini göstermektedir.

Ancak demokrasinin gelişim düzeyinde gerçekleşen bu olumluluklara karşın, çok partili hayata geçişle birlikte, demokrasi bazı olumsuz durumlarla da karşı karşıya kalmıştır. Bunların en belirgin olanlarından biri, yukarıda nepotizm başlığında incelenen durumla benzerlik gösteren, devletin ekonomideki rolünün getirdiği alışkanlıklarla yakından bağlantılı olan, dolayısıyla yakınları fakat burada siyasi açıdan yakınlık gösterenleri kayırmayı içeren "siyasi patronaj"dır. Siyasi patronaj, çok partili siyasal hayatla birlikte, daha görünür bir şekilde Türk demokrasisine dâhil olmuş, demokrasinin ve demokratik siyasi kültürün gelişimini olumsuz etkileyen engellerden biri haline gelerek sonraki on yıllarda da varlığını sürdürmüştür.

Heper ve Keyman'a (1998: 259-262) göre, bu nedenle, 1961-65 ve 1983-87 dönemleri hariç (her iki dönem de demokrasinin kesintiye uğradığı, askeri darbe sonrası dönemlerdir), tutarlı sosyoekonomik politikalar geliştirmek için yeterli çaba gösterilmemiş, bunun yerine belirli grupların taleplerine aşırı duyarlılık gösterilmiştir. Bu duyarlılık ise, genel olarak, temelde oy toplama arzusuyla motive edilen özensiz kararlar olmuştur. Siyaset, sosyoekonomik politikaların iyi veya kötü yönleri etrafında değil, patronaj yoluyla oy kazanma yönünde kullanılmıştır. Siyasi patronajın oy kazanmak için

kullanılması Demokrat Parti ile daha görünür hale gelmiş, diğer merkez sağ partilerle devam etmiş, daha sonra sol partiler de bunu takip etmiştir. 1950'den itibaren, Türkiye'deki siyasi partiler giderek sadece üyelerinin ekonomik çıkarlarını desteklemek için kurulan yapılara benzemeye başlamıştır. Siyasi partiler, siyasi ideallerle daha az ilgilenen, liderlerinin koltuğunu güvenceye almak ve elinde tutmak için patron-müşteri ağları aracılığıyla, siyasi yakınlıklara göre çıkar sağlama yoluna giden makinelere dönüşmüşlerdir. Rasyonel siyaset yapımına karşı kayıtsız kalarak, üzerinde iyice düşünülmemiş vaatlerde bulunma yoluna gitmişlerdir.

Demokrat Parti'nin 1946 yılındaki seçimlere katılmasıyla başlayan çok partili hayat, 1960 yılında gerçekleşen darbe ile kesintiye uğramıştır. Ayrıca daha sonraki yıllarda da demokrasiye yönelik birçok askeri müdahale gerçekleşmiştir. 1960, 1971 ve 1980 yılındaki müdahalelerde, paternalizm başlığı altında da değinildiği üzere, demokratik siyasi kültürün gelişiminin paternalist siyasi kültürün gerisinde kalması, Türkiye'de askeri müdahalelerle, demokrasinin kesintiye uğramasına neden olmuştur. Müdahalelerin hepsinde ortak olarak, demokrasinin tehlikeye düştüğü, kötü niyetli siyasetçilerin vatandaşlar arasında kardeş kavgasına yol açtığı ve bu durumu düzeltme görevinin siyaset üstü bir kurum olarak orduya düştüğü ifade edilmiştir. Söz konusu ifadelerden, demokrasinin bir kültür olarak gelişim açısından paternalizmin arkasında kaldığı, ayrıca askeri müdahaleleri gerçekleştirenlerin gözünde demokrasinin kötü niyetli siyasetçiler tarafından istismar edildiği ve bireylerin yeterince olgunluğa ulaşmamasından dolayı bir rehberliğe ihtiyacı olduğu, bu nedenle de demokrasinin kurtarılmak üzere bir süreliğine kesintiye uğratıldığı anlaşılmaktadır.

Bu paternalist uygulamalar yalnızca Türkiye'ye has bir durum değildir. Bazı Batı Avrupa ve Doğu Akdeniz ülkeleri de kimi zaman benzeri eğilimler sergilemiştir. Ancak bu uygulamalar, Türkiye'de mevcut olan toplumsal değerlerle uyum göstermiştir. Birçok gözlemcinin belirttiği gibi, Türk toplumunda bireysel hak ve özgürlüklerden çok kolektif değerlere önem verilmektedir. Ayrıca Türk vatandaşları küçük yaşlardan itibaren bu değerleri öğrenmektedir. Devlet meşru bir otorite olduğundan, bu otoritenin sahiplerinin kamu düzenini korumak ve genel refahı teşvik etmesi gerektiğinden, paternalist yöneticilerin tutumları ve politikaları Türk siyasi kültürü için yabancı bir durum olarak görülmemiştir. Ülkenin koruyuculuğunun orduya bırakılmış olması da bu durumu pekiştirmiştir (Karabelias, 2009: 59).

Ekonomik süreci benzer durumda olan ülkelerde, askeri müdahaleler ve demokrasi açısından da benzer durumlar tespit edilmiştir. McLaren ve Cop'un (2011: 485-489) Türkiye, Yunanistan ve İspanya'yı karşılaştırmalı olarak incelediği bir çalışmada, bu üç ülkenin benzer ekonomik süreçlerden geçtiği ve askeri müdahalelerle karşı karşıya kaldığı belirtilmiştir. Yazarlara göre, Türkiye'nin ekonomik gelişmişlik seviyesi, GSYH ve tarım dışı sektörlerde çalışanlar açısından İspanya ve Yunanistan'dan daha geride kalsa da demokrasiye geçiş sürecinde her üç ülkede de benzer ekonomik süreçler yaşanmıştır. Örnek olarak, Güney Avrupa, Avrupa'nın geri kalanından daha farklı bir sosyoekonomik karaktere sahiptir. Güney Avrupa'nın ayırt edici karakteri zayıf sanayileşme ve tarım toplumundan hizmet toplumuna hızlı geçiştir. Kuzey Avrupa'da ise, tarım toplumundan hizmet toplumuna geçiş, sanayileşme aracılığıyla kademeli bir şekilde gerçekleşmiştir ve Güney Avrupa'nın aksine güçlü bir kültürel değişim tarafından takip edilmiştir. Benzer ekonomik süreçlerden geçen bu üç ülkede de askeri müdahalelerin yaşanması ve değişimin kademeli bir şekilde, kültürel süreçle uyumlu gitmemesi nedeniyle demokrasinin gelişiminde sorunlar yaşanmıştır.

Dördüncü bölümde, Türkiye'de ekonomiye yönelik belirtilen sayısal verilere ek olarak, 1960 yılına kadar kurulmuş tüm özel işletmelerin kuruluş tarihlerine bakıldığında, devletin ekonomideki rolünün uzun yıllara dayandığı tekrardan görülebilecektir. Buna göre, 1923'ten önce özel işletmelerin oranı %2,4; 1923-1939 arasında %16,2; 1940-45 arasında %18,4; 1946-1960 arasında %59,7'dir (Ceyhun, 1988: 334). Günümüze yaklaşıldıkça özel işletmelerin oranı artsa da devletin ekonomideki rolü, dolayısıyla da birçok alandaki rolü oldukça büyük olmaya devam etmiştir.

Ancak devletin ekonomideki önemli rolü demokrasinin gelişiminde söz konusu aksaklıklara neden olsa da bazı açılardan olumlu sonuçları doğurmuştur. Bu sonuçlar arasından en önemlisi, Türkiye'nin, Ortadoğu bölgesindeki sıra dışı konumudur. Türkiye'nin söz konusu bölgede diğerlerinden daha başarılı bir demokrasiye sahip olmasının en önemli nedenleri arasında güçlü devlet geleneği bulunmaktadır (Köker, 1995: 53). Demokrasiye başka türlü ulaştıracak bir ekonomik yapıya sahip olmayan Türkiye'de, bu görev güçlü devlete düşmüştür. Bu güçlü devlet, demokrasinin Türkiye'deki gelişiminde önemli pay sahibi olsa da aynı zamanda belli bir seviyenin üstündeki gelişimin önündeki en büyük engellerden biri de yine bu devlet yapısı olmuştur. Ortadoğu bölgesindeki ülkelerin birçoğuna gelindiğindeyse, bu ülkeler ne Batı'daki gibi

bir ekonomik süreç yaşayabilmiş ne de güçlü bir devlet geleneğine sahip olmuştur. Dolayısıyla iki farklı alternatif bu ülkelerde devreye giremediğinden, Türkiye sıra dışı konumuyla bölgede ön plana çıkmıştır.

6.2.3. Batıcılık Düşüncesi Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü

Batıcılık düşüncesi, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi diğer düşüncelerde de temel olduğu üzere, bir gerileme sürecine giren Osmanlı Devleti'nde ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nde, devleti kurtarmanın çarelerinden biri olarak görülmüştür (Taş ve Göksüçukur, 2019: 467). Bu konuya Yusuf Akçura (1995) meşhur "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eserinde değinmiştir. Akçura, Osmanlı'da üç temel siyasi düşüncenin ön plana çıktığını, bunlar arasında bütün Osmanlı unsurlarını bir araya getirmeyi amaçlayan Osmanlıcılık; bütün Müslümanları bir araya getirmeyi amaçlayan İslamcılık ve Türkleri bir araya getirmeyi amaçlayan Türkçülük düşüncesinin bulunduğunu ifade etmiştir (Akçura, 1995: 17).

Kapsadığı kesimler bakımından en geniş içerikli olan düşünce Osmanlıcılık düşüncesidir. Ancak Akçura'nın da belirttiği üzere, bir Osmanlı milleti oluşturma düşüncesi başarısızlığa uğrayınca, İslamcılık olarak adlandırılan düşünce ön plana çıkmıştır. İslamcılıkla birlikte, bütün Müslümanların küçük yaştan beri öğrendiği "din ve millet birdir" düşüncesinden yararlanarak, bütün Müslümanları birleştirmek amaçlanmıştır. Ancak bu düşünce de Tanzimatla birlikte terk edilmek istenen teokratik devlet özelliğine tekrar bir dönüş özelliği gösterdiğinden, ayrıca bu düşüncenin amaçladıkları konusunda başarısızlığa uğramasından dolayı, bir başka düşünce olarak Türkçülük de devreye girmiştir. Bu düşünceyle birlikte ise, Türkleri bir araya getirmek amaçlanmıştır (Akçura, 1995: 18-23)

Yukarıda sayılan diğer düşünceler gibi, devleti kurtarmanın bir reçetesi olarak görülen Batıcılık düşüncesine geçildiğindeyse, bu bölümde değinilen anayasal gelişmelerin hepsinde bulunan, devletin geleceği için ve devletin kurtarılması için gerekli görülen, demokrasinin Batı'dan farklı bir seyirde gelişmesinde etkili olan "batıcılık" kavramından bahsetmek gerekmektedir. Çünkü bu düşünce hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Dönemi'nde önem taşımış, Batı'da doğal bir şekilde geliştiği kabul edilen demokrasinin, Türkiye'de daha yapay, müdahaleli, diğer yönleri görmezden gelinerek

sonuca odaklanılan ve yukarıdan gelişmesine neden olmuştur. Bunun en önemli nedenlerinden biri, burada ele alınan, devletin ekonomide önemli bir role sahip olduğu yapıda, demokrasinin gelişiminin başka türlü gelişmesi ihtimalinin düşük olmasıdır. Demokrasinin başka türlü gelişmesinin mümkün olmadığı bir siyasi sistemde, “Eğer demokrasi başka türlü gelişmeyecekse yukarıdan demokrasi iyi bir yöntem değil midir?” sorusunun akla gelmesi muhtemeldir. Ancak aşağıda açıklanmaya çalışılacağı üzere bunun da demokrasi açısından kendine has başka sorunlar doğurması mümkün olmaktadır.

Batıcılık kavramı, Gözen (2009: 46) tarafından, “Türk devletinin ve toplumunun çağdaş Batı standartlarını ve değerlerini elde etme çabası” olarak özetlemiştir. 19. yüzyıldan başlayarak, Avrupa’da ve sonrasında ise ABD’de yaşanan askeri, iktisadi, içtimai ve siyasi gelişmeler Türkiye için cazip bir hedef haline gelmiş, bu nedenle Osmanlı’da başlayan Batılılaşma süreci Cumhuriyet Dönemi’nde de devam etmiştir.

Tarihsel süreçte geçmişten başlayan zaman dilimi esas alınarak, Türkiye’de Batıcılık düşüncesinin gelişim seyrine konuyu pekiştirecek birkaç örnekle yer verilecek olursa, ilk önce Genç Osmanlılar’dan bahsetmek gerekmektedir. 1860’lı yıllarda Londra’da ve Paris’te, Genç Osmanlılar ya da Jön Türkler olarak adlandırılan aydınların oluşturduğu bir grup, halk tarafından seçilmiş bir meclis ve anayasa gibi kavramları dile getirmeye başlamıştır. Genç Osmanlılar hareketi kısa zamanda siyasi bir yön kazanmış, Batı düşüncesinin etkisindeki bu fikir insanları özgürlük ve anayasal hükümet talebi yönünde mücadele vermiştir. Devletin hangi şekilde kurtarılabileceğine yanıtlar aranmış ve çözüm yolları üretmeye çalışmışlardır. Buna dair en güçlü çözüm yolu, batıcılık olarak görülmüştür. Batı uygarlığını bilim, teknoloji ve hukuk gibi unsurlarıyla bütüncül olarak algılayanlar olduğu gibi, konuyu daha dar kapsamda algılayanlar da olmuştur. Batıcı hareketler sonucunda monarşiden meşrutiyete geçilmiş, dolayısıyla demokrasinin ilk göstergeleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. Eğitimlerini Avrupa’da gördükleri için Batı’da meydana gelen anayasal hareketleri inceleme imkânı bulan ve seçimle oluşan bir meclisin ilerlemeyi sağlayacağına inanan bu aydınlar, meşrutiyete geçilmesinde etkili olmuştur (Birecikli, 2008: 212-213).

Ancak Batıcılık düşüncesinin tek tip bir yapıda olmadığına, ayrıca devleti kurtarma kapsamında güçlü bir düşünce olsa da batıcılık üzerine birbirinden farklı

yorumları bulunan iki temel batıcılık görüşünün dile getirildiğine değinmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, Batı'nın hem iyi hem de kötü yanlarının bulunduğu ve bunların ayırt edilmesi gerektiği şeklindedir. Batı'nın bazı yönlerinin faziletli olduğu savunulurken, bazı yönlerinin melanetli olduğu ya da zevk-eğlence içeren yönlerinin bilim, uygarlık ve fikir içeren yönlerinden ayrılması gerektiği düşüncesi savunulmuştur. İkincisi ise, iyi yan-kötü yan tartışmasından ziyade, Batı'nın özüne odaklanmıştır. Batı'yı tek bir yöne indirgemek yerine, bilim, düşünce, ekonomik yapı, insan hakları gibi birçok açıdan bütüncül düşünmek gerektiği biçimindedir (Bora, 2017: 69-73).

Farklı batıcılık yorumlardan ikincisini benimseyenler, bir başka deyişle, Batı'nın geldiği noktanın zaman, emek ve belli bir sürecin sonucunda gerçekleştiğini belirtenler olsa da devletin yukarıdan gerçekleştirdiği müdahalelerde buna yeterince dikkat edilmemiş örneğin 1932'ye gelindiğinde, Başbakan İsmet İnönü, dünyanın yüzlerce senede aldığı mesafeleri Türkiye'nin "behemehâl" alacağını söylemiştir (Bora, 2017: 86). I. Meşrutiyet'te, yani İnönü'nün konuşmasından 56 yıl önce de benzeri bir düşünceyle Türk tarihinin Batılı anlamdaki ilk yazılı anayasası kabul edilmiş, meşrutiyete geçilmiş ve demokrasiye yönelik bazı temeller atılmıştır. Böylelikle diğer yönler ihmal edilerek, Batı'da söz konusu süreçlerin nasıl geliştiği etraflıca dikkate alınmayarak, yukarıdan alınan bir karar sonucu demokrasinin gelişiminin sağlanacağı düşünülmüştür.

Batıcılık düşüncesiyle ilgili yer verilen örneklerde de görüldüğü gibi, çok temel bir faktör olan ekonomiyle desteklenmediği ve uyumlu gitmediği için, batıcılık düşüncesi bütüncül bir şekilde ele alınamamış ve Türkiye'de demokrasinin gelişiminde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Demokraside, görünürde gerçekleşen seçimler, muhalefet ve çoğulculuk gibi olumlu gelişmelere rağmen, yeni başka olumsuzlukların Türk demokrasisine dâhil olmasının temelinde bulunan en önemli nedenlerden biri de, Türkiye'de demokrasinin gelişim sürecinin yukarıdan, devlet müdahaleli, devletin ekonomide önemli bir rol aldığı ve yapay bir şekilde gerçekleşmesidir.

Gelişiminde bazı yapaylıklar bulunan demokrasiyle neyin kastedildiğini daha açık bir şekilde ifade etmek için doğadan bir kavram olan "ekosistem" ödünç alınabilir. Ekosistem, "belli bir alanda yaşayan ve birbirleriyle sürekli etkileşim içinde olan canlılar ile bunların cansız çevrelerinin oluşturduğu bütün" olarak tanımlanmaktadır. Doğal sistemlerde bütün parçalar birbirleriyle ilişkidir ve bu sistemler kendi kendini

denetleyebilme yeteneğine sahiptir. Doğal bir sistem kendini denetleyebildiği için sistemde meydana gelecek bir aksiliği düzeltebilecek mekanizmalara da sahiptir (Kışlalıoğlu ve Berkes, 2010: 39-41). Böylece sistemin sürekliliği sağlanmaktadır.

Buradan hareketle, Batı’da gerçekleştiği şekliyle, alttan gelen taleplerin etkin olduğu, ekosistemlerde gerçekleştiği gibi birçok faktörün birbirleriyle etkileşimi sonucu oluşan “doğal” ve diğer ülkelerde gerçekleştiği şekliyle, daha çok yukarıdan yönlendirilen ve alttan gelen taleplerin daha az etkin olduğu “yapay” görülebilecek demokrasileri ayırt etmek için ekosistem kavramından yararlanılabilir. Buna göre, belli bir süreç içerisinde toplumsal ve ekonomik yaşamda meydana gelen değişimlerin birbirleriyle oluşan ilişkileri çerçevesinde kademe kademe gelişen demokrasileri, bu çalışmada, “demokrasi ekosistemi” olarak adlandırmak mümkündür. Türkiye’deki gibi, devletin ekonomide önemli bir rol aldığı, yukarıdan müdahalelerle aniden gelişen ve aşamalı bir şekilde süreç içerisinde meydana gelecek değişimlerin, ayrıca bütüncül bir bakışın göz ardı edildiği demokrasileri ise “demokrasi fanusu” olarak adlandırmak mümkündür.

Çalışma boyunca elde edilen izlenimlerden yola çıkılarak ortaya konan demokrasi ekosistemi kavramının literatürdeki yeri araştırıldığında, pek fazla çalışmaya rastlanamasa da bu çalışmadaki kullanıma en yakın olanın, Steven Blockmans’ın “Democracy as an Ecosystem” adlı çalışmasında yer aldığı görülmüştür. Demokrasiyi bir ekosistem olarak kabul eden Blockmans, demokrasinin yalnızca seçimlerle gerçekleşmeyeceğini, buna ek olarak, söz konusu ekosistemde başka özelliklerin de yer alması gerektiğini belirtmiştir. Bunlar arasında, temsili hükümet, tarafsız yönetim, azınlıkları da içerecek şekilde temel haklara saygı, hukukun üstünlüğü, güçlü bir muhalefete sahip parlamento, özgür medya ve katılımçılık bulunmaktadır (Blockmans, 2020: 3).

Blockmans’ın çalışması, bir demokrasi ekosisteminde olması gerekenleri isabetli bir şekilde tanımlamakla birlikte, bu çalışmada kastedilen anlamı tam olarak verememektedir. Çünkü bizim çalışmamız Blockmans’tan farklı olarak, ortaya çıkan bu ekosistemin oluşabilmesi için belli tarihsel, siyasi, toplumsal ve özellikle ekonomik süreçlerden geçmesi gerektiğini, bu süreçlerden geçilmediği zaman sistemin tam olarak sağlıklı işlemekte zorlanacağını kabul ettiğinden, sürecin de ekosistemdeki yerine yüksek

önem atfetmektedir. Dolayısıyla bizim demokrasi ekosistemi kavramını kullanımımızı, “Blockmans’a göre demokrasi ekosisteminde bulunması gereken özellikler + süreç” şeklinde ifade etmek mümkündür.

Sosyal bilimlerin inceleme konusu olan demokrasiye yönelik, doğa bilimlerinden ödünç alınarak benzerlik kurulan ekosistem kavramında, sağlıklı işleyen bir ekosistem için genel olarak, avcı hayvanlar, otçul hayvanlar, bitkiler, bitkilerle ortak yaşam geliştirmiş mantarlar ve çeşitli mikroorganizmalar arasında işleyen bir sürdürülebilirlik ilişkisi vardır. Bu ilişkide avcı hayvanların sayısı arttığında, otçul hayvanların sayısı azalmakta, otçul hayvanların sayısı azalıncaysa bitkilerin sayısı artmaktadır. Ancak bir süre sonra avcı hayvanların artışı kaynak kıtlığını artıracığından, avcı hayvanların sayısı kıtlık dolayısıyla azalmakta ve otçul hayvanların sayısı artmaya başlamaktadır. Sonuç olarak, ekosistem kendi içinde barındırdığı mekanizmalarla dengeyi korumaya ve sağlıklı, sürdürülebilir bir işleyişi sağlamaya çalışmaktadır (Chapin vd., 1996: 1025).

Görüleceği üzere, sistemin bütün parçaları belli bir zaman diliminden ve uyum sürecinden geçerek aşamalı bir biçimde geliştiğinden sistemi dengede tutmakta ve sürekliliğini sağlamaktadır. Demokrasi ekosisteminde olan da bu duruma benzemektedir. Önce ekonomide ticaretin ve sanayinin ön plana çıkması, böylece tarım sayesinde güçlenmiş olan aristokrat sınıfa burjuva sınıfının rakip haline gelmesi gerçekleşmiştir. Burjuva sınıfı ekonomik gücünü artırdığında, siyasi gücün yalnızca belli bir kesimin elinde toplanmasına rıza göstermemiş ve siyasi bir mücadeleye girmiştir. Bu mücadelede bireye yönelik değerler önem kazanmış ve bunun en iyi şekilde, yönetimin yalnızca belli kesimlerin elinde toplandığı bir sistemle değil, demokrasinin olduğu bir sistemde sağlanacağına dair kanaatler güçlenmiştir. Bu tip bir siyasi kültür yıllara yayılan bir süreçte yaygınlık kazanmış ve demokratik bir siyasi kültür gelişmiştir. Süreç aşama aşama geliştiğinden demokrasi olgunlaşmış ve kendini sürdürebilecek bir sistem haline gelmiştir.

Doğal bir ekosistem yerine, bir fanustan bahsedildiğindeyse, fanusa çeşitli canlıların yerleştirilmesi anlık olabilmektedir ve yüzlerce yıllık aşamalı bir sürece gerek yoktur. Fanus kendini sürdürebilecek bir yapıya yeterince sahip değildir. Bu nedenle fanustaki yaşam kırılgan ve hassas bir durumdadır. Ayrıca olumsuz durumlara karşı savunması da doğal ekosistemlerden zayıftır. Türkiye’de demokrasinin gelişimi için

kullandığımız ve Blockmans’ın literatüre kazandırdığı demokrasi ekosistemi kavramının zıttı olarak kullanmayı uygun gördüğümüz “demokrasi fanusu” kavramı da gerçek bir fanustaki durum gibidir.

Türk siyasi tarihinde, devlet ekonomi de dâhil olmak üzere tüm alanlarda güçlü bir rol üstlenmiş, merkeziyetçiliği benimsemiş ve kendisi dışında gelişebilecek ve kendisine rakip olabilecek kesimlerin gelişimini önemli ölçüde engellemiştir. Bunun sonucunda, ekonominin yapısında Batı’da meydana gelen yenilikler yeterince görülmemiş, dolayısıyla, ileride demokrasinin aşamalı ve doğal bir şekilde gelişmesini sağlayacak çeşitli toplumsal sınıflar güçlenememiştir. Bu toplumsal sınıfların yeterince güçlenemediği yerde ise, devreye devlet girmiş ve yukarıdan başlayan bir süreç ile daha yapay bir demokratik gelişim seyri gerçekleşmiştir. Süreç bir ekosistem gibi işlemediğinden, sistemin sürekliliğini sağlayacak ve olumsuzlukları giderebilecek yapılar da bir fanusta olduğu gibi yeterince gelişmemiştir. Böylece ortaya olumsuzluklara karşı kırılğan, görünürde demokrasi anlamında kaydedilen gelişmelere rağmen, “siyasi patronaj” gibi başka olumsuzluklara zayıf direnç gösterebilen bir demokrasi çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda bir başka olumsuzluk olan askeri müdahaleler de demokrasinin karşılaştığı bir başka engel olmuştur.

Bölümü bitirmeden önce, bir konunun açıklığa kavuşturulmasında yarar vardır. Batı’da demokrasinin gelişim süreci ve ulaştığı aşamada başarılı bir demokrasi ekosistemi kurulmuş olsa da, sürecin sancısız gerçekleştiği düşünülmemelidir. Çalışmanın çeşitli kısımlarında değinildiği üzere, yaşanan süreç birçok insanın hayatını ciddi şekilde sarsmış ve bireyler büyük sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, oryantalizm hatasına düşmemek için yer verilen durumun varlığını göz ardı etmemek gerekmektedir.

6.2.4. Nicel Veriler Kapsamında Demokrasinin Gelişimi ve Devletin Ekonomideki

Rolü

Ekonomi ve demokrasi arasındaki ilişkiye göre, ekonomik gelişimden demokrasinin gelişimine doğru işleyen bir neden-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. Bunun sonucunda, 1800’lerden beri ekonomide gerekli gelişimleri gösteren ülkelerin, demokraside de gerekli gelişimi gösterdiği görülmüştür (Robinson, 2006: 503). Weber’in

modern demokrasinin en saf haliyle yalnızca kapitalist sanayileşmenin olduğu yerlerde doğacağı düşüncesinden günümüze bu durum dile getirilmiştir. Ekonomiden demokrasiye doğru olan akışa göre, bu tip ülkelerin demokratik hükümet şekilleri geliştirmeye daha eğilimli olduğu belirtilmiştir (Helliwell, 1994: 229-245). Birçok deneysel çalışma bu akışı tespit etmiştir. Çünkü ekonomideki durum, eğitimin gelişmesi, kırdan şehirlere göçün artması, tarımsal faaliyetlerden endüstriyel faaliyetlere geçiş gibi sonuçlara yol açmış ve bu da nüfusun daha açık bir toplumun, insan haklarının ve demokrasinin olduğu bir sisteme yönelik arzusunu artırmıştır (Roccas ve Padoa-Schioppa, 2001: 63).

Ekonomi'den demokrasiye doğru olan neden-sonuç ilişkisini nicel olarak inceleyebilmek için, öncelikle daha genel kapsamlı sayısal verilerin ortaya konup, ardından Türkiye'ye uyarlanması gerekmektedir. Bu kapsamda yol göstericilik yapabilecek bir çalışma olarak, demokrasinin toplumsal gereksinimleri ve ekonomi-demokrasi ilişkisi kapsamında yapılan ve Lipset tarafından gerçekleştirilen nicel bir çalışmanın sonuçları açıklanmalıdır. Bahse konu çalışmada, ülkeler öncelikle istikrarlı demokrasiler ve diktatörlükler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. İstikrarlı demokrasiler ve diktatörlükler, ayrıca kendi içinde Avrupa ve Latin Amerika olarak alt kategorilere ayrılmıştır. Ekonomi ve demokrasi arasındaki ilişki sayısal veriler üzerinden karşılaştırılmış ve çeşitli ölçütler dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Bu ölçütler arasında kişi başına gelir, tarımda çalışan erkek nüfus, kişi başına enerji tüketimi, şehirlerde yaşayanların oranı gibi ölçütler belirlenmiştir (Lipset, 1959: 75-76). Belirtilen ölçütlere göre hazırlanan Tablo 6 aşağıda sunulmuştur.

Tablo 6. İstikrarlı Demokrasiler ve Diktatörlüklerde Ekonomi-Demokrasi İlişkisi

Ülkeler	Kişi Başına Gelir (\$)	Tarımda Çalışan Erkek Nüfus (%)	Kişi Başına Enerji Tüketimi (Ton Kömür)	Şehirlerde Yaşayanlar (%) (20000 Nüfus Üzeri)
Avrupa İstikrarlı Demokrasileri	695	21	3,9	43
Avrupa Diktatörlükleri	308	41	1,4	24
Latin Amerika İstikrarlı Demokrasileri	171	52	0,6	28
Latin Amerika Diktatörlükleri	119	67	0,25	17

Kaynak: (Lipset, 1959: 76-77)

Buna göre, çeşitli ekonomik göstergelerle demokrasi arasında bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür. Tablo 6 nicel veriler üzerinden, bir ülkede sanayinin gelişmesi tarımda çalışan nüfusun oranını azaltacağını, tarımda çalışan nüfus azaldıkça şehirlerde yaşayanların oranının artacağını, şehirlerde yaşayanların oranının artması ve sanayileşmenin ise kişi başına enerji tüketimini artıracığını göstermektedir. Tüm bunlar bir araya gelerek kişi başına geliri yükseltmektedir. Burada belirtilen bütün koşullar ise istikrarlı demokrasilerin ortak özelliğidir. İstikrarlı demokrasiler ve diktatörlükler kendi bölgeleri içinde karşılaştırıldığında bu durum doğrulanmaktadır. Örnek olarak Avrupa ele alındığında, istikrarlı demokrasilerde sanayileşme, enerji, tüketimi, şehirlerde yaşayanların oranı ve gelir daha yüksekken, diktatörlüklerde ise bu değerler daha düşüktür. Aynı koşullar Latin Amerika için de geçerlidir.

Buradaki kişi başına gelir (G), tarımda çalışan erkek nüfus (T), kişi başına enerji tüketimi (E), şehirlerde yaşayanların oranı (Ş) gibi ölçütleri ve birbirleriyle olan ilişkileri demokrasi (D) açısından daha formüle bir şekilde aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$T\downarrow + \text{Ş}\uparrow + E\uparrow + G\uparrow = D\uparrow$$

$$T\uparrow + \text{Ş}\downarrow + E\downarrow + G\downarrow = D\downarrow$$

Formüle edilmiş bu ifadeler Türkiye’de demokrasinin gelişimi açısından ele alınacak olursa, Türkiye hem Osmanlı Dönemi’nde hem de Cumhuriyet Dönemi’nin ilk yıllarında tarımsal üretimin yoğun olduğu ve nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşayıp tarımla ilgilendiği bir ekonomik yapıya sahip olmuştur. Dolayısıyla şehirlerde yaşayanların oranı da bu dönemlerde düşük kalmıştır. Sanayileşmenin Batı seviyesindeki kadar yüksek olmaması da enerji tüketiminin bu ülkelerden daha düşük olmasına neden olmuştur.

Lipset’in çalışmasının yayınlandığı yıldan bir sene sonrasına, yani 1960 yılındaki enerji tüketimine bakıldığında, Dünya Bankası’nın verilerine göre, hem sanayileşmeye hem de demokratikleşmeye Türkiye’den çok daha önce başlayan İngiltere’de kişi başına enerji tüketimi, 3,033.051 kg iken, Türkiye’de ise aynı yıl 389.114’tür (data.worldbank.org/indicator/EG.USE.PCAP.KG.OE?locations=TR-GB 04.03.2022).

Yer verilen her ölçüt, Türkiye açısından, yukarıdaki formüle edilmiş ifadeyle uyumaktadır. Demokrasinin durumuna gelindiğinde, demokrasiyi sayısal olarak ifade eden birçok kurum olmakla birlikte (The Economist, Freedom House vb.), verileri daha geçmiş dönemleri de kapsadığı için Würzburg Üniversitesinin “Demokrasi Matrisi” adlı projesindeki veriler kullanılacaktır. İngiltere ve Türkiye açısından benzeri bir karşılaştırma yapıldığında, 0’in en düşük ve 1’in en yüksek değer olduğu ve 1’e en yakın olan ülkede demokrasinin en gelişmiş düzeyde olduğu matriste, İngiltere, Türkiye’den daha yüksek değerler almıştır. Örnek olarak, 1907’de İngiltere 0.71’ken Türkiye 0.03, 1987’de İngiltere 0.87 iken Türkiye 0.56 ile ifade edilmiştir (www.democracymatrix.com/online-analysis/variable#/total_index_core/Turkey,United%20Kingdom 04.03.2022).

Buradan da anlaşılacağı üzere, Türkiye’de demokrasinin gelişimiyle, yukarıda ekonominin durumuna göre hazırlanan formül uyum göstermektedir. Ancak tekrardan

belirtmek gerekir ki, demokrasinin durumuna etki eden tek faktör ekonomi değildir. Bu çalışma ekonomi-siyaset ilişkisini temel aldığından ve diğer faktörler başka çalışmaların konusu olduğundan, esas olarak, çalışma kapsamında, belirtilen yönlere değinilmiştir.

Ekonomi ile demokrasi arasındaki ilişkiye yönelik bütünlüğün kuvvetlendirilmesi ve devletin ekonomideki rolünün daha sağlam bir şekilde ortaya konabilmesi için Pourgerami'nin (1988) farklı ülkeleri karşılaştırmalı olarak analiz ettiği çalışmasında elde ettiği verilere de bu bölümde yer verilmesi gerekmektedir. Söz konusu çalışmada gelir, piyasa, gelişmişlik, kültür gibi ölçütler belirlenmiş ve bu ölçütlere göre demokrasi 1-5 aralığında değerlendirilmiştir. 5 değeri demokrasinin en yüksek gelişmişlik düzeyinde olduğunu belirtmektedir.

Diğer ölçütleri açıklamak gerekirse, piyasa ölçütü, üç ayrı kategoriye ayrılmıştır. 3 değeri, serbest piyasa ve piyasaya sınırlı devlet müdahalesini; 2 değeri, karma ekonomi ve piyasaya sıklıkla devlet müdahalesini; 1 değeri, piyasa ekonomisinin olmamasını ve piyasanın tamamen devlet müdahalesinde olmasını ifade etmektedir. Gelişmişlik "PQLI" ile ölçülmüştür. PQLI bir ülkede yaşamın kalitesini ve refahını ölçmek üzere, temel okuryazarlık oranı, yeni doğan ölüm oranı ve bir yaşındaki insanların yaşam beklentisi gibi üç istatistiğe dayanmaktadır. 0'dan 100'e kadar olan bir aralıkta ölçülmektedir. Son olarak kültüre gelindiğinde, bu ölçüt 1 ya da 0 değerleriyle ifade edilmektedir. 1 değeri, farklılığa ve anlaşmazlığa toleranslı bir kültür; 0 değeri ise hiyerarşik ilişkilere ve otoriteye aşırı referansın olduğu bir kültür anlamına gelmektedir (Pourgerami, 1988: 127-128). Bu ölçütlere göre hazırlanan Tablo 7 aşağıda sunulmuştur. Bir karşılaştırma yapılabilmesi için devletin ekonomideki rolüne göre her farklı türden iki ülke tabloya dâhil edilmiştir.

Tablo 7. Devletin Ekonomideki Rolü ve Demokrasinin Düzeyi

Ülke	Gelir	PQLI	Piyasa	Kültür	Demokrasi
Çin	310	71	1	0	2
Etiyopya	110	22	1	0	1
Türkiye	1160	56	2	0	1
Endonezya	540	48	2	0	2
ABD	15390	95	3	1	5
Hollanda	9520	96	3	1	5

Kaynak: (Pourgerami, 1988: 137)

Baştan belirtmek gerekir ki, bu tablo yalnızca devletin ekonomideki rolü ve demokrasi arasındaki ilişkiyi değil, aynı zamanda paternalizm başlığında incelendiği gibi, devletin ekonomideki rolünün yüksek olduğu durumlarda paternalist kültürün artacağı fikrini desteklemektedir. Piyasanın 1 ve 2 olduğu, yani devletin ekonomideki rolünün yüksek olduğu ülkelerde, kültür 0 değerini almıştır. Dolayısıyla devletin ekonomideki rolünün artmasının siyasi kültürde paternalizme yol açtığı yönündeki tezimizin doğrulandığını söylemek mümkündür.

Devletin ekonomideki rolünün demokrasi açısından etkisine bakıldığında da öncekileri doğrulayan bir sonuç görülmektedir. Piyasanın 1 ve 2 kategorilerinde olduğu ülkelerde demokrasi 1 ya da 2 gibi en düşük değerleri alırken, piyasanın 3 kategorisinde olduğu ülkelerde ise demokrasi en yüksek değer olan 5 ile ifade edilmiştir. Bu nedenle, devletin ekonomideki rolü arttıkça demokrasinin gelişiminin olumsuz etkilendiği söylenebilir. Sonuç olarak yukarıdaki formüle devletin ekonomideki rolünü (R) de ekleyerek demokrasiyi ifade etmek gerekmektedir. Buna göre, formülün daha gelişmiş hali aşağıdaki gibi olacaktır:

$$T\downarrow + \S\uparrow + E\uparrow + G\uparrow + R\downarrow = D\uparrow$$

$$T\uparrow + \S\downarrow + E\downarrow + G\downarrow + R\uparrow = D\downarrow$$

Bu durumu tarihle doğrulamak gerekirse, ilk sanayileşen ülkelerde devletin ekonomideki rolü düşüktü. Ekonomik araçlar özel girişimcilerin katılımına açıktı. Ticari elitler sınıfı, tarım elitlerinden önemli ölçüde bağımsız olabilecek bir statü kazanabilmişti. Ticari sınıfın otonomisi ve özgürlüğü daha büyük ekonomik gelişmeye yol açmıştı. Dolayısıyla ilk sanayileşen ülkelerde, sanayileşmenin bireysel girişimle ve minimum devlet müdahalesi ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Böylelikle, kastedilen ülkelerdeki ticari sınıfın otonomluğu siyasi güçten daha büyük pay istenmesine neden olmuştur ve devletin ekonomideki rolünün az olması demokrasinin güçlenmesini sağlamıştır (Bollen, 1979: 575-576).

Son olarak, devletin ekonomideki rolünün Türkiye’de demokrasiye etkisini karşılaştırmalı olarak ele alabilmek ve 1980’den sonra devletin ekonomideki rolünde meydana gelen değişikliğin etkisini daha net ortaya koyabilmek için 1980 öncesi ve 1980 sonrası dönemin demokrasi düzeylerine bakmak gerekmektedir. Bunun için Göteborg Üniversitesi Siyaset Bilimi Departmanı’na bağlı olarak çalışan V-Dem Enstitüsü’nün hazırlamış olduğu Demokrasi Endeksi’nden (www.v-dem.net/project.html 05.08.2022) yararlanılacaktır. Endeks’e göre, 1 ile 0 arasında belirlenen ölçekte, 1 değeri demokrasinin en yüksek düzeyde bulunduğu noktayı ifade ederken, 0 ise tam tersi bir durumu ifade etmektedir. Bu açıdan, 1923-1980 arası dönem incelendiğinde, demokrasinin ortalama düzeyi 0,208 olarak tespit edilmiştir. Demokrasinin bir askeri darbeye kesintiye uğradığı 1980-1983 arası yıllar hatalı bir sonuca yol açmamak üzere inceleme dışı bırakılıp, 1983-2002 dönemine geçildiğindeyse, demokrasinin düzeyinin ortalama 0,358 olduğu görülmüştür (ourworldindata.org/democracy 05.08.2022). Buna göre, demokrasinin düzeyinin iki dönem arasında ortalama olarak, yaklaşık %72 artış göstermesi, devletin ekonomideki rolünde meydana gelen değişimin demokrasi açısından etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır.

7. SONUÇ

“Türkiye’de Devletin Ekonomideki Rolünün Siyasi Kültüre ve Demokrasinin Gelişimine Etkisi” başlıklı bu çalışmada, genel kabul olarak ekonomi ve siyaset, özelde de devletin ekonomideki rolü ile siyaset arasında bir ilişki olduğu kabul edilmektedir. Bu ilişki hem siyasi kültürde hem de demokrasinin gelişiminde belirgin olarak gözlemlenebilecek bazı özelliklerin oluşmasına neden olmuş ve söz konusu başlıklar takip edilerek, Türk siyasal hayatında devletin ekonomideki rolünün etkilerinin neler olduğunu ortaya koymak mümkün olmuştur.

Ancak devletin ekonomideki rolünün etkilerini inceleyebilmek için öncelikle bazı kavramların tanımlanması ve açıklanması gerekmiştir. Bunlar arasında, siyaset, demokrasi, ideoloji, siyasi kültür ve siyasi iktisat kavramları bulunmaktadır. Bahsedilen bütün kavramlar çalışmanın sağlıklı bir şekilde ilerleyebilmesi için önemli olsa da bu kavramlardan “siyasi iktisat” daha önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu çalışma, siyasi iktisat kavramının geçmişten itibaren geçirdiği aşamaların ve bu kavramın özelliklerinin ortaya konmasına ihtiyaç duymuştur. Böylelikle, atılan bu kavramsal temel ile Türkiye’de siyasetin, sadece siyaset bilimi perspektifinden ya da sadece iktisat perspektifinden ele alınıp diğer yönlerinin analize dâhil olmadığı durumlardan kaçınılması sağlanmıştır.

Kavramsal çerçeve çizildikten sonra devletin ekonomideki rolüne yönelik farklı teorilere değinilmiştir. Bu teorilerin incelenmesi, Türkiye’nin bu farklı teoriler arasında hangi türe dâhil olduğunu ya da hangisine daha yakın olduğunu belirleme konusunda katkı sağlamıştır. Buna göre ekonomik sistemler devletin rolüne göre sınıflandırıldığında, devletin ekonomide asgari bir rol aldığı sistemler liberal sistemler olarak, devletin ekonomideki rolünün azami olduğu sistemler sosyalist sistemler olarak ve buradaki iki türe de dâhil olmayan, devletin rolünün liberal sistemden daha yüksek sosyalist sistemden daha düşük olduğu karma bir özellik gösteren sistemler ise devletçi sistemler olarak adlandırılmıştır. Bu sayede, daha genel kapsamlı olan kavramsal ve teorik çerçevenin çizilmesiyle, daha özele, yani, Türkiye’deki ekonomik yapının ve devletin ekonomideki rolünün ele alınacağı bölüme geçmek için gerekli olan diğer bir temel atılmıştır.

Türkiye’de devletin ekonomideki rolünün belirlenebilmesi için ekonomi, dönemler halinde incelenmiştir. Çünkü devletin ekonomideki rolünün siyasetin ilgili alanlarıyla ilişkisinin ne olduğunu ortaya koymak için öncelikle devletin ekonomide almış olduğu rolün bilinmesi gerekmiştir. Ancak yalnızca Cumhuriyet Dönemi’nden bahsedilmesi geçmişten devredilen özelliklerin yeterince anlaşılmasına ve dönemler arası kopukluğa neden olacağından Osmanlı Dönemi de çalışmaya dâhil edilmiştir.

Kuruluşundan itibaren incelendiğinde, Osmanlı Devleti, esasen tarıma ve hayvancılığa dayalı bir ekonomi özelliği göstermiştir. Böylesi bir yapı, ekonomide toprağın önemini artırmıştır. Dolayısıyla devlet toprağa ayrı bir özen göstermiş ve toprağa yönelik geniş çaplı düzenlemeler yapmıştır. Tımar sistemi adı verilen uygulamayla, mülkiyeti devlete ait olmak üzere, sipahilere belli ölçüde toprak vermiş ve savaş zamanlarında da verilen bu toprağın karşılığında asker sağlanmasını istemiştir. Bu arazilerde çiftçilik sonucu elde edilen ürünün bir kısmı devlet adına toplanmıştır.

Vergi ile askeri güce ek olarak, topraktaki bu tip bir mülkiyet yapısı aynı zamanda merkezi hükümetin de gücünü artırmaktadır. Zaten söz konusu sistemle asıl amaçlanan da toprağın ve mülkiyetin devlet kontrolünde olması sayesinde merkezi otoriteyi güçlü tutmaktır. Osmanlı Dönemi’nde devletin ekonomide aldığı rolle ilgili birçok konuda da amaç bu olmuştur. Toprakta devlet mülkiyetinin esas alınması özel mülkiyeti kısıtladığından, merkezi hükümet dışındaki kesimlerin, özellikle de bireylerin ve çeşitli grupların, toprak mülkiyeti dolayısıyla aşırı güç kazanması engellenmiştir. Merkez dışındakilerin güç kazanmasını engelleyen bu yapı ekonomiyi de belli yönde işleyecek şekilde etkilemiştir. Buna göre, daha fazla kâr ya da daha fazla ticari istek yeterince gelişmediğinden, tarımsal üretimde verimi artıracak ileri tekniklere de yeterince önem verilmemiş ve üretim daha küçük çaplı kaldığından, üretimde öncelikle ihtiyaç ön plana çıkmış ve ticaret daha geri planda kalmıştır.

Devletin baskın ve kısıtlayıcı rolü yalnızca tarımda değil ticaret ve dış ticaret gibi alanlarda da kendisini göstermiştir. Bu alanlarda ekonomik etkinliklerde tüketiciyi koruyan uygulamaların tercih edildiği iase ilkesinin yaklaşımları geçerli olmuştur. Bahse konu ilke ile asıl amaçlananlar, ülkede ürünün bol olmasını sağlamak, böylece kıtlık vb. sorunların toplumsal düzeni bozmasının önüne geçmek ve ticaret sayesinde güçlenerek merkeze bir rakip haline gelebilecek kesimlerin gelişmesini engellemektir. Bu nedenle,

dış ticarete ihracatı zorlaştıran, ithalatı ise kolaylaştıran yaklaşımlar benimsenmiştir. Görülebileceği gibi, Osmanlı Dönemi için devletin merkezi yapıyı güçlü tutmak üzere ekonomide baskın ve önemli bir rol aldığı söylenebilir. Devletin ekonomide böyle bir rol alması siyasetten topluma, toplumdaki kültüre birçok alana etki etmiş ve ortaya her alanda varlığı net olarak hissedilen bir devlet yapısı çıkmıştır. Bu devlet yapısı kendisinden sonraki dönemleri de etkilemeye devam etmiştir.

Osmanlı mirasını da taşıyarak kurulan Cumhuriyet, miras aldığı bazı temel ekonomik yaklaşımları belli ölçüde değişikliklerle devam ettirmiştir. Devletin ekonomideki hâkim rolü bu dönemde de sürmüştür. Dönemin yaklaşık ilk on yılı, ikinci on yılına göre daha liberal bir özellik göstermiştir. Ancak daha liberal olunması, devletin ekonomide asgari bir rolü olduğu anlamına gelmemiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde de görülen millilik vurgusu devam etmiş, önemli tesislerin millileştirilmesi, milli sanayinin kalkınması için gümrük tarifelerinde düzenleme yapılması gibi ilkeler benimsenmiştir. Bireysel girişime izin verilmekle birlikte devlet de ekonomide önemli bir rol almıştır. Bu da, devletin ekonomideki rolünü belirlemeye yönelik teoriler esas alındığında, daha karma bir yapıda olan devletçi sisteme yakınlığı ortaya koymaktadır. Zaten dönemin iktisat bakanlarından Mahmut Esat Bozkurt'un da ifade ettiği üzere, ne sosyalist ne de liberal sisteme mensup olan bir ekonomik yaklaşım uygulanmıştır.

Devletin ekonomide böyle bir rol aldığı karma sistemde, doğal olarak devlete liberal sistemden daha fazla, hatta sosyalist sisteme kısmen benzerlikler içeren görevler düşmüştür. Bu dönemde birçok alanda devletleştirme yapılmış, Osmanlı'da olduğu gibi devlet eliyle bir burjuvazi ve sanayici oluşturmak istenmiştir. Yaşanan ekonomik bunalımdan sonra ise bu dönemin liberal özellikleri giderek azalmaya ve devletçi ya da müdahaleci özellikleri ise giderek artmaya başlamıştır. Merkez Bankası ve Sümerbank gibi kurumlar kurulmuş, beş yıllık sanayi planları hazırlanmaya başlanmış, devletçilik anayasaya girerek anayasal bir nitelik kazanmıştır. Buna göre, Osmanlı Dönemi'nde olduğu gibi, Cumhuriyet Dönemi'nde de devletin ekonomideki baskın rolünün devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak bu rolün içeriğinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Artık toprak mülkiyeti üzerindeki hâkimiyet kurmaktansa, KİT'ler, devletleştirmeler ya da millileştirmeler aracılığıyla sanayi alanını devlet kontrolüne alarak ekonomide hâkimiyet kurmak ön plana geçmiştir. Çünkü ülkenin ayakta kalabilmesi için sanayide belli bir gelişmişlik seviyesine ulaşması gerekmektedir. Bunu,

dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda, en iyi şekilde sağlayacak olan, devlet olarak görülmüştür.

Ekonomideki iç koşullara ek olarak, 1940'lı yıllar incelendiğinde, dünya açısından en önemli tarihi olaylardan ve Türkiye açısından devletin ekonomideki rolüne yönelik ciddi dış etkenlerden olan II. Dünya Savaşı'nın etkisinin aktif olarak yaşandığı görülmektedir. Bu nedenle yalnızca savaşa katılan devletler değil, bütün devletler savaş koşullarından etkilenmiş ve ekonomideki roller belirlenirken söz konusu koşullar dikkate alınarak davranılmıştır. Türkiye'de savaş koşullarında ekonominin nasıl yönetileceğinin yeterli düzeyde planlanmaması nedeniyle, ekonomik çerçeve Milli Korunma Kanunu'na şekillendirilmiştir. Kanun, devletin ekonomi üzerindeki rolünü artırırken, kontrolünü de güçlendirmiştir. Devlet bu kanunla birlikte, üretim, tüketim, ithalat ve ihracat üzerinde daha fazla söz sahibi hale gelmiştir.

II. Dünya Savaşı sona erdiğinde daha liberal yapılı devletler galip gelmiş ve bu durum diğer devletlerin de siyasi, ekonomik yapılarını etkilemiştir. Bu nedenle, Türkiye de meydana gelen koşullardan etkilenerek bazı değişikliklere gitme yönünde uygulamalar gerçekleştirmeye başlamıştır. Dış koşulların haricinde iç koşullar da böylesi bir değişimi teşvik etmiştir. Bu değişim sürecinde 1946 yılında kurulan Demokrat Parti, özel sektör, bireysel girişim, devletin ekonomideki rolünü azaltma gibi ilkeleri esas alan liberal politikaları benimseyeceğini, devletin ekonomik faaliyetlerinin sınırlandırılacağını, bir zorunluluk meydana gelmedikçe piyasalara müdahale edilmeyeceğini ifade etmiştir. Ortaya koymuş olduğu bu ilkelerle 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti, iktidara geldiği ilk yılın Eylül ayında ithalatı yaklaşık %65 oranında serbestleştirmiş ve fiyat kontrollerini kaldırmaya başlamıştır. Yabancı sermaye teşvik edilerek, özel girişime dayalı bir ekonomik gelişme hedefine ulaşılacak istenmiştir.

Ayrıca DP, devlet fabrikalarını satacağını ve KİT'leri özelleştireceğini söylemiş ancak bu vaadini belirgin bir şekilde gerçekleştirememiştir. DP iktidarı döneminde de genellikle devletin sanayideki rolü, özel sektörün önünde olmaya devam etmiştir. Devletçilik belli oranda bir prestij kaybına uğrasa da, tamamen uygulamadan kalkmamış ve önemli ölçüde uygulanmaya devam etmiştir. Bu süreçte de devlet işletmeciliği genişlemesini sürdürmüştür. DP döneminde bunlara ek olarak tarım sektörü de ön plana geçmiş ve bu alanda da destekleme alımları, yüksek taban fiyatları, devletin tarımsal

ürünleri yüksek fiyattan alıp daha ucuza satması gibi devletin ekonomiye müdahaleleri devam etmiştir. Ekonomideki olumsuz gidişten sonra ise, tekrardan eskiyi hatırlatan uygulamalara dönülmüş, Milli Korunma Kanunu devreye alınmış ve fiyat kontrolleri yeniden yaygın hale gelmiştir. Bu nedenle liberal yönde bazı adımlar atılsa da devletçiliğin önemli oranda sürdüğünü ve devletin ekonomide önemli bir aktör olmaya devam ettiğini söylemek mümkündür.

DP iktidarının ardından gelen 1960'lı yılların başlangıcı bir askeri darbeyle gerçekleşmiştir. Yönetimi devralan askeri grup DP dönemindeki ekonomik uygulamalardan rahatsızlık duymuş, Demokrat Parti'nin hesabı kitabı unuttuğunu ve plansız-programsız bir ekonomik davranış içerisinde olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla kendince sorunlu gördüğü bu durumu ortadan kaldırmak için DPT'yi kurmuştur. DPT, bir plan içerisinde akılcı bir biçimde ekonomiyi kontrol etmekle görevlendirilmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki devletin ekonomideki rolünü güçlendiren yeni bir kurum kurulmuştur. DPT tarafından hazırlanan planlar kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için tavsiye edici nitelikte kabul edilmiştir.

1965 yılında iktidara gelen Adalet Partisi ile hem DPT'nin hem de devletin ekonomideki rolünde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Liberal bir anlayışı savunan, bireysel girişime zarar veren devletçi uygulamalara karşı olduğunu ifade eden AP, devletin rolünü azaltmayı ve liberal politikalar uygulamayı amaçlamıştır. Ancak Devlet Planlama Teşkilatı'na son vermemiştir. DPT özel sektörü destekleyecek bir kurum olarak görülmüş ve başına Özal getirilmiştir. AP'nin iktidarda kaldığı 1965-1973 yılları arasında, kamu kesiminin üretim içindeki payı yaklaşık %4 oranında azalmış, sabit sermaye yatırımlarındaki payı ise yaklaşık olarak %11 oranında artmıştır. Buna göre, bir miktar azalma meydana gelse de devlet ekonomideki ağırlığını hâlâ önemli ölçüde sürdürmektedir. Söz konusu durum özel sektörün gelişme göstermediğini ifade etmemektedir. 1960'ların sonunda özel teşebbüse dayalı sanayi kayda değer ölçüde gelişmeye başlamış ve GSMH'ye katkısı tarımla denk bir seviyeye gelmiştir. Gelişmeye başlayan sanayiyle bağlantılı olarak köyden kente göç artmıştır.

1970'li yıllar ise, iç ve dış kaynaklı birçok sorunun Türkiye'yi etkilediği yıllar olmuştur. Bu dönemde 1971 yılında başka bir askeri müdahale daha gerçekleşmiştir. Bu müdahale sonucunda başbakan istifa etmiş ve sonrasında gelen hükümetler sıklıkla

değişmiş, hatta kimi zaman bir yıl bile görevde kalamamıştır. Bu dönemde kısa ömürlü hükümetler uzun dönemli ekonomi politikaları izleyememiş, sorunların çözümü ertelenmiş, sanayide istenen gelişme sağlanamamış ve sanayi kesimi koruma duvarlarının ardında üretim yapmaya devam etmiştir. Petrol krizi gibi dış kaynaklı olumsuzluklar da sorunların çözümünü iyice güçleştirmiştir.

1980-2002 dönemi ise, Türkiye’de devletin ekonomideki rolüne yönelik önemli değişiklikler içeren 24 Ocak Kararları ile başlamıştır. 24 Ocak 1980’de ekonomide liberalleşmeyi sağlayacak, devletin ekonomideki rolünden, ithalat-ihracat gibi pek çok alana etkide bulunacak düzenlemeler devreye girmiştir. Özellikle kararların uzun vadeli hedefleri arasında devletin ekonomideki rolüne yönelik vurgular daha ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda, devletin rolünü ve müdahalesini azaltmak, serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamak gibi hedeflere yer verilmiştir. Söz konusu hedefler doğrultusunda dış ticaret ve döviz hareketleri önemli düzeyde liberalleştirilmiş, KİT’lere fiyatları piyasa şartlarına göre belirleme imkânı tanınmış, Fiyat Kontrol Komitesi kaldırılmış, tarımsal ürünlerin büyük bir bölümü için destekleme alımlarına son verilmiştir.

Ancak 24 Ocak Kararları ile aynı yıl içerisinde bir askeri müdahale daha gerçekleşmiş ve 12 Eylül 1980 tarihinde askeri darbeye ülkenin yönetimi ele geçirilmiştir. Askeri yönetim 24 Ocak Kararları’nı uygulamaya devam etmiş ve değişikliğe uğratmadan, kesintisiz olarak sürdürmüştür. Askeri yönetim altında ekonomiden sorumlu devlet bakanı olarak Kararlar’ın uygulanmasında görev alan Turgut Özal, demokrasinin yaklaşık üç yıllık kesintiye uğratılmasından sonra yapılan seçimlerde, kurucusu olduğu ANAP ile iktidara gelmiştir. ANAP’ın programı Özal’ın görüşleriyle uyumlu olarak, bireysel girişimi temel ilke olarak kabul etmiş, devletin ekonomideki müdahalelerinin minimuma indirilmesi gerektiğini savunmuş ve serbest piyasa ekonomisine geçilmesi hedeflenmiştir. Devletin esasen sanayi ve ticarete girmemesi gerektiği belirtilmiştir.

Özal iktidarı döneminde, ekonomide önemli bir liberalleşme görülse de liberalleşme kapsamındaki malların siyasi yakınlık gibi nedenlerle değiştirilmesi, hedeflenenlere ulaşmak için uygulanan politikalarda istikrarsızlığa neden olmuştur. Bu durum, Türk siyasi kültüründe nepotizmin etkisini gösteren örneklerden biri olarak kabul edilebilir. Söz konusu olumsuzlukların dışında, 1980’li yılların sonlarından itibaren

liberalleşmede geriye gidişler görülmüş ve devletin ekonomideki rolünde eskiyi hatırlatacak biçimde değişimler yaşanmaya başlamıştır. 1990'lı yıllar ise, yeniden kısa ömürlü hükümetlerin görev yaptığı bir süreç özelliği göstermiş ve bu süreçte devletin ekonomideki rolüne yönelik kapsamlı kararlar alınamamıştır. 2001 yılına geldiğindeyse, önceki yıllarda çözülemeyip ertelenen sorunlar bir krize yol açmış ve dönem bu krizle kapanmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen ve 2002'ye kadar olan süreçte devletin ekonomide aktif bir aktör olarak, özel girişimin ve bireyin önünde bir rol aldığı söylenebilir. Osmanlı Dönemi'nde özellikle toprağı ve ihracatı kontrol ederek, Cumhuriyet Dönemi'nde sanayi, üretim, dış ticaret vb. alanlar ile fiyatları kontrol ederek, kısacası her dönemde ekonomideki hâkim rolüyle, toplumsal, kültürel, siyasal ya da diğer birçok alanın şekillenmesinde önemli etkide bulunmuştur. Bunun sonucunda ortaya güçlü devlet-zayıf birey ikileminin olduğu bir sistem çıkmıştır. Bu sistem, siyasi kültürde paternalizm ve nepotizmle ayırt edilen bir kültürü, demokraside ise, gelişimin aksak, sorunlu ve tam anlamıyla yaşanmadığı bir yapıyı doğurmuştur.

Çalışma kapsamında, Türkiye'de devletin ekonomideki rolünü ortaya koymaya gayret eden dördüncü bölümün sonunda yapılan değerlendirmeye göre, kendi içinde birbirine yakın özellikler gösteren dönemler tespit edilmiştir. Buna göre Osmanlı Dönemi için devletin ekonomideki rolünün "merkeziyetçilik ve bahşedicilikle", 1923-1980 döneminin "üretim devletçiliğı", 1980-2002 döneminin "neoliberalizmle" ifade edilebileceğı görülmüştür. Böylece esasen çalışmanın ağırlığını oluşturan kapsamdaki dönem için devletin ekonomideki rolünün incelendiğini söylemek mümkün hale gelmiştir. Ancak Osmanlı dönemi incelenirken değinildiğı gibi hem çalışmanın bütünlüğünü güçlendirmek hem de Osmanlı Dönemi'nden farklı olarak gelecekte yapılması muhtemel çalışmalar için bir katkı sağlamak amacıyla, 2002 sonrası döneme de sınırlı ölçüde değinilmiştir.

2002 sonrası dönemin diğer dönemlerden önemli bir farkı tüketim devletçiliğı. Tüketim devletçiliğı, klasik devletçilikten, bir başka deyişle, üretim devletçiliğinden ayrı bir devletçilik türüdür. Üretim devletçiliğinde devletin bir girişimci, sanayici ve tüccar gibi davrandığı, KİT'lerle ekonomide aktif olduğu ve ekonomiyi yönlendirdiğı bir rolü bulunmaktadır.

Ancak tüketim devletçiliğine gelindiğinde devletin daha farklı olarak, birçok yönüyle önceki türe benzemeyen bir yapı özelliği sergilediği görülebilmektedir. Bu ikinci türde devlet artık bir girişimci gibi davranmaktan uzaklaşmakta, KİT'leri özelleştirmekte ve piyasayı serbestleştirmektedir. Özelleştirme kapsamındaki hedeflere önemli ölçüde uyulmakta ve bunun gibi yönleriyle devletin ekonomideki rolü liberallerin tarif ettiği alana yaklaşmaktadır. Ancak üretimden çekilen devlet, tüketimdeki rolünü artırmıştır. Dolayısıyla birçok alanda olduğu gibi sıra dışı özelliklere sahip olan Türkiye'de klasik beklenti gerçekleşmemiş ve devlet, dönemler boyunca sisteme yerleşmiş bulunan devletçi geleneğin de etkisiyle başka bir devletçilik türüne geçiş yapmıştır.

2002 sonrası dönemde, devlet klasik tavrını devam ettirmiş, birey birey değerlendirme yapmak yerine, toptancı bir yaklaşım uygulamıştır. Bunun sonucunda harcamaların gereksizce artması ve kaynakların verimsizce kullanılması gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle çalışmada genel hatlarıyla ifade edilen, üretim devletçiliği ve tüketim devletçiliği biçimindeki ayrımın, daha sonraki çalışmalarda dikkate alınması, alana katkı konusunda önemli yararlar gösterme potansiyeline sahip olduğundan, önerilmektedir. Bu sayede karşılaştırmalı olarak bir analiz yapılabilecek ve 2002 sonrası dönemin yapısı daha belirgin bir şekilde anlaşılacaktır.

Türkiye'de devletin ekonomideki rolünü incelemeyi amaçlayan dördüncü bölümle birlikte, devletin ekonomideki rolünün siyasi kültür ve demokrasinin gelişimi açısından analiz edilebilmesi için gerekli olan önemli bir altyapı sağlanmıştır. Bu bölümden sonra, siyasi kültür üzerinden analize geçilmiş ve analiz ilk olarak paternalizmle başlamıştır. Türkiye'nin siyasi kültüründe paternalizm, kendisine özel bir yer bulacak ve siyasi kültürün belirgin bir özelliği olduğu için bahsedilmeden geçilemeyecek kadar öneme sahip olmuştur.

Türkiye'de, özellikle devletin ekonomideki rolünün etkisiyle, devlet ve birey arasında açık ara şekilde uzak bir mesafe oluşmuştur. Bu durum, Türk siyasi kültürünün en belirgin özelliklerinden birinin paternalizm olmasına neden olmuştur. Bir baba niteliğine sahip olan devletin paternalist yönleri en belirgin şekilde bürokrasiyle vücut bulmuştur. Osmanlı Dönemi'nde padişahlık makamının zayıflamasıyla güç kazanmaya başlayan, Cumhuriyet Dönemi'nde ise, güçlenmeye devam eden bürokratlar sınıfı, kendisini halkın önünü açan değil, halka kılavuz olan bir noktada görmüştür. Bu nedenle,

çocuk konumundaki bireylerin değil, yalnızca bürokrasinin rasyonel bir şekilde hareket edebileceğini varsaydıklarından, Batı'daki bürokratlar gibi davranmamışlar ve rasyonel davranmayan halkın seçtiğini düşündükleri iktidarlarla önemli sorunlar yaşamışlardır.

Söz konusu durum, en belirgin olarak, genellikle askeri bürokrasi ve askeri müdahaleler üzerinden takip edilebilmektedir. Buna göre, Türkiye'de 1960, 1971 ve 1980 yıllarındaki askeri müdahalelerde, paternalist bir biçimde hareket eden askeri bürokrasi, genellikle ortak bir özellik olarak baba-çocuk ilişkisini yansıtan ve bireylere bu nedenle güvensizliği ortaya koyan paternalist değerleri esas almıştır. Bütün askeri müdahaleler için geçerli olan değerler arasında, kardeş kavgasının önüne geçmek, tarafsız bir hakem konumunda olmak ve çocuk olarak görülen bireylerin kötü niyetli siyasetçiler tarafından yanlış yönlendirilmesini engellemek bulunmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Türkiye'de paternalizmin siyasi kültürün en belirgin özelliklerinden biri ve devletin ekonomideki rolüyle yakından ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Özetle, Türkiye'de devletin ekonomideki rolü ve paternalist siyasi kültür ilişkisi, Türkiye'de paternalizm döngüsü kavramıyla ifade edilmiştir. Buna göre, Osmanlı Dönemi'nden beri merkezî bir yapının benimsenmesi, devlet ağırlıklı bir ekonomiye ve bireyin rolünün dar tutulmasına neden olmuştur. Bu rol dağılımı devletin baba, bireylerin ise çocuk olarak görüldüğü bir paternalist siyasi kültüre yol açmıştır. Bunun sonucunda ortaya güçlü devlet-zayıf birey yapısı çıkmıştır.

Devletin ekonomideki rolü ve siyasi kültür arasındaki ilişkiyi yansıtan ikinci kavram ise nepotizmdir. Nepotizm, aynı zamanda paternalizmle de yakından ilişkilidir. Paternalizmin arttığı bir siyasi kültürde nepotizm de artmaktadır. Paternalizmin esas aldığı baba-çocuk ilişkisi, aslında toplumsal yaşamda da sıkça gözlemleneceği gibi, nepotizmin işaretlerini vermektedir. Dolayısıyla siyasi kültür kapsamında, ilk olarak paternalizmin incelenmesi daha uygun bir tercih olmuştur. Çünkü baba-çocuk ilişkisinin belirgin olduğu bir toplumda, devletin kendi çocuğu olarak gördüğü bireyleri kayırması ihtimali artmaktadır.

Nepotizmin belirgin olarak görüldüğü bir yapıda liyakatin daha geri plana atılıp, söz konusu yakınlıkların ön plana geçmesi beklenebilecek bir durumdur. Esasen yakınların kayırılması, insanın olduğu her toplumda belli ölçüde bulunmaktadır. Bu eğilim zaten insanlarda doğal olarak mevcuttur. Ancak bunu siyasi kültür seviyesinde

incelemeye değer hale getiren temel etken devletin ekonomideki rolüdür. Doğal olarak nepotizme eğilimli olan insana, bu eğilimini gerçekleştirmek için en büyük imkânı ekonomideki roller sağlamaktadır. Bu nedenle Türkiye’de devletin ekonomide aldığı rol nepotist bir siyasi kültürün gelişmesine yol açmıştır.

Son olarak, siyasi kültürün ardından devletin ekonomideki rolünün etkisiyle bağlantılı bir biçimde demokrasinin gelişimi ele alınmıştır. Demokrasinin gelişiminin ele alındığı bu başlıkta, ilk olarak tarihte ekonomi ve demokrasi ilişkisini tespit etmek amaçlanmıştır. Geçmişten başlayarak, birkaç ana ekonomik sistem ve bu ekonomik sistemlerin toplumsal ve siyasal alana yansımalarından bahsedilmiştir.

İlk olarak, avcı-toplayıcı sistemde insanlar geçimini doğada buldukları ürünlerle sağlamıştır. Dolayısıyla, bir üretimden söz edilememektedir. Üretim olmadığından, aynı zamanda mülkiyet de var olmadığından, artı ürün veya kaynakların dağıtımı gibi süreçler de bu sistemde kendine yer bulamamış ve bu durum, neredeyse hiçbir sosyal eşişsizliğin mevcut olmadığı bir düzenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu nedenle, dönemin ekonomik özelliğiyle bağlantılı olarak, siyasi açıdan, kurumlaşmış bir yönetici-yönetilen farklılaşması yaşanmamış ve kompleks yapılı hiyerarşik bir ilişki gerçekleşmemiştir.

İkinci olarak, feodal ekonomik sistemde tarıma dayalı bir üretim biçimini benimsenmiş ve toprak, dönemin egemen unsuru olmuştur. Toprakta temel olarak ikili bir ayrışma yaşanmıştır. Toprağın mülkiyetine sahip olanlar ve toprağı işleyenler, dönemin iki ayrı toplumsal katmanını temsil etmiştir. Bir tarafta feodal lordlar, diğer tarafta serfler topraktaki bu ekonomik durumun bir yansıması olarak, siyasi açıdan da farklılıklar göstermiştir. Lordların topraklarında çalışan köylüler, bir toprak mülkiyetine sahip olmadıklarından dolayı toplumun en alt katmanında yer almıştır. Lordlar ise feodal toplumun en st katmanını oluşturmuştur.

Feodal sistemdeki mülkiyet yapısında, toprağın mülkiyetini elinde bulunduranlar siyasi haklara sahipken, bu topraklarda üretim yapanların ise siyasi haklarından söz etmek pek mümkün olmamıştır. Yer verilen ikinci ekonomik sistemin de ortaya koyduğu üzere, avcı-toplayıcı sistemde olduğu gibi, feodal sistemde de ekonominin siyasi ve toplumsal yapı üzerindeki etkisi grlmştir.

nc olarak ise, sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan ekonomik sistemde endüstriyel üretim artmış, sanayinin milli gelirdeki payı yükselmiş ve ekonomi ile

teknolojide hızlı değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler ilk önce sanayi ekonomisinin anavatanı sayılan İngiltere’de gerçekleştiğinden, yeni ekonomik sisteminin etkisiyle yaşanan siyasal ve toplumsal değişimler de en erken olarak İngiltere’de görülmüştür.

Ekonomideki hızlı değişime rağmen, birçok insanın kazancı veya yaşam şartları aynı hızda gelişmemiştir. Şehirlerde yaşanan hızlı büyüme, yeterince planlanmaktan yoksun ve güvenliğin yeni duruma ayak uyduramadığı bir biçimde gerçekleştiğinden, genç işçiler sınıfı olumsuz çalışma ve yaşam koşullarıyla yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Dönemin hızlı ekonomik gelişmelerinden etkilenen diğer bir kesim ise burjuvazi olmuştur. Sanayi devriminden ve ticaretteki büyük gelişimden önce de mevcut bulunmasına karşın, esas olarak devrim sonrasında varlık gösteren burjuva sınıfı, bu dönemden ekonomik olarak en kârlı çıkan sınıf olmuş ve ekonomik olarak en güçlü toplumsal sınıflardan biri haline gelmiştir. Ancak bir süre sonra yalnızca bu ekonomik güçle yetinmek istemeyen burjuvazi, siyasal sistemde de söz sahibi olmak istemiştir. Siyasal sistemde söz sahibi olabilmek içinse, sistemde önemli değişikliklerin gerçekleşmesi gerekmiştir. Burjuva sınıfına göre, bu değişiklik, anayasal yönetim, demokratik sistem, devletin müdahalesinin sınırlanması ve bireysel eşitlik gibi değerlerin yürürlüğe girmesiyle mümkün hale gelecektir.

Ancak burjuva sınıfı tek başına, dile getirilen değişimi gerçekleştirecek güce henüz ulaşamamıştır. Bu nedenle sanayi ekonomisinin getirdiği yaratıcı yıkım süreciyle mücadele etmekte olan işçi sınıfının da desteğine ihtiyaç duymuştur. İşçi sınıfını ise, asıl ikna eden, yeni ve demokratik bir sistemde eşitliğin sağlanacağı ve zorlu koşulların sona ereceği inancı olmuştur. Bu kapsamda işçi sınıfı ve burjuva sınıfı Fransa’da bir araya gelerek monarşiyi yıkmış, burjuva devrimi olarak da adlandırılan demokratik devrimi, yani Fransız Devrimi’ni gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, önceki iki ekonomik sistemde olduğu gibi, sanayi ekonomisinde de ekonomik sistem, siyasal ve toplumsal sistem üzerinde önemli etkilere neden olmuş ve sonucunda demokrasiye giden bir süreç yaşanmıştır.

Sonuç olarak, ekonomi ve demokrasi arasındaki yakın bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Ele alınan süreç, Batı’da, demokrasinin yukarıdan değil alttan gelen taleplerle gerçekleştiğini göstermiştir. Hatta “yukarı”, gücü yettiğinde bu süreci

engellemeye çalışmıştır. Dolayısıyla Batı'da demokrasinin gelişim sürecini aşağıdan demokrasi olarak adlandırmak mümkündür. Bu ifade, Türkiye'de demokrasinin gelişimini diğerlerinden ayırt etme konusunda önemli bir katkı sağlayacaktır.

Türkiye'de devletin ekonomideki rolünün etkisiyle zayıf birey güçlü-devlet yapısı ortaya çıktığından, Batı'da gerçekleştiği üzere, alttan gelen taleplerle gelişen bir demokrasi beklentisinin, daha en başından düşük olasılıklı olduğunu söylemek mümkündür. Zaten süreç de bu beklentiye uygun olarak gerçekleşmiştir. Batı'da aşağıdan talebin en önemli temsilcisi olan burjuva sınıfı, Türkiye'de yeterince sanayileşmemenin ve bir kısım gelişimin de devlet müdahalesiyle karşılaşması sonucu, demokratik talepler konusunda kayda değer etkide bulunamamıştır. Ayrıca bu durum nedeniyle, burjuva sınıfının demokrasi konusunda yanına alacağı işçi sınıfı da yeterince gelişemediğinden, yukarıdan demokrasi haricinde bir ihtimal de neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Yukarıdan demokrasi ifadesi, böyle bir demokrasinin mümkün olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmektedir. Türkiye'deki durum ele alındığında görülebileceği gibi, kısa bir cevapla, yukarıdan demokrasi mümkündür. Ancak bu tip bir demokrasi, birçok olumsuzluğa ve arzulanmayan sonuçlarla karşılaşmaya, aşağıdan demokrasilerden daha açık halde bulunmaktadır. Çünkü sistemin bütün parçaları belli bir zamana ihtiyaç duyan uyum süreçlerinden geçemediğinden ve demokrasi zeminde sağlamlaşma imkânını yeterince bulamadığından, sorunlarla mücadele etmekte güçlük çekmekte ve kırılganlık yaşamaktadır. Bürokrasinin seçilmişlere karşı tavrı ve demokrasinin kesintiye uğratıldığı askeri müdahaleler gibi olumsuzlukların da ortaya koyduğu üzere, yukarıdan bir demokrasiye ulaşmak mümkün olsa da ortaya çıkan demokrasi, aşağıdan demokrasilere göre, ideale ulaşmaya daha uzak bir konumda bulunmaktadır.

Türkiye'de anayasacılık süreci ve anayasalar takip edildiğinde de görülebileceği gibi, demokrasinin gelişimi yukarıdan müdahaleli, yapay ve birçok şartın bir arada olgunlaşmasından mahrum olarak gerçekleşmiştir. Yukarının, devleti kurtarma arayışı çerçevesinde ele alınan demokrasi, Batı'daki demokrasinin ekonomik süreçlerle ve dolayısıyla toplumsal, kültürel gibi birçok süreçle de bağlantılı olarak geliştiğinin göz ardı edilmesine neden olmuş ve Batı gibi olarak güçlü günlere dönme amaçlanmıştır. Yüzyıllara dayanan bir zaman diliminde, bireyi zayıflatan devlet yapısı nedeniyle, devlet müdahalesi dışında gelişen bir demokrasi ihtimalini zorlaştıran siyasi yapıda, Batı'nın

geldiği noktanın uzun bir sürecin ve m¼cadelenin sonucunda ger¼ekleřtiđi ihmal edilmiştir.

Ekonomik yapısından dolayı, Batı'daki ekonomik, toplumsal, siyasal, k¼lt¼rel vb. değişimlerin gerisinde kalan T¼rkiye'de, demokrasi diğerlerinden farklı bir gelişim sürecinden ge¼miřtir. Bu ekonomik yapıya g¼re, tarihinin önemli bir b¼l¼m¼nde tarım ağırlıklı bir ekonomiye sahip olan T¼rkiye'de k¼yl¼l¼k ön plana çıkmış, şehirlerde yaşayanların oranı uzun süre d¼ř¼k kalmış ve sanayileşmede Batı'nın gerisinde kalınmıştır. Devletin ekonomideki rol¼ de demokrasinin gelişimi konusundaki diğer bir olumsuzluk olarak sürece negatif bir etkide bulunmuştur.

Son olarak, b¼t¼n bu fakt¼rler g¼z ön¼nde bulundurulduğunda, ekonomi ve demokrasinin gelişimi a¼ısından bir form¼leřtirilmeye gidilerek konunun noktalanması gerekmektedir. Buna g¼re, tarımda ¼alıřan n¼fus azaldık¼a, kişi başına gelir arttı¼a, kişi başına enerji t¼ketimi yükseldik¼e, şehirlerde yaşayanların oranı arttı¼a, devletin ekonomideki rol¼ azaldık¼a demokrasi gelişim g¼stermektedir. Ancak tersi bir durum ger¼ekleřtiđindeyse demokrasinin gelişimi zayıflamakta, hatta geriye gitmektedir. Bu nedenle, T¼rkiye'de demokrasinin istenen d¼zeye gelmemesinde en önemli nedenlerden birinin devletin ekonomide sahip olduğu rolden kaynaklandığını söylemek m¼mk¼nd¼r.

KAYNAKÇA

- Abrahamian, E., (1993), *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*, (1. baskı), University of California Press, California.
- Acar, E., “Neoliberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2017/18, (1), ss. 248-263.
- Acartürk, E. ve R. Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Kapitülasyonların İktisadi ve Siyasi Perspektiften Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2011/29, (2), ss. 1-21.
- Ağır, S. ve C. Artunç, “Political Economy, Firm Survival and Entrepreneurship in Turkey: The Case of the Wealth Tax (1942)”, *ERC Working Papers in Economics*, 2017/17, (07), ss. 1-37.
- Ahmad, F., (1993), *The Making of Modern Turkey*, (1. baskı), Routledge, London.
- Akandere, O., “1946 Genel Seçimleri ve Sonuçları Üzerinde İktidar ve Muhalefet Partileri Arasında Yapılan Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2010/26, (76), ss. 1-26.
- Akbari, M. vd., “An Experimental Study of Kin and Ethnic Favoritism”, *Economic Inquiry*, 2020/58, (4), ss. 1795-1812.
- Akçınar, E. N., (2015), *Using Social Connections for Employment Purposes: A U.S/Middle East Comparison of Networking and Nepotism*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stanford University, Department of Psychology, Stanford, (Amerika Birleşik Devletleri).
- Akçura, Y., (1995), *Üç Tarz-ı Siyaset*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Akdoğu, S. K., “1929 Krizi Sonrasında Türkiye Ekonomisinde İktisat Politikası Arayışları: İktisadi Devletçilik”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2014/12, (22), ss. 348-365.
- Akkor, N., “Dünya Ekonomik Krizi ve Türkiye’de Devletçilik Politikasına Geçiş”, *Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018/2, (1), ss. 133-139.
- Akşam, 19.05.1945.
- Aktan, O. H., (1996), “Liberalization, Export Incentives and Exchange Rate Policy: Turkey’s Experience in the 1980s”, *The Economy of Turkey since Liberalization*, (1. baskı), ed. S. Togan ve V. N. Balasubramanyam, Macmillan Press, London.
- Al, A., “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2015/2, (1), ss. 143-159.

- Albayrak, E. T. ve M. Birinci, “Sosyal Devlet Modelleri: Sosyal Demokrat Model, İsveç-Norveç Örneği”, Sosyal Çalışma Dergisi, 2017/1, (1), ss. 64-100.
- Albo, G., “Neoliberalism, the State and the Left: A Canadian Perspective”, Monthly Review, 2002/1, (54), ss. 46-55.
- Almond, A. ve S. Verba, (1965), The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations, Princeton University Press, New Jersey.
- Altan, M., (1994), Kapitalizm Bu Köye Uğramadı, Afa Yayınları, İstanbul.
- Altunan, S., (2019), “Değişim ve Etkileşim: Yeniçağ’da Avrupa ve Osmanlı (15-18. Yüzyıl)”, Genel Uygarlık Tarihi, ed. Taciser Sivas, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Anderson, P., (2013), Passages from Antiquity to Feudalism, (1. baskı), Verso, London.
- Aslan, E., (2014), Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı, Kırşehir.
- Atatürk, M. Kemal, (2010), Medeni Bilgiler, (2. baskı), Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Atatürk Ansiklopedisi, Sivas Kongresi, <<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sivas-kongresi/>> (14.01.2022).
- Atatürk Araştırma Merkezi, <atam.gov.tr/wp-content/uploads/SÖYLEV-ORJINAL.pdf> (21.06.2020).
- Avcı, Y. ve D. Ateş, “Marks’ın Sınıf Tasnifi ve Günümüz Kapitalizmde Sermayenin Değişmeyen Nitelikleri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019/21, 2, ss. 555-583.
- Avcılar, S. B., “Asya Tipi Üretim Tarzı’na Veda”, Bilig, 2003, (24), ss. 1-28.
- Aycan, Z., “Paternalizm: Yönetim ve Liderlik Anlayışına İlişkin Üç Görgül Çalışma”, Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2001/1, (1), ss. 1-26.
- Aydemir, C. ve H. H. Güneş, “Merkantilizmin Ortaya Çıkışı”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2006/5, (15), ss. 136-158.
- Aydın, M. K., “CHP’de Parti İçi Muhalefetin İlk Örneği: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve TBMM’de Yaşanan Tartışmalar”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,, 2018/Sonbahar, (41), ss. 359-384.
- Aydın, M. K. ve E. E. Çakmak, “Sosyal Devletin Temelleri”, Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, 2017/1, ss. 11-19.
- Bağcı, S. A., “Kasım 2000 ve Şubat 2001 Ekonomik Krizlerinin Dış Ticarete Etkileri”, Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2016/8, (3), ss. 46-54.

- Bakan, S., (2019), İktisadi Düşünceler ve Devlet: Devletin İktisadi ve Siyasal Eylemlerinin Etkileşimi, (1. baskı), Bilsam Yayınları, İstanbul.
- Bakan, S. ve F. Birdişi, “Modernleşme Sürecinde Türkiye’de Devletçilik Milliyetçilik, Devlet Milliyetçiliği ve Devletçi Ekonominin Analizi: Avrupa’nın Ulus Devletçiliği ile Türkiye’nin Devlet Milliyetçiliğinin Karşılaştırması”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2010/15, (1), ss. 357-376.
- Baş, H., (2006), Varlık Vergisi’nin Türk Siyasal Yaşamına Yansımaları (1942-1957), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Programı, Kocaeli.
- Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Uygulama ve Araştırma Merkezi, Sevr Antlaşması, <http://sam.baskent.edu.tr/belge/Sevr_TR.pdf> (30.01.2021).
- Bayrakçı, M., “Ders Kitapları Konusu ve İlköğretimde Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtım Projesi”, Milli Eğitim Dergisi, 2005/Kış, (165), <https://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/165/bayrakci.htm> (11.04.2021).
- Baysan, T. Ve C. Blitzer, (1990), “Turkey’s Trade Liberalization in the 1980s and Prospects for its Sustainability”, The Political Economy of Turkey: Debt, Adjustment and Sustainability, (1. baskı), ed. Tosun Arıcanlı ve Dani Rodrik, Palgrave Macmillan, New York.
- Beder, S., “Neoliberalism and the Global Financial Crisis”, University of Wollongong Faculty of Arts Papers, <<https://ro.uow.edu.au/artspapers/216>> (15.03.2021).
- Bellows, T. J., “Meritocracy and the Singapore Political System”, Asian Journal of Political Science, 2009/17, (1), ss. 24-44.
- Benhür, Ç., “14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP ve DP’nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, 2007, (17), ss. 61-75.
- Berkman, Ü. ve Ş. Özen, (2008), “Culture and Management in Turkey: State-Dependency and Paternalism in Transition”, Gestion en Contexte Interculturel: Approches, Problématiques, Pratiques et Plongées, ed. Davel, E. vd., Presse de l’Université Laval et Têluq/Uqam, Quebec.
- Berlin, I., (2002), Liberty: Four Essays on Liberty, Oxford University Press, New York.
- Birecikli, İ. B., “Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet’in İlanı Üzerine Bir İnceleme”, Gazi Akademik Bakış Dergisi, 2008/2, (3), ss. 211-226.
- Bird-David, N., (2001), “Hunting and Gathering Societies: Anthropology”, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, C. XI, (2. baskı), ed. James D. Wright, Elsevier, Oxford.

- Blockmans, S., (2020), "Democracy as an Ecosystem", *Deliberative Democracy in the EU*, ed. Steven Blockmans ve Sophia Russack, Rowman & Littlefield International, London.
- Bollen, K. A., "Political Democracy and the Timing of Development", *American Sociological Review*, 1979/44, (4), ss. 572-587.
- Boratav, K., (2006), *Türkiye'de Devletçilik*, (2. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Bora, T., (2017), *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, (5. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bourdieu, P., "The Essence of Neoliberalism", *Le Monde Diplomatique*, 1998, <<https://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>> 29.07.2022.
- Bowman, J. S. ve J. P. West, "Lord Acton and Employment Doctrines: Absolute Power and the Spread of At-Will Employment", *Journal of Business Ethics*, 2007/74, ss. 119-130.
- Bozkurt, G., "Azınlık İmtiyazları – Kapitulasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1998/14, (40), ss. 247-261.
- Brown, E. A. R., "The Tyranny of Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe", *The American Historical Review*, 1974/79, (4), ss. 1063-1088.
- Browning, E. K. ve M. A. Zupan, (2020), *Microeconomics: Theory & Applications*, (13. Baskı), Wiley, New Jersey.
- Buchanan, James M., (1984), "Politics without Romance: A Sketch of Positive Public Choice", *The Theory of Public Choice II*, ed. James M. Buchanan ve Robert D. Tollison, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Bulut, S., "Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu", *Akademik Bakış*, 2009/2, (4), ss. 125-145.
- Butler, E., (2018), *Klasik Liberalizm: Bir El Kitabı*, (1. baskı), Liberte Yayınları, Ankara.
- Buzpınar, Ş. T., "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004/2, (1), ss. 113-131.
- Büte, M., "The Effects of Nepotism and Favoritism on Employee Behaviors and Human Resources Practices: A Research on Turkish Public Banks", *Amme İdaresi Dergisi*, 2011/44, (1), ss. 135-153.
- Callinicos, A., (2015), "Marxism and Politics", *What is Politics: The Activity and its Study*, ed. Adrian Leftwich, Polity Press Ltd., Cambridge.
- Ceyhun, F., "The Politics of Industrialization in Turkey", *Journal of Contemporary Asia*, 1988/18, (3), ss. 333-357.
- Chapin, F. S. vd., "Principles of Ecosystem Sustainability", *The American Naturalist*, 1996/148,(6), ss. 1016-1037.

- Cihan, A. ve İ. Doğan, (2006), “Klasik Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Sivil Toplum”, Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı, (1. baskı), ed. Memet Zencirkıran, Nova Yayınları, Ankara.
- Clausewitz, C. V., (1873), On War, (1. baskı), N Trübner & Co., Ludgate Hill.
- Collier, R. B., (1999), Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America, (1. baskı), Cambridge University Press, New York.
- Coşar, N., “Demokrat Parti Dönemi Maliye Politikası”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2005/60, (1), ss. 29-58.
- Crafts, N. F. R., “Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, Why was England First?”, The Economic History Review, 1977/30, (3), ss. 429-441.
- Cumhuriyet, “Gümrük Tarifesi”, Yunus Nadi, 20.02.1929.
- Çaha, Ö., (2010), Siyasi Düşüncelere Giriş, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Çalık, Ü., “Demokrat Parti Dönemi İktisat Politikalarına Yeni Bir Yaklaşım”, Liberal Düşünce Dergisi, 2012, (65), ss. 187-196.
- Çetin, H., (2016), Siyaset Bilimi, (6. baskı), Orion Kitabevi, Ankara.
- Çiçek, Ö., “İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2019/5, (2), ss. 107-123.
- Dahl, R., (2010), Demokrasi Üzerine, (2. baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Danziger, James N., (2009), Understanding The Political World: A Comparative Introduction to Political Science, (9. baskı), Pearson Longman, New York.
- Deane, P., (1979), The First Industrial Revolution, (2. baskı), Cambridge University Press, Cambridge.
- Demir, E. K. ve F. Çelikay, “Paternalist Anlayış Perspektifinden Erdemsiz Mallar ve Kamu Müdahalesi: Ampirik Bir Değerlendirme”, Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2020/20, (39), ss. 53-69.
- Democracy Matrix, <https://www.democracymatrix.com/online-analysis/variable#/total_index_core/Turkey,United%20Kingdom> (04.03.2022).
- Divitçioğlu, S., (1981), Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, (3. baskı), Sermet Matbaası, Kırklareli.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur’an-ı Kerim, <<https://kuran.diyanet.gov.tr/>> (26.01.2021).
- Doster, B., (2020), “Cumhuriyetin İktisattaki Anlamı: Devletçilik, Halkçılık, Planlama”, Cumhuriyet’in Ekonomi Politikası: Devletçilik, Halkçılık, Planlama, Kalkınma, (2. baskı), ed. Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

- Duman, M. Z., “Türkiye’de Burjuva Sınıfının Sosyal Profili”, *Sosyoekonomi*, 2007/5, (5), ss. 33-46.
- Durdu, M. B., “Osmanlı Devleti’nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2003, (14), ss. 291-318.
- Dworkin, G., “Paternalism”, *The Monist Philosophy and Public Policy*, 1972/56, (1), ss. 64-84.
- Eğilmez, M., (2020), *Türkiye Ekonomisi*, (3. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Erden, P. ve A. B. Ötken, “The Dark Side of Paternalistic Leadership: Employee Discrimination and Nepotism”, *European Research Studies Journal*, 2019/22, (2), ss. 154-180.
- Erhan, Ç. ve İ. Sarıalioğlu, “Osmanlı Modernleşmesinde Anglosakson Etkisi (1839-1852)”, *Uluslararası İlişkiler*, 2019/16, (63), ss. 87-104.
- Eriksson, L., (2011), *Rational Choice Theory: Potential and Limits*, (1. baskı), Palgrave Macmillan, Hampshire.
- Erim, N., (1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Eroğlu, H., “Türkiye Cumhuriyetinin İlânı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2003/19, (56), ss. 435-456.
- Ertem, B., “12 Mart 1971 Askeri Müdahalesi Sonrası Ara Rejim ve Türkiye Siyasetine Etkileri (1971-1974)”, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2018/8, (14), ss. 655-676.
- Ertugay, F., “Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidar Üzerine Etkileri”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Erzurum (Türkiye), 2005.
- Ertuğrul, A. ve F. Selçuk, “A Brief Account of the Turkish Economy: 1980-2000”, *Russian & East European Finance and Trade*, 2001/37, (6), ss. 6-30.
- Eryılmaz, B., (2012), *Kamu Yönetimi*, (5. baskı), Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Eşiyok, B. A., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması”, *Mülkiye Dergisi*, 2010/34, (266), ss. 67-108.
- Eşkinat, R. ve S. Gerek, “Türkiye’de KİT’lerin Günümüze Kadar Olan Gelişimi”, *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1992/10, (1), ss. 35-44.
- Feinberg, J., (1983), “Legal Paternalism”, *Paternalism*, ed. Rolf Sartorius, University of Minnesota Press, Minneapolis.

- Flanagan, J. G., "Hierarchy in Simple Egalitarian Societies", *Annual Review of Anthropology*, 1989/18, ss. 245-266.
- Freedom House, <<https://freedomhouse.org/about-us>> (31.05.2020).
- Freedom House, <<https://freedomhouse.org/country/turkey/freedom-world/2020>> (31.05.2020).
- Frieden, J. A. ve D. A. Lake, (2014), *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*, (4. baskı), Routledge, New York.
- Genç, M., "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 1989/3, (1), ss. 175-186.
- Genç, M., (2014), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (11. baskı), Ötüken Neşriyat, Ankara.
- Gerald, G. vd., "Liberalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/liberalism/>> (01.09.2020).
- Gilpin, R., (2016), *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, New Jersey.
- Gökçeler, O., "1946-1950 Yılları Arasında İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı ve Yönetim Anlayışı", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul (Türkiye), 2018.
- Gökçen, S., "İki Darbe Arası Türk Demokrasisi (1961-1980)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 2020/Güz, (67), ss. 241-264.
- Gözen, R., (2009), *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye'nin Dış Politikası*, Palme Yayıncılık, Ankara.
- Gözler, K., (2013), *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, (14. baskı), Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Gözübüyük, Ş. ve S. Kili, (1982), *Türk Anayasa Metinleri*, (2. baskı), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Gramsci, A., (1999), *Selections from the Prison Notebook*, ElecBook, London.
- Gunn, C., "The 1960 Coup in Turkey: A U. S. Intelligence Failure or a Successful Intervention?", *Journal of Cold War Studies*, 2015/17, (2), ss. 103-139.
- Gümüş, A. T., "Sosyal Devlet Anlayışının Gelişimi ve Dönüşümü", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2010/18, (2), ss. 117-158.
- Gürsoy, B., "100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1984/40, (1-4), ss. 17-59.
- Harris, G. S., "The Role of Military in Turkish Politics", *Middle East Journal*, 1965/19, (1), ss. 54-66.

- Hayek, F. v., (2015), *Kölelik Yolu*, (6. baskı), Liberte Yayınları, Ankara.
- Heater, D., (2007), *Yurttaşlığın Kısa Tarihi*, (1. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Held, D., (2006), *Models of Democracy*, (3. baskı), Polity Press, Cambridge.
- Helliwell, J. F., “Empirical Linkages Between Democracy and Economic Growth”, *British Journal of Political Science*, 1994/24, (2), ss. 225-248.
- Heper, M. ve E. F. Keyman, “Doble-Faced State: Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey”, *Middle Eastern Studies*, 1998/34, (4), ss. 259-277.
- Heper, M., (2006), *Türkiye’de Devlet Geleneği*, (2. baskı), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Heywood, A., (2013), *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş* (5. baskı), Adres Yayınları, Ankara.
- Heywood, A., (2016), *Siyaset Teorisine Giriş*, (7. baskı), Küre Yayınları, İstanbul.
- Heywood, A. (2018), *Siyaset*, (19. baskı), BB101 Yayınları, Ankara.
- Hofstede, G., vd., (2010), *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, (3. baskı), The McGraw Hill, New York.
- Hudson, P., (2014), *The Industrial Revolution*, Bloomsbury Publishing, London.
- Humboldt, W., (2013), *Devlet Faaliyetinin Sınırları*, (3. baskı), Liberte Yayınları, Ankara.
- Huntington, S. P., (1993), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman.
- Ian, B., “State Capitalism and the Crisis”, *McKinsey Quarterly*, 2009/Haziran, ss. 1-6.
- Işık, A., “Sosyalist Ekonomik Sistemden Piyasa Ekonomisine Geçiş”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2013/11, (20), ss. 105-118.
- Işık, M. ve Ş. Eşitti, “Türkiye’de Ekonomi Basınının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Bugünkü Durumu Üzerine Bir İnceleme”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, (25), ss. 109-131.
- İkdam, 28.01.1943.
- Jahan, S., vd., (2017), “What is Keynesian Economics?”, *Back to Basics: Economic Concepts Explained*, ed. James L. Rowe, International Monetary Fund.
- Jent, H. C., “Demos Kratos: Democracy, Old and New”, *The Social Studies*, 1967/58, (6), ss. 242-245.
- Jost, J. T., C. M., Frederico, J. L., Napier, “Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities”, *Annual Review of Psychology*, 2009/60, ss. 307-337.
- Kamu Konutlarının Satışı Hakkında Kanun Tasarısı, <<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c060/tbmm19060103ss0641.pdf>> (26.03.2021).

- Karabelias, G., “The Military Institution, Atatürk’s Principles, and Turkey’s Sisyphean Quest for Democracy”, *Middle Eastern Studies*, 2009/45, (1), ss. 57-69.
- Karadağ, A. ve S. Aslan, (2015), “Sivil Toplum”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (2. baskı), ed. Ahmet Karadağ, Bilsam Yayınları, İstanbul.
- Karadağ, A. ve Z. Çiçek, (2015), “Merkez-Çevre İlişkileri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (2. baskı), ed. Ahmet Karadağ, Bilsam Yayınları, İstanbul.
- Karadağ, H. ve M. Şit, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016/2, (4), ss. 45-65.
- Karaman, S., 2020, “Kemalist Kalkınma”, *Cumhuriyet’in Ekonomi Politikası: Devletçilik, Halkçılık, Planlama, Kalkınma*, (2. baskı), ed. Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Karaoğlu, Ö., “Osmanlı İktisat Maliyesi’ne Yerli Bir Yaklaşım Örneği: Mizan Gazetesi”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2013/8, (2), ss. 191-206.
- Karataş, A. V., “Türk Hukuk Tarihi Açısından Kul Sistemi”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2020/1, (1), ss. 153-188.
- Kargı, B., (2013), *Siyasal İktisat: Bir Tarih Felsefesi Temelinde Büyüme Merkezli Makroekonominin Eleştirisi*, (1. baskı), Derin Yayınları, İstanbul.
- Karluk, S. R., (2014), *Avrupa Birliği*, (11. baskı), Beta, İstanbul.
- Kayra, C., (2020), “Cumhuriyet Ekonomisinin Öyküsü: Devletçilik – Altın Yıllar – Bozkırdaki Mucize”, *Cumhuriyet’in Ekonomi Politikası: Devletçilik, Halkçılık, Planlama, Kalkınma*, (2. baskı), ed. Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Keleş, H. N. vd., “A Study on the Effects of Nepotism, Favoritism and Cronyism on Organizational Trust in the Auditing Process in Family Businesses in Turkey”, *International Business & Economics Research Journal*, 2011/10, (9), ss. 9-16.
- Keyder, Ç., (2014), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, (19. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kılınç, A., “Neoliberalizm Bağlamında Sürdürülebilir Kalkınmanın Merkez ve Çevre Ülkeler Açısından Değerlendirilmesi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2012/14, (1), ss. 147-161.
- Kışlalıoğlu, M. ve F. Berkes, (2010), *Çevre ve Ekoloji*, (12. baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kim, C. H. ve Y. B. Choi, “How Meritocracy is Defined Today?: Contemporary Aspects of Meritocracy”, *Economics & Sociology*, 2017/10, (1), ss. 112-121.

- Kimya, F., "Political Economy of Corruption in Turkey: Declining Petty Corruption, Rise of Cronyism?", *Turkish Studies*, 2018/20, (3), ss. 351-376.
- King, D. Ve S. Wood, (1999), "The Political Economy of Neoliberalism: Britain and the United States in the 1980s", *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, ed. Herbert Kitschelt vd., Cambridge University Press, New York.
- Kleinig, J., (1983), *Paternalism*, Manchester University Press, Manchester.
- Kocaoğlu, K., "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841) ve Sonuçları", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1997/Kış, (4), ss. 61-69.
- Kopar, M., "ABD'nin Türkiye Üzerindeki Projeksiyonu: Thornburg Raporu (1949-1950)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018/11, (61), ss. 306-314.
- Korkmaz, G., "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Gelişimi: Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri", *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 2018/1, (2), ss. 79-92.
- Köker, L., "Local Politics and Democracy in Turkey: An Appraisal", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 1995/540, ss. 51-62.
- Köse, S., (2010), *Türk Demokrasi Hayatında 12 Mart 1971 Muhtırası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar (Türkiye).
- Krader, L., (1975), *The Asiatic Mode of Production: Sources, Development and Critique in the Writings of Karl Marx*, Van Gorcum, Assen.
- Kurlantzick, J., (2006), *State Capitalism: How the Return of Statism is Transforming the World*, Oxford University Press, New York.
- Küçük, A., (2005), "Türkiye'de Anayasalar ve Anayasacılık Hareketleri" 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye'de Siyasal Hayat, C. I., (1. baskı), ed. Adnan Küçük, Selahaddin Bakan, Ahmet Karadağ, Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Latinitum Online Latin Dictionaries, <<https://www.latinitium.com/latin-dictionaries?t=lsn34096>> (09.05.2021).
- Leftwich, A., (2015), "Thinking Politically: On the politics of Politics", *What is Politics: The Activity and its Study*, ed. Adrian Leftwich, Polity Press Ltd., Cambridge.
- Lenski, G. E., (1984), *Power & Privilege: A Theory of Social Stratification*, (2. baskı), The University of North Carolina Press, North Carolina.
- Lewis, G. J. ve T. C. Bates, "Genetic Evidence for Multiple Biological Mechanisms Underlying In-Group Favoritism", *Psychological Science*, 2010/21, (11), ss. 1623-1628.
- Lippincott, B. E., (1964), "Introduction", *On the Economic Theory of Socialism*, (1. baskı), ed. Benjamin E. Lippincott, McGraw Hill, New York.

- Lipset, S. M., "Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy", *The American Political Science Review*, 1959/53, (1), ss. 69-105.
- Lucas, C., "Nobles, Bourgeois and Origins of the French Revolution", *Past & Present*, 1973, (60), ss. 84-126.
- Lukacs, G., (1971), *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialects*, (1. baskı), The MIT Press, Cambridge.
- Lukacs, G., (1989), "History and Class Consciousness", *An Anthology of Western Marxism*, Oxford University Press, Oxford.
- MacKenzie, I., (2003), "The Idea of Ideology", *Political Ideologies: An Introduction*, (3. baskı), ed. Robert Eccleshall vd., Routledge, London.
- Macovei, M., "Growth and Economic Crises in Turkey: Leaving Behind a Turbulent Past?", *European Economy – Economic Papers 2008-2015*, 2009, (386), ss. 1-36, <https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/-publication16004_en.pdf> (28.03.2021).
- Magstadt, T. M., (2006), *Understanding Politics: Ideas, Institutions and Issues*, (8. baskı), Wadsworth Cengage Learning, Belmont.
- Maliye Bakanlığı, 2007 Yılı Bütçe Gerekçesi, <<https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/04/309butcegerekcesitumupdf.pdf>> (25.07.2022).
- Maliye Bakanlığı, 2016 Yılı Bütçe Gerekçesi, <<https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/04/9379butcegerekcesi2016e.pdf>> (25.07.2022).
- Mardin, Ş., (1995), *Din ve İdeoloji* (7. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş., (1990), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (1. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Margaret Thatcher Foundation, <<https://www.margaretthatcher.org/document/102391>> (15.03.2021).
- Martin, R. C. ve A. Barzegar, (2010), "Introduction: The Debate About Islamism in the Public Sphere", *Islamism: Contested Perspectives on Political Islam*, ed. Richard C. Martin ve Abbas Barzegar, Stanford University Press, California.
- Marx, K., (1904), *A Contribution to the Critique of Political Economy*, (1. baskı), Charles H. Kerr & Company, Chicago.
- Marx, K., (2019), "Ideology and Class", *Social Stratification, Class, Race and Gender in Sociological Perspective*, (2. baskı), ed. David B. Grusky, Routledge, New York.
- Marx, K. ve F. Engels, (2020), *Komünist Manifesto*, (3. baskı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- McLaren, L. ve B. Cop, "The Failure of Democracy in Turkey: A Comparative Analysis", *Government and Opposition*, 2011/46, (4), ss. 485-516.
- McLennan, G. vd., (2007), "Althusser's Theory of Ideology", *On Ideology*, C. III, ed. Bill Schwarz, Routledge, Oxon.
- McLeod, D. J., (2013), "Social Stratification and Inequality", (2. baskı), ed. Carol S. Aneshensel vd., Springer, New York.
- Metintaş, M. Y. ve M. Metintaş, "Analysis of Turkish-Greek Population Exchange in the Context of Greek and Turkish Foreign Policy", 2018/1, (4), ss. 1-16.
- Mill, J. S., (2017), *On Liberty*, (1. baskı), Gece Kitaplığı, Ankara.
- Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu, Erzurum Kongresi'nin Bildirisi ve Kararları, <https://kho.msu.edu.tr/hakkinda/harbiyeli_ataturk/nutuk/3/25.html> (14.01.2022).
- Mises, L. V., (1981), *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*, The Ludwig von Mises Institute, Alabama.
- Mohajan, H. K., "The First Industrial Revolution: Creation of a New Global Human Era", *Journal of Social Sciences and Humanities*, 2019/5, (4), ss. 377-387.
- Mueller, D. C., (1984), "Public Choice: A Survey", *The Theory of Public Choice II*, ed. James M. Buchanan ve Robert D. Tollison, The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Murphy, W. F., (1993), "Constitutions, Constitutionalism, and Democracy", *Constitutionalism and Democracy: Transitions in the Contemporary World*, ed. Douglas Greenberg vd., Oxford University Press, New York.
- Mutlu, K., "Problems of Nepotism and Favouritism in the Police Organization in Turkey", *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 2000/23, (3), ss. 381-389.
- Nikitin, P., (2012), *Ekonomi Politik*, çev. Hamdi Konur, (10. baskı), Sol Yayınları, Ankara.
- Okyay, C., (2018), *Türkiye'de Anayasacılık Anlayışı Olarak Tepkisellik (1960-1982 Dönemi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Çorum (Türkiye).
- Olgun, K., "Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2011/27, (79), ss. 1-36.
- Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK), <<https://www.oyak.com.tr/>> (06.03.2021).
- Our World in Data, Democracy, <<https://ourworldindata.org/democracy>> (05.08.2022).

- Özatay, F., “The 1994 Currency Crisis in Turkey”, *The Journal of Policy Reform*, 2000/3, (4), ss. 327-352.
- Özer, İ., “Siyasal Kültür, Demokrasi ve Demokratik Değerler”, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1996/14, (1), ss. 71-89.
- Özler, N. D. E. ve B. A. Büyükarıslan, “The Overall Outlook of Favoritism in Organizations: A Literature Review”, *International Journal of Business and Management Studies*, 2011/3, (1), ss. 275-285.
- Paganelli, M. P., (2009), “The Adam Smith Problem in Reverse: Self Interest in the Wealth of Nations and the Theory of Moral Sentiments”, *Theory and Practice of Economic Policy Tradition and Change: Selected Papers from the 9th Aispe Conference*, ed. Piero Bini, Gianfranco Tuset, Franco Angeli, Milano.
- Pamir, A., “Kapitülasyon Kavramı ve Osmanlı Devletine Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2002/51, (2), ss. 79-119.
- Pamuk, Ş., (2020), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm*, (11. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Pannekoek, A., “State Capitalism and Dictatorship”, *Marxist Internet Archive*, <<https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1936/dictatorship.htm>> (07.10.2020).
- Papua New Guinea Post-Courier, 22.09.1980.
- Perseus Digital Library, TUFTS University, <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>> (13.10.2020).
- Peterson, R. A., “Revitalizing The Culture Concept”, *Annual Review of Sociology*, 1979/5, (1), ss. 137-166.
- Posner, R. A., “A Theory of Primitive society, with Special Reference to Law”, *The Journal of Law & Economics*, 1980/23, (1), ss. 1-53.
- Pourgerami, A., “The Political Economy of Development: A Cross-National Causality Test of Development-Democracy-Growth Hypothesis”, *Public Choice*, 1988/58,(2), ss. 123-141.
- Présidence de la République, *The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen*, <<https://www.elysee.fr/en/french-presidency/the-declaration-of-the-rights-of-man-and-of-the-citizen>> (12.09.2021).
- Resmi Gazete, 1435. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1435.pdf>> (05.02.2021).
- Resmi Gazete, 2424. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2424.pdf>> (05.02.2021).
- Resmi Gazete, 3533. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3533.pdf>> (08.02.2021).

- Resmi Gazete, 4417. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/4417.pdf>> (10.02.2021).
- Resmi Gazete, 5010. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5010.pdf>> (14.02.2021).
- Resmi Gazete, 5033. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5033.pdf>> (14.02.2021).
- Resmi Gazete, 5066. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5066.pdf>> (14.02.2021).
- Resmi Gazete, 5302. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/5302.pdf>> (13.02.2021).
- Resmi Gazete, 6032. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6032.pdf>> (17.02.2021).
- Resmi Gazete, 7880. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7880.pdf>> (24.02.2021).
- Resmi Gazete, 8738. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/8738.pdf>> (17.05.2021).
- Resmi Gazete, 9329. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/9329.pdf>> (28.02.2021).
- Resmi Gazete, 10621. sayı, <<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10621.pdf>> (05.03.2021).
- Resmi Gazete, 17103. sayı, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf> (21.03.2021).
- Roberts, T. D., (1970), Area Handbook for the Republic of Turkey, U. S. Government Printing Office, Washington.
- Robertson-Snape, F., "Corruption, Collusion and Nepotism in Indonesia", Third World Quarterly, 1999/20, (3), ss. 589-602.
- Robinson, J. A., "Economic Development and Democracy", Annual Review of Political Science, 2006/9, ss. 503-527.
- Roccas, M. ve T. Padoa-Schioppa, (2001), "Economic Change and the Process of Democratization in Southern Europe", Economic Transformation, Democratization and Integration into the European Union, (1. baskı), ed. Gibson, H. D., Palgrave, Hampshire.
- Rubinstein, A., (2004), Vahşi Ormanda Denge, (1. baskı), Tübitak Matbaası, Ankara.
- Sander, O., (2011), Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e, (21. baskı), İmge Kitabevi, Ankara.
- Sarıkaya, D., (2018), Sencer Divitçioğlu ve Asya Tipi Üretim Tarzı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi

ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Çorum (Türkiye).

- Schumpeter, J. A., (2003), *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, New York.
- Scott, J., (2000), “Rational Choice Theory”, *Understanding Contemporary Society: Theories of the Present*, (1. baskı), ed. Browning, G. vd., Sage Publications, London.
- Seçtim, H. ve H. Erkul, “Yönetim Yaklaşımları Üzerine Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Management and Political Sciences Review*, 2020/2, (1), ss. 18-50.
- Senge, M. vd., “Innovating Our Way to the Next Industrial Revolution”, *MIT Sloan Management Review*, 2001/Kış, ss. 24-38.
- Sidani, Y. M. ve J. Thornberry, “Nepotism in the Arab World: An Institutional Theory Perspective”, *Business Ethics Quarterly*, 2013/23, (1), ss. 69-96.
- Smiley, G., (2002), *Rethinking the Great Depression*, Ivan R. Dee Publisher, Chicago.
- Smith, C., (2006), *Adam Smith’s Political Philosophy: The Invisible Hand and the Spontaneous Order*, Routledge, Oxon.
- Son Telgraf, 19.01.1940.
- Springer, S. vd., (2016), “An Introduction to Neoliberalism”, *The Handbook of Neoliberalism*, ed. Simon Springer vd., Routledge, Oxon.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, <stanford.library.sydney.edu.au/entries/law-ideology/> (14.06.2020).
- St. Thomas University, French Constitution of 1791, <<https://wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf>> (13.09.2021).
- Stettner, W. F., “The OECD Consortium for Turkey”, *the OECD Observer*, 2015/Nisan, (15), ss. 3-7.
- Svizzero, S. ve A. Tisdell, “The Persistence of Hunting and Gathering Economies”, *Social Evolution & History*, 2015/14, (2), ss. 3-26.
- Sweezy, P. M. ve M. Dobb, “The Transition from Feudalism to Capitalism”, *Science & Society*, 1950/14, (2), ss. 134-167.
- Şahin, E. ve B. Tunç, “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP-CHP Siyasi Mücadelesi (1945-1947)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 2015/1, (2), ss. 31-69.
- Şahin, H., (2012), *Türkiye Ekonomisi*, (12. baskı), Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Şahinkaya, S., (2020), “1923 Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi 96 Yaşında”, *Cumhuriyetin Ekonomi Politigi*, (2. baskı), ed. Necip Azakoğlu, Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- Şen, A., “Uluslararası Politik Ekonomi (UPE) Nedir?”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1998/12, (1-2), ss. 393-409.

- Şen, A., (2005), “24 Ocak Kararlarının Siyasal Ekonomisi: 1980’li Yıllardaki Reformlar Sürecinin Ekonomik Gelişmeleri, İç ve Dış Siyasal Faktörlerle Etkileşimi”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Türkiye’de Siyasal Hayat, II. Cilt, (1. baskı), ed. Adnan Küçük vd., Aktüel Yayınları, İstanbul.
- Şen, M. E. ve M. A. Türkmenoğlu, “A Comparison Between European Feudality and Ottoman Fief System”, The Journal of Academic Social Science Studies, 2012/5 (4), ss. 189-204.
- Şenel, A., (2009), Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi, (2. baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Şenel, A., (2010), Siyasal Düşünceler Tarihi, (2. baskı), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Takım, A., “Demokrat Parti Döneminde Uygulanan Ekonomi Politikaları ve Sonuçları”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2012/67, (2), ss. 157-187.
- Tan, “Atatürk Türk Devletçiliğinin Yüksek İfadesini Tarif Etiler”, Ali Naci Karacan, 23.08.1935.
- Tanör, B., (2017), Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (28. baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Taş, K., ve B. Göksüçukur, “Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık Türkçülük Fikir Akımları ve Din”, Dini Araştırmalar, 2019/22, (56), ss. 463-488.
- Taşlıyan, Mustafa, vd. “Paternalist Liderlik ve Örgütsel İletişim Arasındaki İlişki: Doğu Akdeniz Bölgesinde Bir Belediye Örneği”, ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi, 2017/4, (8), ss. 70-87.
- Taylor, F. M., (1964), “The Guidance of Production in a Socialist State”, (1. baskı), ed. Benjamin E. Lippincott, McGraw Hill, New York.
- Tayyar, A., ve B., Çetin, “Liberal İktisadi Düşünce Devlet”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2013/14, (1), ss. 107-120.
- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961), <<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/638>> (10.01.2021).
- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, AK Parti Programı: Kalkınma ve Demokratikleşme Programı (2002), <<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/926>> (10.04.2021).
- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı Tüzük ve Program Komisyonunca Onanan Program Taslağı (1935), <<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/825>> (15.12.2020).
- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Demokrat Parti Programı (1946), <<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/917>> (15.12.2020).

- TBMM Kütüphanesi Açık Erişim Koleksiyonu, Demokrat Parti Tüzük ve Programı (1952), <<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/487>> (16.12.2020).
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Dünden Bugüne Başbakanlık, (U. Ünal), (2014), Ankara.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, 1982 Anayasası, <<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>> (09.07.2021).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, Devlet Memurları Kanunu, <<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>> (09.07.2021)
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi, Ordu Yardımlaşma Kurumu Kanunu, <<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.205.pdf>> (07.03.2021).
- Tepekaya, M., “1912 Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimlerinde Saruhan (Manisa) Sancağı İttihat ve Terakki Fırkası Adayı Yusuf Rıza Bey ve Seçim Beyannamesi”, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi, 2013/13, (27), ss. 33-61.
- The Canberra Times, 16.03.1971.
- The National Archives, Milestones to peace: the Armistice of Mudros, <<https://blog.nationalarchives.gov.uk/milestones-peace-armistice-mudros/>> (29.01.2021).
- The Official Home of Revised Enacted UK Legislation (1267-Present), Housing Act 1980, <<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1980/51>> (15.03.2021).
- The Office of the Historian, The Truman Doctrine (1947), <<https://history.state.gov/milestones/1945-1952/truman-doctrine>> (22.02.2021).
- The World Bank, Energy Use (Kg of Oil Equivalent per Capita), <<https://data.worldbank.org/indicator/EG.USE.PCAP.KG.OE?locations=TR-GB>> (04.03.2022).
- Thornburg, M. W., vd., (1949), Türkiye Nasıl Yükselir, çev. Semih Yazıcıoğlu, (1. baskı), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul.
- Tilly, C., (2011), Demokrasi, çev. Ebru Arcan, (1. baskı), Phoenix Yayınevi, Ankara.
- Togan, S., (1996), “Trade Liberalization and Competitive Structure in Turkey during the 1980s”, The Economy of Turkey since Liberalization, (1. baskı), ed. S. Togan ve V. N. Balasubramanyam, Macmillan Press, London.
- Transparency International, <<https://www.transparency.org/en/about>> (22.07.2021).
- Transparency International, Corruption Perception Index, <<https://www.transparency.org/en/cpi/>> (22.07.2021).
- Tuncel, G., “Siyasal Partiler”, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat, (2. baskı), ed. Ahmet Karadağ, Bilsam Yayınları, İstanbul.

- Tuncer, B., “Sosyalist Ekonomilerde Plan”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1962/17, (3), ss. 39-53.
- Tutan, M. U., ve B. R., Bowen, (2005), History of Economic Thoughts and Theories, İzmir University of Economics Publications, İzmir.
- Türk Anayasa Hukuku Sitesi, <http://www.anayasa.gen.tr/osmanli.htm#_ftn5> (28.02.2017).
- Türk Dil Kurumu, <<https://sozluk.gov.tr/>> (07.06.2020).
- Türk Tarih Kurumu, Düstur (Üçüncü Tertip), Lozan Ticaret Mukavelesi, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/3-Lozan13-357.pdf> (31.01.2021).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1950 Yılı Genel Seçimlerinde Partilerin Aldıkları Oylar ve Oranları, <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1950> (25.01.2022).
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı, Anayasa ve İçtüzük Sitesi, <<https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1876-1/1876-1-degisiklik>> (06.05.2019).
- Türkiye Cumhuriyeti Amasya Valiliği, Amasya Tamimi, <<http://www.amasya.gov.tr/amasya-tamimi-22-haziran-1919>> (14.01.2022).
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, 1921 Anayasası, <<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>> (15.01.2022).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Analitik Bütçe Sınıflandırmasına İlişkin Rehber, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/AnalitikEkorehber_2010-2012.pdf> (25.07.2022).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, <<https://www.sbb.gov.tr/kalkinma-planlari/>> (06.03.2021).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, <<https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/%C4%B0kinci-Be%C5%9F-Y%C4%B1ll%C4%B1k-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-1968-1972%E2%80%8B.pdf>> (10.03.2021).
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi ve Yeniden Yapılandırılması Özel İhtisas Komisyonu, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/08_KamuYonetimininiyile%C5%9FtirilmesiveYenidenYapilandirilmesi.pdf> (06.06.2021).
- Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü, Kamu Yönetimi Araştırma Projesi (KAYA), (N. Tortop), (1991), TODAİE Yayınları, Ankara.

- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi ve Vankulu Lügati, <<http://www.kamus.yek.gov.tr>> (07.06.2020).
- Tylor, E. B., (2016), *Primitive Culture*, (1. baskı), Dover Publications, New York.
- Ulus, 18.11.1942.
- University of Groningen, Groningen Growth and Development Centre, Faculty of Economics and Business, Maddison Project Database 2018, <<https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2018>> (06.02.2021).
- University of Minnesota, Human Rights Library, <<http://hrlibrary.umn.edu/education/thucydides.html>> (11.06.2020).
- Üçok, C., “Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1944/1, (4), ss. 525-551.
- Ülken, H. Z., (2018), *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (5. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Ünsal, A., (1998), “Yurttaşlık Zor Zanaat”, 75 Yılda Tebaadan Yurttaşa Doğru, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Ünsal, E. M., (2011), *İktisada Giriş*, (3. baskı), İmaj Yayınevi, Ankara.
- V-Dem Project, <<https://www.v-dem.net/project.html>> (05.08.2022).
- Venn, F., (2013), *The Oil Crisis*, Routledge, New York.
- Vergin, N., (2010), *Siyasetin Sosyolojisi: Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, (7. baskı), Doğan Kitap, İstanbul.
- Vinton, K. L., “Nepotism: An Interdisciplinary Model”, *Family Business Review*, 1998/11, (4), ss. 297-304.
- White, S., (1979), *Political Culture and Soviet Politics*, (1. baskı), The Macmillan Press, London.
- Wickham, C., “The Other Transition: From the Ancient World to Feudalism”, *Past & Present*, 1984/Mayıs, (103), ss. 3-36.
- Williams, R. H., “Religion as Political Resource: Culture or Ideology?”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1996/35, (4), ss. 368-378.
- Woodburn, J., “Egalitarian Societies”, *Man*, 1982/17, (3), ss. 431-451.
- Yayla, A., (2012), “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, *Liberal Düşünce*, 2012/Bahar, (66), ss. 13-22.
- Yayla, A., (2015), *Liberalizm*, (7. baskı), Liberte Yayınları, Ankara.

- Yayman, H., “Türkiye’nin İdari Reform Politığı”, (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı, Ankara (Türkiye), 2005.
- Yıldırım, M., “Nepotism in Working Life (Favoritism)”, Elm ve İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, 2018, (4), ss. 20-28.
- Yıldırım, M., “Kamu Yönetiminin Kadim Paradoksu: Nepotizm ve Meritokrasi”, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 2013/11, (2), ss. 353-380.
- Yıldız, Ö. ve C. Karaçağıl, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme (1853-1856)”, The Journal of Academic Social Science Studies, 2012/5, (1), ss. 273-285.
- Yücel, F., (2014), Cumhuriyet Türkiyesinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938, (1. baskı), TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Ankara.
- Yüksek Seçim Kurulu, 1950-1977 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <<https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>> (07.03.2021).
- Yüksek Seçim Kurulu, 1983-2007 Yılları Arası Milletvekili Genel Seçimleri, <<https://www.ysk.gov.tr/tr/1983-2007-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3008>> (21.03.2021).
- Yüksek Seçim Kurulu, Milletvekili Genel Seçim Arşivi, <<https://www.ysk.gov.tr/tr/milletvekili-genel-secim-arsivi/2644>> (23.02.2021).
- Yüksek Seçim Kurulu, 22. Dönem Milletvekili Genel Seçimi, <<https://www.ysk.gov.tr/tr/03-kasim-2002-xxii-donem-milletvekili-genel-secimi/3009>> (10.04.2021).
- Zey, M., (1998), Rational Choice Theory and Organizational Theory: A Critique, Sage Publications, California.